

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ БОХТАР БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 336+336.74(575.3)
ТКБ 65.9(2)26+65.011.73 (2 тоҷик)
И - 75**

ИСОЕВ АСЛИДДИН ШАМСУДИНОВИЧ

**ТАКМИЛИ УСУЛҲОИ ТАНЗИМ ВА ИДОРАКУНИИ
ХАВФҲО ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ
ХУРД**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади
илмҳои иқтисодӣ аз рӯи ихтисоси
5.2.17 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз**

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои иқтисодӣ

Убайдуллоев Ф.К.

Бохтар – 2026

МУҚАДДИМА

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ТАНЗИМ ВА ИДОРАКУНИИ ХАВҲО ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒ- ГУЗОРИИ ХУРД.....	15
1.1. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии хавфҳои иқтисодӣ дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	15
1.2. Методологияи идоракунии хавфҳо дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	34
1.3. Методологияи таҳлил ва арзёбии хавфҳо дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	51
БОБИ 2. ВАЗЫИ МУОСИРИ РУШД ВА ТАҶРИБАИ ИДОРАКУНИИ ХАВҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ҶУМҲУРӢ	66
2.1. Вазыи муосири танзим ва идоракунии хавфҳо дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	66
2.2. Таҳлили идоракунии хавфҳои қарзӣ дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	85
2.3. Ҳеҷиронӣ ҳамчун механизми идоракунии хавфҳои асбӯрӣ дар ташкілотҳои маблағгузори хурд ва арзёбии самаранокии он.....	102
БОБИ 3. РОҲҲОИ ТАКМИЛДИҲИИ МЕХАНИЗМИ ИДОРА- КУНИИ ХАВҲО ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	123
3.1. Суғурта ҳамчун механизми идоракунии хавфҳо дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	123
3.2. Тақмили механизмҳои безараргардони хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар ташкілотҳои маблағгузори хурд.....	134
3.3. Ояндабинӣ ва сценариясозии идоракунии хавфҳои ташкілотҳои маблағгузори хурд бо истифода аз усулҳои иқтисодӣ-риёзӣ.....	154
Хулоса ва пешниҳодҳо	175
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	178
РӢҲАТИ АДАБИӢТ	181
Феҳристи интишороти унвонҷӯ вобаста ба мавзӯи диссертатсия	196

НОМГӢИ ИХТИСОРАӢО

БМР 2021-2025 - Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон
барои давраи солҳои 2021-2025

БОР – Бонки Осиёи Рушд

БМТ – Бонки миллии Тоҷикстон

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

КОА – Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон

ТАҚХ – ташкилотҳои амонатии қарзии хурд

ҚСП – Қаъияти саҳомии пушида

ҚСК – Қамъияти саҳомии кушода

ММД – Маҷмуи Маҳсулоти Дохилӣ

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

СМР-2030 - Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то
соли 2030

СМФМ - Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон
барои солҳои 2022-2026

ТМХ - ташкилотҳои маблағгузории хурд

ҚДММ - Қамъияти дорои масъулиятҳои маҳдуд

ЮНИФЕМ - UNIFEM, United Nations Development Fund for Women, «Ҳазинаи
занони Созмони Милали Муттаҳид») (1976—2010)

ЮСАИД - аз анг. USAID - United States Agency for International Development)

Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ

IT – технологияи иттилоотӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити имрӯза яке аз механизмҳои фаъоли рушди иқтисодию иҷтимоии давлат тичорати хурд буда, он ҳамчун бахши мустақил на танҳо барои суботи иқтисодиёт, балки барои таҳкими бозори молиявӣ муҳим аст. Табиист, ки барои равнаки тичорати хурд захираҳои фаровони молиявӣ зарур мебошанд ва дастрасии соҳибкорон ба ин захираҳо нишондиҳандаи муҳимми иқтисодии рушди соҳибкорӣ дар кишвар аст. Новобаста аз он, ки асоси фаъолияти ташкилотҳои молиявӣ қарзиро амалиёт бо муносибатҳои бо пул алоқаманд ташкил медиҳад, дар ин самт як қатор муаммову мушкилотҳои хатарафзо, ки онро дар низоми бонкӣ хавфҳои бонкӣ меноманд, ҷой дорад. Аз ин лиҳоз, набудани механизми муосири идоракунии хавф бо печидагиҳои ҷаҳони муосир ҳамроҳ сурат гирифта, яке аз душвориҳои мебошад, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд ҳангоми фаъолият ба он дучор меоянд.

«...Дар айни замон танзим ва идоракунии хавфҳо дар фаъолияти ҳаррӯзаи ташкилотҳо қарзӣ, аз ҷумла дар самти маблағгузори хурд, бо назардошти диверсификатсияи афзорҳои қарздиҳии ташкилотҳои дахлдор»[57], ки дар Стратегияи миллии фарогирии молиявии кишвар[20, с.41] зикр шудааст, мубрамтар мегардад. Чунончи гуфта мешавад, ки: «...Айни замон механизмҳои дурусти таҳияшуда барои тақсими хавфҳо вучуд надоранд. Яке аз чунин механизмҳо метавонад кафолати қарзҳо бошад. Механизми таъмини кафолати қарзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2013 ба сифати Фонди кафолати қарзҳои Тоҷикистон таъсис дода шуд. Ин ташкилоти байналмилалӣ бо дафтари марказӣ дар ш. Берлини Ҷумҳурии Федеративии Германия хизматрасониҳои мушаххасро барои бахши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷо бо дастгирии техникӣ бо мақсади беҳсозии дастрасии маблағгузорӣ барои ССХМ пешниҳод мекунад. Аммо амали механизми мазкур маҳдуд боқӣ мемонад, зеро то ҳол танҳо 3 бонк ва 3 ТМХ-ро бо хизматрасониҳои худ фаро гирифтааст. Барои вусъат додани истифодаи механизми тақсими хавфҳо тақмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва

инфрасохтори ниҳодӣ зарур мебошад»[20, с.26]. Сарфи назар аз мавқеи худро бо нишондиҳандаҳои мусбии фаъолият пайдо намудани ташкилотҳои маблағгузори хурд дар шароити гузариш ба равандҳои печидаи ҷаҳонишавӣ дар самти техника ва технологияҳои муосир, диверсификатсияи амалиёт ба самтҳои гуногун маънои афзудани хавф, бавучудоии ҳолатҳои пешбининашударо дорад ва бо рушди технологияи муосир эҳтимолияти афзудани номгӯи хавфҳои ташкилотҳои номбаршуда низ зиёдтар мегардад.

Дар ин робита, идоракунии хавф дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ва роҳҳои пешгирии он яке аз масъалаҳои асосист, ки ба он таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Бо вучуди муҳимму саривақтӣ будани мавзуи мазкур, зарурати таҳияи таърифи илман асоснок доир ба он, муаммоҳои марбут ба равандҳои идоракунии хавфҳо ва шинохти онҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд низ аҳамияти махсус пайдо намуда истодааст. Дар бозори имрӯзаи бонкӣ ташкилотҳои маблағгузори хурд яке аз рақибоне маҳсуб меёбанд, ки ба таркиби амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бозори бонкӣ таъсир мерасонанд. Ва ин таъсиррасонӣ метавонад як омили дигари афзоиши хавфҳо дар ин муҳит гардад. Ҳамаи ин ба он боис мегардад, ки зарурати таҳқиқи мавзуи интиҳобшударо, асоснокии интиҳоби илмӣ ва муҳтавои таҳқиқотро нишон медиҳанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Доир ба паҳлуҳои гуногуни фаъолияти ташкилотҳои мавриди назар, аз ҷумла оид ба танзиму идоракунии хавфҳои онҳо дар таҳқиқотҳои олимони ватанӣ, ба мисли Ш.Раҳимзода [130; 147] Х.Умаров [115; 116; 140], У.С.Ҳикматов [46; 47; 141;142], Б.М.Шарифзода [130; 147], Ш.Қ. Хайрзода [162], Ш.Баротзода [157; 113; 135], Д.Вазирзода [151], Ҷ. Боймуродов [150], Г.Зувайдуллоева [152], Б.Имомализода [113; 135], С.Ҷ. Комилов [118], С.Ҷ. Махшулов [155], Б.Ҳоҷаев [164] ва дигарҳо ба таври муҷмал ишора шудааст.

Таҳқиқи муҳтавои таълифоти олимони болозикр нишон дод, ки ҳамаи онҳо барои таҳкими пояҳои назариявӣ методологии корҳои илмӣ худ аз осори классикони илми иқтисод ва олимони муосири маъруф, ба мисли

Ч.М.Кейнс [35], М.Юнус [34; 80], О.И.Лаврушин [72], Ю.Кох [120] олимони муосири русзабон Н.А. Вяцкова [32], Ю.В. Ефимова [33], С. В. Криворучко [40; 77], И. А. Бланк [62], Р. А.Захаркина [66], М. В. Кангро [69], М.В.Мамута [77], А.Г.Терехова [45], Б.Б. Хрусталеv [139] ва дигарон бахравар шудаанд, ки ин омил барои диссертант низ ибратомӯз шуд. Дар умум, олимони болозикр дар таҳияи заминаи методологии фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд саҳми бештар гузоштаанд.

Бо вучуди ин, тамоюлҳои рушди низоми қарзӣ дар давраи пасазбухронӣ нишон доданд, ки шароити нисбатан дигаргуншудае ба миён омадааст, ки амалкардҳои навро оид ба асосҳои назариявӣю методи идоракунии хавфҳои ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла хурд, бо назардошти тағйироти баамаломада тақозо мекунад.

Робитаи кор бо барнома (лоиҳа)-ҳои мавзӯи илмӣ. Рисолаи илмӣ дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2021-2025», Консепсияи назорати низоми пардохт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 14 феввали с. 2012 таҳти №52), Тавсияҳо дар бораи ошкор ва ирсол намудани аҳдҳои шубҳанок зимни баҳодиҳии хавф (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 20 июни с.2011, №121), Роҳнамо «Дар бораи восита ва усулҳои идоракунии хавфи қарзӣ дар ташкилотҳои қарзӣ» (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 19 ноябри соли 2021, №170), Роҳнамо «Дар бораи тартиби ошкор ва ирсол намудани маълумот оид ба аҳд ва амалиёти шубҳанок» (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 21 феввали с. 2022, № 11), Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқоти мазкур ба такмили усулҳои танзим ва идоракунии хавфҳо дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурди мамлакат бахшида шудааст. Бозори маблағгузории хурдро метавон ҳамчун заминаи тавсеаи

соҳибкорӣ, баҳусус, соҳибкориҳои хурд ва фароғирии бештари аҳоли бо хизматрасониҳои молиявӣ эътироф кард. Аммо, фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ба қисмати хавфҳои бисёрҷанба (қарзӣ, асбӯрӣ, амалиётӣ ва стратегӣ) дучор мебошад, ки таҳти таъсири омилҳои динамикии дохилӣ (сатҳи пасти таҳассус, норасоии нармафзорҳои махсусгардонидашуда, нокифоягии рақамисозӣ) ва аломатҳои экзогенӣ (тақонҳои макроиқтисодӣ, вобастагӣ аз интиқолҳои пулӣ ва тағйирёбии мавсимии даромади аҳоли) афзоиш меёбанд. Механизмҳои анъанавии идоракунии хавфҳо ба шароити муосир ва вивағҳои миллии бозори молиявии кишвар (қисмати баланди муомилоти нақдӣ ва рушди нокифояи афзорҳои ҳосилавии молиявӣ) пурра ҷавобгӯ нестанд. Ин ҳолат зарурати таҳия ва тақмили методологияву механизмҳои комплекси танзим ва идоракунии хавфҳо пеш меорад.

Мақсади ин таҳқиқот таҳияи равишҳои илмӣ барои тақмили механизмҳои идоракунии хавф дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд мебошад. Барои ноил шудан ба ин мақсад таҳияи маҷмуи тавсияҳои методӣ ва моделҳои иқтисодию математикӣ, ки ба танзими самараноки хавфҳои қарзӣ, асбӯрӣ, молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар заминаи тамоюлҳои муқами тағйирёбии бозори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона шудаанд, пешбинӣ шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот аз муҳтавои мақсади болозикр бармеояд, ки мантиқан бо ҳаллу қисли вазифаҳои зерин бастагӣ дорад:

- арзёбии назариявӣ методии мавқеи мактабҳои илмӣ оид ба масъалаи идорашавандагии намудҳои гуногуни хавфҳо дар бахши маблағгузориҳои хурд, асоснокнамоии илмӣ мавқеи муаллифӣ нисбат идоракунии хавфҳо дар ташкилоти мавриди назар;
- таҳлили вазъи муосири идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд;
- таҳлили самаранокии механизмҳои ҳечиронӣ ва суғурта дар заминаи идоракунии хавфҳо дар бахши маблағгузориҳои хурд;

- ояндабинӣ ва сенариясозии идоракунии хавфҳо ва пайгирии тамоюлҳои муосири онҳо дар баҳши маблағгузори хурд.

Объекти таҳқиқотро фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд ва хавфҳои дар сатҳи низоми бонкӣ ва иқтисодиёти кишвар ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқотро муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки байни мизочон ва ташкилотҳои маблағгузори хурд, дар раванди хавфҳо ба вуҷуд меоянд, дар бар мегирад.

Фарзияи таҳқиқот мабнӣ бар он аст, ки танҳо дар сурати муайян намудани вазъи муосири идоракунии хавфҳо ва истифодаи усулҳо ва механизмҳои муосир дар ташкилотҳои маблағгузори хурд, муайян намудани ҳечиронӣ ҳамчун механизми идоракунии хавфҳои асбӯрӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ва арзёбии самаранокии он, пешниҳоди механизмҳои кам кардан ё идораи хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд таъмин мегардад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро пажӯҳишҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ доир ба масъалаи идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ташкил дода, маълумотҳои марказҳои таҳқиқотӣ, маводи конференсияҳои илмӣ-амалӣ доир ба масъалаи таҳқиқшаванда, ҳамчун пойгоҳи назариявии ин таҳқиқот хизмат кардаанд. Инчунин таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлил ва омӯзиши асосҳои назариявӣ ва илмии бисёрсолаи муаллифро доир ба идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд низ фаро гирифтааст.

Асосҳои концептуалии диссертатсияро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд» аз 16 апрели соли 2012, №816 ва тағйири иловаҳои ба он воридгардида, муқаррароти асноди меъёрии ҳуқуқӣ, аз қабيلي Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 ва дигар санадҳои соҳа ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот аз усулҳои абстраксияи мантиқӣ, таҳлили математикию омӯрӣ, хулосабарорихҳои дедуктивӣ, қиёс, амсиласозӣ, регрессия ва коррелятсия истифода шуд.

Сарчашмаи маълумот. Сарчашмаҳои иттилоотии диссертатсияро асарҳои илмӣ олимони ватанию хориҷии марбут ба мавзӯи таҳқиқот, маълумотҳои оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти сомонӣ расмӣ Бонки миллии Тоҷикистон, Бюллетени оморӣ бонкӣ барои солҳои дахлдор, маводҳои сомонӣ «Internet» ва дигарҳо, ташкил медиҳад.

Ҳангоми таҳқиқот ва таҳияи диссертатсия диссертант бо мақсади дуруст муайян намудани ҳолати имрӯза ва мушкилоти ҷойдошта, таваҷҷуҳи асосиро ба маълумотҳои Бюллетени оморӣ бонкӣ, ки дар самти мазкур ваколатдор мебошанд, равона намудааст. Таҳлили маълумотҳои оморӣ имкон дод, ки дар заминаи андешаҳои назариявӣ тақмили механизми идоракунии хавфҳо ва роҳҳои паст намудани он дар ташкилотҳои маблағгузори хурд пешниҳод карда шавад. Новобаста ба хусусияти назариявӣ доштани самти таҳқиқот, дар диссертатсияи мазкур самтҳои асосии фаъолияти идоракунии ташкилотҳои маблағгузори хурд пешниҳод гардидааст.

Пойгоҳи таҳқиқот. Диссертатсия дар заминаи кафедраи «Фаъолияти гумрукӣ»-и Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлати Бохтар ба номи Носири Хусрав» иҷро гардидааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир меёбад, ки дар қори илмӣ идоракунии хавф дар ташкилотҳои маблағгузори хурд дар шароити имрӯза, ки ба нишондодҳои асосии зерин алоқаманданд, ба таври мураббаъ мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд:

- дар натиҷаи банизомдарории дидгоҳҳои илмӣ мавҷуда оид ба механизмҳои танзим ва идоракунии хавфҳои иқтисодӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд чунин таърифи тақмилёфта пешниҳод шудааст: «Хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд омилҳои эндогенӣ ва экзогенӣ мебошанд, ки бо табиати тағйирёбанда ва номуайяни худ фарқ карда, қодиранд ба ҳолати молиявӣ, самаранокии фаъолият ва нуфузу эътибори ташкилоти маблағгузори хурд пайомадҳои номатлуб расонанд»; идоракунии хавфи қарзӣ, амалиётӣ, хавфҳои стратегиро бозорӣ дар

ташкилоти таҳқиқшаванда гурӯҳбандӣ гардида, унсурҳои калидии низоми мазкур аз мавқеи илмӣ таҳлилу тафсир шудаанд;

- дар заминаи таҳлилу омӯзиши нишондиҳандаҳои фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, динамикаи онҳо, ҳавфи муфлисшавии ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, шумораи қарзгирон, дар таҳқиқот ҳаҷми бақияи қарзҳои хурд, тақсимои онҳо вобаста ба бахшҳои иқтисодиёт ва шаклҳои моликият, сохтори сандуқи қарзӣ ва инчунин вазъи кунунии низоми муқовимат бо ҳавфҳо мавриди таҳлили ҳамаҷониба ва асосноккунии илмӣ қарор гирифтаанд;

- дар заминаи таҳлил ҷиҳати коҳиш додани ҳавфҳои асъорӣ ва истифодаи ҳосилаҳои (деривативҳои) воситаҳои молиявӣ барои идоракунии экспозитсияи асъор дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд самаранокии ҳечиронӣ исбот ва мувофиқи мақсад будани истифодаи усулҳои метчинг зимни арзёбии ҳавфҳо ва неттинг, яъне соддакунонии амалиёти молиявӣ таъкид карда шудааст;

- суғуртакунонии ҳавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд тавассути истифода аз афзорҳои муассир, ба монанди суғуртаи ҳавфи асъорӣ, таъминоти кадрӣ ва равобити зич бо ширкатҳои ватании суғурта, суғуртакунонӣ аз эҳтимолияти ҳавфҳои киберӣ, суғуртаи қортҳои хизматрасонӣ ҳамчун механизми идоракунии ва имкониятҳои кам намудани ҳавф дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд тавсия карда шуд. Суғуртаи ҳавфҳо, худсуғуртакунии ва захираҳо барои ҷуброни ҳавф, диверсификатсия, тақсимои ҳавф, истифода аз усули ҳечиронӣ, таъсиси фондҳои махсусгардонидашуда барои идоракунии ҳавфҳо ба сифати тавсияҳои илман асоснок пешниҳод гардиданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшавандаи диссертатсия:

- исбот карда шудааст, ки муҳити бавучудоии ҳавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурди кишвар ҳислати динамикӣ дошта, тавассути таносуби омилҳои дохилии ташкилӣ, ба монанди мушкилоти таъминоти кадрӣ ва рушди рақамисозӣ ва унсурҳои берунаи иқтисодӣ, ба мисли тақонҳои макроиқтисодӣ

ва вобастагии соҳа аз ҷараёни интиқолҳои пулӣ шакл мегирад, ки метавонанд ба вазъи молиявӣ, самаранокии амалиётӣ ва эътибори ташкилот дар шароити бозори суғуртаи рушд ёфтаи молиявӣ ва ҳиссаи баланди ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ таъсири манфӣ расонанд. Ба услуби мудирияти хавфҳои ташкилотҳои мазкур баъзе мулоҳизаҳои муаллифӣ, аз қабили ба инobatгирии собиқаи начандон дури шуравӣ, менталитети аҳоли, ки аз муносибати нодуруст ба захираҳои пулӣ бармеояд, хусусиятҳои баъзе асноди меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон илова карда шуда, зарурати тавачҷуҳи бештар ба хавфҳои вобаста ба тағйирёбии мавсимии даромади аҳоли ва ноустувории авзонии иқтисодии кишварҳои шарикони рушд собит шудааст;

- муқаррар карда шудааст, ки ноқомии механизмҳои амалкунандаи идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурди Тоҷикистон вучуд дошта, рушд наёфтани низоми идоракунӣ бо маҷмуи омилҳои ба ҳам алоқаманди институтсионалӣ ва иқтисодӣ вобаста буда, маҳдуд будани захираҳои молиявӣ ба ТМХ имкон намедихад, ки қарорҳои пешрафтаи технологӣ ҷорӣ ва таҳлилгарони соҳавиро ҷалб намуда, моделҳои пешгӯии иқтисодӣ-математикӣ, ки метавонанд ба тағйирёбии бозор саръаттар воқуниш нишон диҳанд, татбиқ намоянд. Нишон дода шудааст, ки мушкилоти хос сатҳи пасти тахассуси қароркунандагон, набудани нармафзори махсус ва миқдори ноқифоии маълумот барои гузаронидани таҳлили сифатии хавфҳо мебошанд;

- маълум карда шудааст, ки истифодаи воситаҳои ҳосилшудаи молиявӣ ва усулҳои нетинг дар ТМХ Тоҷикистон бо сабаби рушди ноқифоии бозорҳои молиявӣ ва ҳиссаи зиёди ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ маҳдуд мебошад, аммо, барои ТМХ-ҳои қалон бо сандуқи гуногуни қарзҳо, истифодаи ин воситаҳо метавонад хавфҳои асҳорро ба таври назаррас коҳиш диҳад; баррасии нақши суғурта дар идоракунии хавфҳои ТМХ қумхури нишон дод, ки суғурта дар ТМХ метавонад барои пӯшонидани хавфҳои қарзӣ, хавфҳои аз даст додани амвол ва инчунин масъулияти қасбӣ самаранок истифода шавад, аммо, рушди бозори суғурта дар кишвар бо қобилияти пасти пардохти аҳоли ва сатҳи ноқифоии эътимод ба ширкатҳои суғуртавӣ боздошта мешавад;

- собит шудааст, ки дар байни зарурати густариш додани дастрасӣ ба карз барои аҳоли, ки фарогирии молиявиро зиёд мекунад, аз як тараф, ва аз тарафи дигар, талаботҳои қатъии БМТ оид ба коҳиш додани хавфҳо, тазод дида мешавад, механизми ташкилӣ-иқтисодии таъмини устувории молиявии ташкилотҳои таҳқиқшаванда дар заминаи консепсияи ҳамгирошудаи афзорҳои сегона, яъне, интиқоли хавфҳо тавассути суғуртақунонӣ, безараргардонии омехта ва фишорсанчиши сценариявӣ асоснок ва пешниҳод шудааст. Безараргардонии омехта ҳамчун равиши муттаҳидсозии методҳои усулан мутафовити пешгирии хавфҳои дохилию берунӣ, бозорию маъмурӣ пешниҳод шудааст, ки дар якҷоягӣ самарани синергетикӣ дода метавонанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки он қорҳои олимони маъруфи ватанӣ ва хориҷиро оид ба идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурдро дар бар гирифтааст. Ҳангоми баррасии мавзӯи муаллиф ба равишҳои концептуалӣ, ки дар монографияҳои илмӣ, маводи конференсияҳои илмӣ-амалӣ, ҳисоботи илмӣ марказҳои намоёни илмӣ баён гардидаанд, инчунин ба қонунҳо, стратегияву барномаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таъя намудааст.

Хулоса ва тавсияҳои дар таҳқиқоти диссертатсионӣ овардашударо дар фаъолияти амалӣ ҳангоми дастгирии давлатӣ оид ба идоракунии хавфҳо дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд ба таври васеъ истифода бурдан мумкин аст. Онҳоро инчунин мақомоти иҷроияи Бонки миллии Тоҷикистон барои такмили қонунгузорӣ ва таҳияи тадбирҳо дар идоракунии хавфҳо дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд истифода бурда метавонанд.

Дигар ин, ки маводи таҳқиқотро ҳангоми хондани лексияҳо оид ба курси «Фаъолияти бонкӣ», «Идоракунии хавфҳо», «Бозори молиявӣ», ҳамчунин ҳангоми хондани маърузаҳо дар курси махсус оид ба идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Хулоса ва натиҷаҳои диссертатсияи мазкур аз ҷониби ташкилотҳои маблағгузори хурд, барои истифода пешниҳод шуда, санад оид ба татбиқи амалии онҳо мавҷуд аст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи таҳқиқоти илмӣ. Таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси 5.2.17 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз дар доираи бандҳои «10.1. Ташаккули низоми бонкӣ ва инфрасохтори он дар шароити иқтисоди бозорӣ»; «10.12. Такмили низоми идоракунии хавфҳои бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон»; «10.13. Проблемаҳои арзёбӣ ва таъмини эътимоднокии бонк»; «10.16. Системаи мониторинг ва ояндабинии хавфҳои бонкӣ»; «10.18. Проблемаҳои мувофиқсозии ташаккул ва инкишофи системаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Ҳамаи давраҳои иҷроиши нақшаи кори илмӣ, таҳияи мавзӯ, асосноккунӣ ва мубрамияти он, мақсади гузашташуда ва иҷрои вазифаҳо аз ҷониби муаллиф ба анҷом расонида шудааст. Дар чараёни таҳқиқот муаллиф нақши ҷанбаҳои назариявии идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурдро омӯхта, самтҳои такмили механизми идоракунии хавфҳо ва роҳҳои паст намудани он дар ташкилотҳои маблағгузори хурдро пешниҳод намудааст. Натиҷаҳои таҳқиқотро дар шакли хулоса ва пешниҳодҳо дар мақолаҳои илмӣ пешниҳод намудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуқтаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмиллалӣ (солҳои 2020-2025) пешниҳод гардида, дастгирӣ ёфтанд. Аз ҷумла, дар конференсияҳои байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Самтҳои стратегии рушди соҳибкорӣ ва инноватсионӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ» (25 ноябри 2022); «Энергетика – соҳаи калидии рушди иқтисодиёти миллӣ» (22 декабри соли 2023); «Масъалаҳои мубрами илму амалия ва дурнамои ҳалли онҳо» (5 апрели соли 2025), конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Роҳҳои такмилдиҳии механизмҳои идоракунии фаъолияти

инноватсионӣ дар соҳаи сайёҳии вилояти Хатлон» (Левакант – 2023); «Нақши мақомоти гумрук дар таъмини амният ва рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Левакант- 2025) ва ғайра мазмуну мухтавои диссертатсия маъруза ва таъйид гардидаанд.

Интишори натиҷаҳои диссертатсия. Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот 12 мақолаи илмӣ дар ҳаҷми 4,5 ҷузъи чопӣ, аз ҷумла 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи аз тарафи Комиссияи олии аттестасионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсиягардида ба нашр расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз сарсухан, се боб, нух зербоб, 22 ҷадвал, 16 расм, 11 диаграмма, хулоса, пешниҳод иборат буда, бо истифода аз 165 сарчашма таҳия карда шуда, дар 197 саҳифаи компютерӣ омода гардидааст.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ТАНЗИМ ВА ИДОРАКУНИИ ХАВФҲО ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРД

1.1. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии хавфҳои иқтисодӣ дар ташкilotҳои маблағгузории хурд

Ноил гардидан ба истиқлоли воқеӣ фароҳам овардани як низоми босамар амалкунандаи иқтисоди миллиро тақозо мекунад, ки ҳамаи унсурҳои он ғайр аз буда, ҳар як механизми таркибии низом дар мавқеи худ рисолати ба зиммааш бударо сарбаландона иҷро мекунад. Низоми иқтисоди миллий дар навбати худ аз низому зернизомҳои сершуморе таркиб меёбад, ки низоми молиявӣ яке аз онҳо мебошанд. Дар ин низоми молиявӣ бошад, ташкilotҳои маблағгузории хурд нақши босазое доранд, ки аз табиати иқтисодиёти хурди қушои Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд.

Ташкilotҳои маблағгузории хурд гуфта, қонунгузории ҷорӣ соҳа дар кишвар «...ташкilotи амонатии қарзии хурд, ташкilotи қарзии хурд ва фонди қарзии хурд - ташкilotҳои қарзие, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон ба ғайолияти маблағгузории хурд машғул мебошанд»[11], дар назар дорад.

Бояд гуфт, ки ҳамин таркиби ташкilotи маблағгузории хурд, дар шарҳи вазъи низоми бонкӣ, ки аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон мунтазам нашр мешавад, риоя мегардад. Ҳамеша дар ҷадвали аввали сохтори низоми бонкӣ, баъд аз банди «1.3 Ташкilotҳои маблағгузории хурд», зербандҳои «1.3.1 Ташкilotҳои амонатии қарзии хурд; 1.3.2 Ташкilotҳои қарзии хурд ва 1.3.3 Фондҳои қарзии хурд» оварда мешаванд[30].

Қонунҳои бозор тақозо мекунанд, ки ғайолияти ҳамаи субъектҳои иқтисодӣ аз назари хавфпазирӣ арзёбӣ карда шавад. Ташкilotҳои мавриди назар низ аз ин ҷараён мустасно буда наметавонанд. Чун ба мисли дигар субъектҳои хоҷагидор дар раванди ғайолияти худ хоҳу нохоҳ ба маҷмуи ғуноғуни хавфҳо рӯбарӯ мегарданд.

Дар адабиёти иқтисодӣ оид ба хавфҳои фаъолияти ба ҳар як соҳа ва ё объект рабтдошта таҳқиқоти гуногун сурат гирифтааст. Омили хавф, хусусан агар табиати такроршавандагӣ доштани бухронҳои молиявиро дар низоми бозорӣ ба назар гирем, ба масъалаи доғ мубаддал мегардад. Олимони ватанӣ Шариф Раҳимзода ва дигарон, пайванди мантиқии бухронҳоро бо идоракунии хавфҳо дар сатҳи хурдтарин субъектҳои муносибатҳои хоҷагидорӣ – хонаводаҳо баррасӣ намуда, ба чунин хулоса омадаанд, ки «...Сар задани бухрон, хоҳ иқтисодӣ, хоҳ сиёсӣ ва хоҳ низоъ бошад, барои шахсони алоҳида ва хонаводаҳое, ки меҳоханд уҳдадорихои молиявии худро ҳал кунанд, мушкилоти ҷиддӣ эҷод мекунад. Масъулияти муҳимтарин, ки аксар вақт махсусан вазнин мешавад, хизматрасонии қарз ё пардохти қарз мебошад. Аз даст додани қарз, қарздорон музди меҳнат, таназзули умумии иқтисодӣ ва дигар омилҳои бухронӣ метавонанд даромади хонаводаҳоро ба таври назаррас қарздорон диҳанд ва пардохти қарзҳоро мушкилтар кунанд. Ин аксар вақт хавфи баргардонидани қарзро зиёд мекунад. Аз ин рӯ, он метавонад ба хонаводаҳо ва низоми бонкӣ ва молиявӣ таъсири ҷиддӣ расонад»[147].

Аз ин иқтибоси тулонӣ маълум мешавад, ки олимони мудирияти хавфҳоро дар як занҷираи бо ҳам пайвастаи фард-хонавода-ташкilotи қарзӣ-низоми бонкӣ-низоми молиявӣ тасаввур мекунанд. Бо чунин хулосабарорӣ розӣ шуда, мо низ ногузир ташкilotҳои маблағгузории хурдро як зинаи ин занҷира тасаввур мекунем, ки шадидан ба мудирияти хавфҳо дар фаъолияти худ ниёз доранд.

Қонуниятҳо ва руқнаҳои аслии назариявии идоракунии хавфҳо, ки «...дар адабиёти иқтисодӣ бо номи умумии “риск-менеджмент” маълум аст, тақозо менамоянд, ки раванди идоракунии хавфҳои иқтисодӣ дар ташкilotҳои маблағгузории хурд ҳамчун як силсилаи ягона, мунтазам ва пайваста баррасӣ шавад»[57]. Ин занҷираи идоракунии дар марҳилаи аввал аз муайянкунӣ ва тавсифи ҳамаҷонибаи таҳдидҳои эҳтимолиё оғоз меёбад, ки дар он олимони ва мутахассисони соҳа истифодаи муштаракӣ усулҳои сифатӣ

ва миқдори барои ошкор намудани омилҳои хавф зарур мешуморанд. Сари вақт мушаххас намудани ин омилҳо имкон медиҳад, ки ташкилот ба марҳилаи навбатӣ, яъне арзёбии дақиқи хавфҳо гузарад. Дар ин замина, тавассути моделсозии омӯрӣ ва истифодаи хулосаҳои коршиносон эҳтимолияти сар задани ҳодисаҳои хавфнок ва ҳаҷми зарари молиявии онҳо ба таври миқдорӣ ҳисоб карда мешавад.

Дар навбати худ, устувории дарозмуддати ташкилотҳои маблағгузории хурд аз сифати мониторинги пайвастаи хавфҳо вобастагии зиёд дорад. Мантиқи ин занҷираи методологӣ дар марҳилаи коҳиш додани таъсири хавфҳо ҷамъбаст мешавад, ки он таҳия ва татбиқи чораҳои мушаххаси ташкилию ҳуқуқиро ҷиҳати паст кардани оқибатҳои манфии шокҳои молиявӣ дар бар мегирад.

Таҳқиқи ин марҳилаҳо нишон медиҳад, ки самаранокии онҳо танҳо дар сурати риояи принципҳои умумии равиши системавӣ таъмин мегардад. Ин равиш кафолат медиҳад, ки ҳамаи қарорҳои тичоратии ташкилотҳои маблағгузории хурд бо назардошти сатҳи хавф қабул шуда, ҳуди низом устувории чандир ва қобилияти адаптивиро (мутобиқшавиро) нисбат ба тағйироти ногаҳонии муҳити макроиқтисодӣ нигоҳ медорад.

Ҳангоми муайян кардани хавф, чузъҳои асосии онро, ки табиати онро тавсиф мекунанд, ҷудо кардан мумкин аст:

- имконияти рад кардани ҳадафе, ки алтернативаи интиҳобшуда ба он нигаронида шудааст.
- имконияти расидан ба ҳадафе, ки дар назди худ гузошта шудааст.
- набудани кафолати пурра барои ноил шудан ба натиҷаи мавриди назар.
- зарар ё хароҷот (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, равонӣ), ки ҳангоми татбиқи роҳи интиҳобшуда дар шароити номуайянӣ ба вучуд омада метавонанд.

Муҳтавои вожаи хавф ба амал омадани ҳама гуна вазъиятеро мефаҳмонад, ки хавфи муайяни молиявӣ иқтисодиеро дар пай дошта

метавонад. Мафҳуми зикршуда шароит ё ҳолатеро тасвир мекунад, як вазъияти ҳавлнокро барои фаъолияти муайяни иқтисодӣ дар назар дорад.

Чуноне ки Ю.Э. Слепухина дуруст қайд «....Ба фаъолият ва рушди бисёр равандҳои иқтисодӣ унсурҳои номуайяни ҳосанд. Ин ба пайдоиши вазъияте оварда мерасонад, ки натиҷаи (ҳалли) якхела надорад, аммо агар имкон дошта бошад, ки дараҷаи эҳтимолияти пайдоиши ягон вариантҳои миқдоран ва сифатан муайян кунад, пас чунин ҳолат вазъияти ҳавф хоҳад буд. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки вазъияти ҳавфнок бо равандҳои омӯрӣ ва он бо се шартҳои ҳамзамон ҳамроҳ аст:

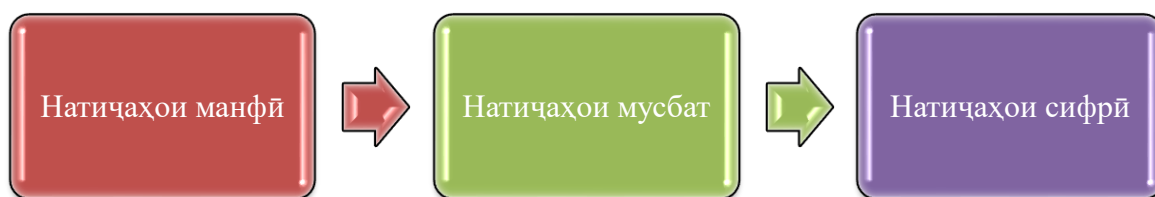
- мавҷудияти номуайяни;
- зарурати интихоби алтернатива;
- имконияти арзёбии эҳтимолияти татбиқи алтернативаҳои интихобшуда»[42, с.16-17].

Таъкид кардан муҳим аст, ки ҳолати ҳавф аз ҳолати номуайяни сифатан фарқ мекунад. Номуайяни, дар навбати худ, дар ҳолате зоҳир мешавад, ки эҳтимолияти натиҷаи ягон қарор ё ҳодиса то андозае номаълум боқӣ мемонад. «Таъсири манфии омилҳои номуайяни нисбат ба таъсири низоми чораҳои ҳозира оид ба безаргардонии онҳо хеле қавитар аст. Механизми пинҳонии зуҳури омилҳои номуайяни барои танзими таъсири манфӣ ё мутобиқ сохтани равандҳои иқтисодӣ ба амали он танзим ва идоракуниро мушкул мекунад. Зараре, ки ин омилҳо расонидааст, танҳо аз сабаби баҳо надодани субъектҳои низоми молиявӣ дар нақши онҳо дар даст кардани натиҷаҳои иқтисодӣ, инчунин набудани ягон воситаи ченаки миқдорӣ ба амал меояд. Дар робита ба ин, нақши арзёбии ҳамаҷонибаи бисёрфактории ҳавфи рушди низоми молиявӣ меафзояд»[118, с.86].

Ҳолати воқеъшавии ҳавфро, чуноне мебинем, ҳамчун ҳолати номуайяни баҳо медиҳанд, ки эҳтимолияти сар задани ҳодиса тахмин карда мешавад. Чуноне Ишматова Д.А. менависад: «...Дар ин сурат ба эҳтимолияти зуҳуроте, ки дар натиҷаи фаъолияти якҷояи шарикони истеҳсолӣ, амалиёти ғаврии рақибон, таъсири муҳити берунӣ ба тараққиёти иқтисодиёт, ҷорӣ

намудани комёбиҳои илм ба амал меоянд»[153], дуруст баҳо додан мумкин аст.

Дар заминаи иқтисодӣ хавфро ҳамчун ҳодисаи эҳтимолӣ муайян кардан мумкин аст, ки фарорасии он бо дараҷаи муайяни эҳтимолият тавсиф карда мешавад. Агар чунин ҳодиса рӯй диҳад, он метавонад ба яке аз се натиҷаи имконпазири иқтисодӣ оварда расонад, ки ҳар кадоми онҳо бо ченакҳои иқтисодӣ ё молиявӣ арзёбӣ карда мешаванд. Инро дар расми зерин дидан мумкин аст (расми 1.1):

Расми 1.1. Натиҷаҳои хавф дар ТМХ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ба андешаи Зирянов В., Кочегра В. имрӯз равандҳое, ки дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти инсон ба амал меоянд, мураккабтар ва идора карданашон мушкултар мегардад [148]. Характери дурусти комёбиҳои прогресси техникӣ боз ҳам тезу тунд зоҳир мегардад, низоми иқтисодӣ торафт кам пешгӯйишаванда гардида истодааст. Аз як тараф, тараққиёти ҷамъиятро бе прогресси техникӣ тасаввур кардан имконнопазир бошад, аз тарафи дигар, техника қувваи тавоно мебошад, ки боиси оқибатҳои манфӣ шуда метавонад [104, с.5-10].

Аз ин лиҳоз, идоракунии хавфҳо яке аз воситаҳои асосиест, ки метавонад рушди устувори соҳаҳои иҷтимоию иқтисодии ҳаёти ҷомеаро таъмин намояд.

Олими ватанӣ Ш.Қ.Хайрзода як зербоби алоҳидаро ба такмили низоми идоракунии мониторинг ва ояндабинии хавфҳои бонкҳо бахшида, бавучудоии хавфҳоро дар фаъолияти рӯзмараи ташкилотҳои қарзӣ ногузир донистааст: «..Бахши бонкӣ, ки як қисми низоми молиявӣ мебошад, ногузир ба хавф

дучор мешавад. Бо доштани иттилоот дар бораи хавфи эҳтимолии бахши бонкӣ, мақомот метавонанд чораҳои пешгирикунамдаро таҳия кунанд, ки ба ташкили низоми рақобатпазири қодир ба тақсимои самараноки захираҳои қарзӣ ва захираи баланди устувории молиявӣ равона карда шудаанд, ки имкони бухрони низоми бонкиро истисно мекунанд»[162, с.355].

Ба ҳамин хотир, мо дар ин зербоб, оид ба масъалаҳои назариявии хавфи иқтисодӣ ва механизми идоракунии он дар ташкилотҳои маблағгузории хурд муфассалтар истода мегузарем. Хулоса ин аст, ки хавфҳо барои ташкилотҳои маблағгузории хурд (ТМХ), ки дар заминаи тамоми низоми бонкӣ баррасӣ мешаванд, метавонанд ҳамчун эҳтимолияти руҳ додани ҳодисаҳо ё рушди тамоюлҳо, ки метавонанд ба рафъи хавфҳои системавӣ оварда расонанд, фаҳмида мешаванд. Ин аз сабаби вайрон шудани қобилияти ТМХ барои пардохти уҳдадорӣҳои худ (пардохтпазирӣ) ва муҳимтар аз он, дур шудан аз рисолати асосии иҷтимоии онҳо ба амал меояд. Аз ин рӯ, дар адабиёти иқтисодӣ ду концепсияи асосии хавф – назарияи классикӣ ва неоклассикӣ ташаккул ёфтанд.

Чадвали 1.1. - Назарияи мактабҳои иқтисодӣ оид ба хавф

Мактаби илмӣ	Намояндаҳои мактаб	Андеша
Назарияи классикӣ	Мил ва Сениор	хавфро ҳамчун талафи интизорӣ, ки дар натиҷаи қабули ин ва ё он қарор ба амал меояд, шарҳ доданд
Назарияи неоклассикӣ	Найт, Маршал ва Пигу	хавф дар шароити номуайянии ғайрибадкорӣ дорад ва ғайрибадкорӣ ногуҳонии тағйирёбанда аст, бояд ба ду критерия (маҳак) тақия кунанд: ҳаҷми ғайрибадкорӣ интизорӣ ва миқдори имконпазирӣ каму зиёдшавии он.

Сарчашма: муаллиф чадвалро дар доираи маводҳои адабиёти [152, с15] ва [157, с.33] таҳия намудааст.

Муҳаққиқи ватанӣ Иброҳимзода И.Р. чунин меандешад, ки аксарияти ақидаҳои олимони дар доираи мактабҳои илмӣ кейнсгароӣ ва монетаристӣ мечархад: «Масъалаи танзими ташкилотҳои молиявӣ қарзии кишвар дар замони муосири рушди иқтисодӣ хело мубрам гардида, баъди муфлисшавии чор бонки низомсозии Тоҷикистон ва дар замони рушдҳои бухронҳои геосиёсӣ геоиқтисодӣ, тамоюлҳои нав пайдо намуд, ки барои ташкилотҳои

молиявию қарзӣ вазифаҳои навро дар пеш гузошт. Дар илми иқтисод барои танзими ин ҳолат назарияҳо ва таҷрибаҳои амалии пешрафтаи гуногун мавҷуд аст, ки зимни тадқиқо нахоро баррасӣ менамоям. Назарияҳои аз ҳама маъмули танзми сиёсати пулию қарзӣ ва бахусус низоми ташкилотҳои молиявию қарзӣ ин назарияҳои танзими мактабҳои кейнсчигӣ ва монетаристӣ мебошанд, ки аксари моделҳои мавҷудани имрӯза дар атрофи онҳо тадқиқот мебаранд»[112, с.219] Муруре ба муҳтавои адабиёти иқтисодӣ, хусусан осори классикони ин илм нишон медиҳад, ки бархе олимони, аз қабили Милл ва Сениор хавфро ҳамчун талафоти пешбинишуда дар натиҷаи қабули қарори мушаххас шарҳ доданд. Аммо маънои ин назария яктарафа буда, пайдоиши назарияи хавфи неоклассикиро олимони Найт, Маршалл (Англия) ва Пигу (Фаронса) дар солҳои 20-30 асри XX пешниҳод карда буданд.

Ба андешаи онҳо, корхона ё ташкилоти дар шароити маҷхул амалкунанда, ки ба номуайянии иқтисодии бештаре мувҷеҳ аст, наметавонад барои хароҷоти минбаъдаи худ бинобар ноустувории даромадаш дилпуруна тасмим бигирад.

Барои ҳамин, ғоидаи мунтазами тазминшуда дар қиёс бо ғоидаи эҳтимолияти каму бисёр шуданаш баланд, барои идоракунии хавфҳои корхона ҳамчун маҳаки хубе баромад мекунад.

Як нуқтаи диғарро бояд махсус қайд карда гузарем, ки пайравони назарияи классикӣ аз баррасии хавф сарфи назар кардаанд ва танҳо дар замони муосир дар таълимоти ҷонибдорони онҳо, ки бо номи навклассикҳо (неоклассикҳо) маъруфанд, консепсияи хавф ва идоракунии он як назарияи муқарраршуда ҳисобида мешавад, ки дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

- дар доираи мактаби неоклассикӣ бори нахуст назарияи хавф ва унсурҳои ҷузъии он коркард шуда, таснифоти хавфҳо дода шуд;
- майли субъектҳоро ба хавфҳои калон барои гирифтани ғоидаи бештар тавзеҳ дод[157, с.33].

Дар пайравӣ аз мактаби классикии марксистӣ, дар Иттиҳоди Шуравӣ масъалаҳои хавфи иқтисодӣ ба предмети мубоҳисоти калони илмӣ табдил наёфтанд, чун дар мадди аввал масъалаи муборизаи синфӣ ва ба кӣ тааллуқ доштани моликият меистод. Аз ин рӯ, дар Иттиҳоди Шуравӣ ва баъдан дар дигар мамлакатҳои сотсиалистӣ проблемаи хавф бо сабабҳои объективӣ муддати дароз диққати таҳқиқотчиёнро ба худ ҷалб накарда буданд. Аммо пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир шуд.

Ин вазъият аз ҷониби як қатор таҳқиқотчиён баррасӣ карда мешавад. Масалан, Белоусова Л.В. қайд мекунад, ки дар байни самтҳои идоракунии хавфҳо ба ҷуз усулҳои маъмурӣ давлат ба субъектҳои хоҷагидор мустақилиятро дар интиҳоби сиёсати идоракунӣ, аз ҷумла идоракунии хавфҳо пешниҳод мекунад.

Ба андешаи мо, муқаррароти стандартӣ дар боло зикршуда системаи қатъӣ ва яктарафаи муайянкунӣ, арзёбӣ ва идоракунии хавфҳоро дар ташкилотҳои маблағгузори хурд таъмин намекунад.

Ҷадвали 1.2.- Андешаҳои таҳқиқгарони русзабон доир ба хавф дар соҳаҳои охир

Ному насаб	Сол	Андеша
Белоусова Л.В.	2013	Қайд менамояд, ки дар байни самтҳои идоракунии хавфҳо, илова ба усулҳои маъмурӣ (масалан, дар соҳаи танзими техникӣ) давлат ба субъектҳои ба ҷаъолияти иқтисодӣ машғулбуда, дар интиҳоби сиёсати идоракунӣ, аз ҷумла идораи хавфҳо мустақилиятро пешниҳод менамояд
Михаил Рогов	2014	Идоракунии хавф дар як вақт ҳам сиёсат ва ҳам иқтисодиёт ва занҷири звеноҳои сершуморро ифода менамояд, ки ба онҳо на танҳо мутахассисони соҳибхисос, балки бояд мутахассисоне роҳбарӣ кунанд, ки соҳиби ваколатҳои мувофиқ буда, бо методикаву стандартҳои мусаллаҳ бошанд
Лукашов А.В.	2005	Идоракунии хавфҳо ҳамчун низомии зиёдгاردонии арзиши сахмияҳои корхона арзёбӣ мегардад. Низомии идоракунии хавфҳо ба сифати абзори оптимизатсияи равандҳои тиҷоратӣ дида баромада намешавад

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар доираи маводҳои [152].

Идоракунии хавфҳо набояд ҳамчун як сохтори мустақил ва ҷудогона арзёбӣ шавад, зеро он қисми таркибии сиёсати стратегӣ ва тактикийи муассисаро ташкил медиҳад. Меҳвари ин тадқиқотро таҳлили низомии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ҳамчун зерсистемаи калидии

менечменти умумӣ ташкил медиҳад. Ин раванд таҳти назорати мустақими роҳбарият ва дар асоси нишондиҳандаҳои махсуси амалиётӣ сураат гирифта, бо таҳлили тамоюлҳои рушд ва низоми умумии нишондиҳандаҳои молиявии ташкилот робитаи зич дорад.

Оид ба таҳаввулотӣ назарияи хавф дар амалияи иқтисодӣ аз тарафи олимони гузаштаю муосир таърифҳои гуногуни хавфҳоро пешниҳод гардидааст.

Яке аз онҳо, академики Академияи илмҳои Россия С.Глазев мебошад, ки ханӯз ҳам ба оқилона будани рафтори молиявии субъектҳо боварӣ дорад ва мегӯяд: «мо чунин меҳисобем, ки аҳли тичорат одамони оқил мебошанд ва хавфҳои худро дуруст бар мекашанд»[41].

Оид ба алоқамандии зичи байни хавф ва номуайянии иқтисодӣ дар китоби М.В. Кангро низ таъкид шудааст[69]. Ин муаллиф муътақид аст, ки робитаи мазкур метавонад ба унсурҳои техникаю технологии сармоягузорӣ таъсири худро расонад. Таъсири он ба муосиркунонии истеҳсолот, сатҳи номуайянии қараёнҳои технологӣ, сатҳи автоматизатсия, суръати дар амалия қорӣ кардани инноватсияҳо расиданаш мумкин аст.

Мо фикри Кангро М.В-ро тарафдорӣ мекунем. «Зеро дар натиҷаи муайян намудани омилҳои номуайяний ва хавф дар ташкилотҳои маблағгузории хурд бояд робитаи байни ҳодисаҳои гуногуне, ки боиси пайдоиши номуайяний ва хавф гардиданд, муайян карда шавад»[152, с.18]. Зеро ин тадбирҳо ба беҳтар шудани сифати қарорҳои қабулшуда, инчунин содда кардани раванди идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузории хурд дар шароити номуайяний ва хавф мусоидат меkunанд.

Ба андешаи Демидова Л.А., Кираковский В.В., Пилкин А.Н назарияи хавф ва идоракунии умуман ба назарияи номуайяний асос ёфтааст[63]. Ин назария номуайянии хавф ва ҷанбаҳои гуногуни онро баррасӣ мекунад. Ба таври интуитивӣ, илми номуайяниро метавон ҳамчун як принципи омории шарҳ дод, ки ба мафҳуми эҳтимолият такя мекунад.

Лелчук А.Л. хавфхоро ба кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат чудо намуда, бобати идоракунии онҳо роҳбарият метавонад масъул бошад, гуфта ишора намудааст[74].

Мадера А.Г. хавфро метавон «...тағйирёбии арзиш» номид, аммо он бештар аз рӯи пайдоиши воқеъ ва эҳтимолияти пайдоиш тавсиф карда мешавад на аз рӯйи арзишаш. Маъмулан, хавф қисми ҷудонопазири ғайолияти соҳибкорӣ ҳисобида мешуд, ки асосан аз ҳисоби воситаҳои молиявӣ ва усулҳои гуногуни арзёбии хавфҳо идора карда мешуд»[77].

«...Масалан, хавф одатан ҳамчун эҳтимолияти рӯй додани ҳодисаи муайян дар як лаҳза дар оянда ҳисоб карда мешавад. Дар солҳои 1960 ва 1970 идоракунии хавфҳо ба моделҳои математикии классикӣ ва таҳлил асос ёфта буд, аммо ин моделҳо камбудҳои ҷиддӣ доштанд. Таҷрибаи идоракунии хавфҳо дар солҳои 1960 ба таъсири рӯйдодҳои мушаххас ба тамоми сомон тамаркуз мекард. Ин баъдтар ба сценарияҳои паҳн шуд, ки дар он ҳодиса метавонад фалокатбор бошад, ҳатто агар эҳтимолияти ҳеле кам амалишаванда бошад»[123].

Масалан, эҳтимолияти як аз миллион эҳтимолияти ҳеле хурдро ифода мекунад, аммо онро метавон тавре баррасӣ кард, ки дар сурати рух додани ҳодиса таъсири ҳеле муҳимро нишон диҳад. Аммо, равишҳои, ки дар боло тавсиф шудаанд, ба хавф асос ёфта бо контексти бахши молиявӣ маҳдуд буданд. Пас аз соли 1980, диққати идоракунии хавфҳо аз бахши молиявӣ ба дигар соҳаҳо гузашт. Илова бар ин, фаҳмиши ҳамаҷонибаи хавф дар асоси назари васеъ ва ҳамаҷонибаи хавф сохта шудааст[146, с.40].

Фаҳмиши пурраи хавф истилоҳи «муносибати ба хавф асосёфта»-ро ба вучуд овард, ки ҳамчун «эҳтимолияти дискретии рӯйдодҳои шадид» тавсиф шудааст[144].

Дар дигар маврид вобаста ба масъалаи хавф олими тоҷик Н.Ашуров иброз медоранд «...аз хатар роҳи гурез нест ва хатарро идора намудан муҳим аст»[61, с.7].

Михаил Рогов бар ин назар аст, ки идоракунии хавфҳо як падидаи мураккаб аст, ки ҳам чанбаҳои сиёсӣ ва ҳам иқтисодиро, инчунин бисёр марҳилаҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад[89]. Вай таъкид мекунад, ки ин раванд бояд на танҳо аз ҷониби мутахассисони соҳибкасб, балки аз ҷониби мутахассисони дорои салоҳияти кофӣ, ки усулҳо ва стандартҳои дахлдорро доранд, амалӣ карда шавад. Аз ин рӯ, маълум мешавад, ки ҷомеаи илмӣ муддати тӯлонӣ асосҳои гуногуни методӣ ва назариявии идоракунии хавфҳоро фаъолоне меомӯзад.

Дар кори В.В., Каплан В. Е., Машенко М.В. ва Овечкина Е. В. таснифоти пурраи усулҳои оптимизатсияи вазифаҳои идоракунӣ пешниҳод карда шудааст. Дар байни меъёрҳои мухталифе, ки онҳо дар таҳқиқоти худ ҳамчун асос таъна намудаанд, барои ба ҳадди аксар расонидани (максимизатсияи) фоида ва арзиши самаранокии иқтисодӣ диққати махсус дода мешавад.

Лукашов А.В. дар таҳқиқоти худ диққати худро ба таҳияи концепсияи идоракунии дороиҳо ва воситаҳои молиявии корхонаҳо дар шароити ҳатар равона намудааст. Вай бар ин назар аст, ки идоракунии хавфҳо бояд ҳамчун системае, ки ба афзоиши арзиши саҳмияҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд мусоидат мекунад, баррасӣ карда шавад. Муҳаққиқи тоҷик Сафаров Қ.С хавфро дар сатҳи амнияти бонкӣ баррасӣ намуда чунин иброз доштааст, ки «...амнияти иқтисодии бонкҳо - ин қобилияти онҳо дар муқовимат ба таъсири қувваҳои зараровар дар бозори молиявӣ ва таъмини ҳолати ногувор дар муборизаи рақобатӣ байни бизнеси бонкӣ маънидод менамоянд»[160, с.28].

Кричевский Н. А. унсурҳои асосии концепсияи мудирияти хавфро пешниҳод кардааст, ки раванди идоракунӣ, эҳтимолияти хавфҳо, натиҷаҳои номусоид ва кам кардани талафотро дар бар мегиранд[70]. Вобаста ба ин концепсия вазифаҳои идоракунии хавфро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст (расми 1.2)

Расми 1.2.- Вазифаҳои асосии идоракунии хавфҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар пажӯҳиши Резниченко В.Ю. самтҳои ҳамгироии идоракунии хавфҳо ба монанди ҳамоҳангӣ, муттасилӣ, фарогирии ҳама самтҳои он тасниф шудаанд[87]. Яке аз ҷанбаҳои мусбии таҳқиқоти муаллифи мазкур дар асоснок намудани таърифи илмӣ “хавфи соҳибкорӣ” зоҳир мегардад. Дар таърифи додаи муаллифи мазкур робитаҳои сабабию оқибатӣ пайгирӣ карда шудаанд.

Ба ҳамин монанд, муҳаққиқи дигар А. Дамодаран пайдарҳамии унсурҳои механизми идоракунии хавфҳоро дар субъектҳои хоҷагидор ба низом дароварда, стратегияи пешгирии онҳоро бо асосҳои илмӣ таҳия ва пешниҳод кардааст[58].

Болотар мо андешаи М.Роговро оварда будем. Қобили зикр аст, ки як қатор олимони ватанӣ, аз қабилӣ З.А. Раҳимов, Ш.Х. Ҷураев, М.Сафаров ва А.Ҳ. Абдуллоев ба ҳамон андеша розӣ будани худро иброз кардаанд. Ҳамин тавр, ба андешаи онҳо хавфро метавон ҳамчун эҳтимолияти дуршавӣ аз

натиҷаи пешбинишуда, ё ҳамчун номуайянӣ дар бораи натиҷаи воқеии ҳодиса ё ҳамчун имконияти руҳ додани ягон ҳодисаи дигар муайян кард [85, с.26].

Ин мавзӯ дар асарҳои муҳаққиқони ватанӣ васеъ рӯшан карда шудааст, ки дар байни онҳо: Мирсаидов А. Б., Ғаниев Т.Б., Одинаев Х. А., Саидмуродов (Баротзода) Ш. М., Назаров Н., Бакоева Ш. С., Нуриллоева З. Х., Султонова М. С., Амиров М. С., Хайруллоева Ф. Н., Сафарова Қ.С. ва Боймуродов Ҷ.Ҷ. нақши боризтаре доранд.

Дар ин миён, Саидмуродов Ш.М. таҳқиқоти диссертатсионии худро ба омӯзиши усулҳои коҳиш додани хавфҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои истеҳсолии кишоварзии вилояти Хатлон бахшидааст[157]. Омӯзиши низоми менечменти хавфҳо дар рисолаҳои илмӣ як қатор олимони тоҷик инъикоси густурда ёфтааст. Масъалаҳои марбут ба бахши воқеии иқтисодиётро метавон дар корҳои Н. Назарова (зимни баррасии хавфҳои сармоягузори соҳаи энергетикаи Хатлон), Г.Ҳ. Зувайдулоева (идоракунии хавфҳои инвестиционӣ дар саноат), М.С. Амиров ва Ф.Н. Хайруллоев (арзёбӣ ва суғуртаи хавфҳо дар соҳаҳои хӯрокворӣ ва бофандагӣ) мушоҳида кард.

Дар навбати худ, тақмили низоми молиявӣ кредитӣ ва усулҳои муҳофизати он дар тадқиқоти М.Х. Султонов, Қ.С. Сафаров ва Ҷ.Ҷ. Боймуродов, ки ба оптимизатсияи суғуртаи бонкӣ ва ҷанбаҳои муосири коҳиши хавфҳои молиявӣ бахшида шудаанд, таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Дар баробари ин, дар таълифоти илмӣ ба таҳқиқи низоми молиявӣ ва алаҳхусус, бахши умдаи он – низоми бонкӣ бахшидашудаи муҳаққиқони ватанӣ, рӯи илмӣ ба идоракунии хавфҳои ташкилоти қарзӣ сурат гирифтааст. Дар ин қатор мо метавонем рисолаи доктории Хайрзода Ш.Қ.-ро мисол орем[162].

Ҳамзамон, муҳаққиқи дигари ватанӣ Ш.С. Бақоев дар диссертатсияи худ дар доираи як зербоби алоҳида масоили марбут ба коҳиш додани хавфҳои зимни амалисозии лоиҳаҳои сармоягузори таҳлил намуда, дар мисоли

лоиҳаҳои дар вилояти Хатлон татбиқшавандаи сармоягузорӣ идоракунии хавфхоро ҳамчун роҳи зиёд кардани ҷалби сармоя пешниҳод кардааст.

Аз тарафи олимони насли калонсолтар низ доир ба масъалаи хавф таваҷҷуҳи кофӣ сурат гирифтааст. Барои мисол, профессор Т.Б. Ғаниев дар асари вазъи номатлуби молиявӣ ба вучуд омадани хавфхоро, хусусан дар шароити бӯҳрони такроршавандаи ҷаҳонӣ дар сатҳҳои гуногун зикр кардааст. Ӯ ба оқибатҳои номатлуби ин падида, аз ҷумла омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ҳатто равонӣ, ки дар зехни мардум эҳсоси нобоварию ба оянда бармеангезад, ишора кардааст[108,с.25].

Зувайдуллоева Г. сохторбандии низоми мудирияти хавф ва таҳлили моҳияти иқтисодии онро барои амиқтар фаҳмидани имкониятҳои идоракунии зарур шуморидааст: «...Барои дарки аниқи имкониятҳои идоракунии хавфҳо таҳлили моҳияти иқтисодии хавф, сохторбандии низоми идоракунии хавфҳо ва дида баромадани методҳои баҳодиҳии онҳо зарур мебошад. Фаҳмиши муҳтавои ҳосият ва унсурҳои хавф гуногун буда, таърифи мухталифи онҳо, инчунин таносуби гуногуни паҳлуҳои субъективӣ ва объективии он ҷой дорад. Гуногуни ақидаҳо дар бораи моҳияти хавф, хусусан бо бисёрҷабҳа будани ин ҳодиса, инъикоси нопурраи он дар қонунгузорию ҷорӣ, маҳдудияти истифодаи он дар амалияи ҳақиқии иқтисодӣ ва фаъолияти идоракунии тавсиф меёбад»[152, с.26].

Дар умум, мурури кӯтоҳ ба адабиёти илмӣ ватанӣ, алаҳусус дар самти молия ва низоми бонкӣ нишон дод, ки ҳарчанд мутахассисон хавфҳои марбут ба ташкилотҳои маблағгузорию хурдро махсус объекти таҳқиқ қарор надода бошанд ҳам, ба ҳар навъе ҷаҳорҷӯбаи консепсияи идоракунии хавфхоро бо рангҳои умумӣ тасвир кардаанд. Чунончи, баррасии ҷадвали зерин, ки дар он назариёти олимони ҳамватани мо оид ба хавфҳои иқтисодӣ ҷамъоварӣ шудаанд, ин нуктаро собит месозад (ҷадвали 1.3).

Чадвали 1.3 . - Назарияи олимони ватани оид ба хавфҳои иқтисодӣ

Ному насаб	Андеша
Мирсаидов А.Б., Саидмуродов Ш.М.	Хавфи сармоягузорӣ – ин эҳтимолияти пайдоиши ғайричаҳшмдошти талафоти молиявӣ дар ҳолати номуайянии шароити сармоягузорӣ мебошад
Ғаниев Т.Б.	Пайдоиши хавфҳои бухронӣ дар ин ё он мамлакат, минтақа, гурӯҳ ва ё корхонаҳои алоҳида вобаста аз ҳолатҳои ногувори молиявӣ пулӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва рафтору нобовариҳои роҳбарони зинаҳои гуногун дар ин ҳолатҳо дар равони одамони алоҳида тарси иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсиро ба вучуд меоранд
Одинаев Х.А	Системаи ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳо, ки раванди муназзами муайянкунӣ, баҳодихӣ ва идоракунии хавфҳоро дар тамоми соҳаҳои фаъолият пешбинӣ мекунад, на танҳо дар ҷараёни идоракунии мустақими корхонаҳои энергетикӣ нақши муҳимро мебозад, балки яке аз воситаҳои зарурӣ барои рушд ва афзоиши сармоягузорӣ ва иҷрои нақшаҳо ва вазифаҳои стратегии он мебошад.
Зувайдуллоева Г.Х.	Хавфу хатар ин омили доимӣ, ба таври даврӣ ва стохастикӣ таъсиркунандаи муҳити беруна ва ё дохилии корхонаи саноатӣ мебошад, ки ба пастравиҳои арзиши онҳо равона гардидааст
Бақоев Ш.С.	Зухуроти хавфҳо, пеш аз ҳама, аз омили вақт вобастааст: коркард ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар давраи дарозмуҳлат пешбинӣ шудаанд, яъне истифодаи самарай дар оянда ҳосилшаванда вақти зиёдеро талаб мекунад. Хавф, пеш аз ҳама, дар марҳилаи коркарду татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамроҳ мегардад.
Назарова Н.С.	Ҳама вақт имконияти раҳоебӣ аз хавф вучуд дорад, яъне агар оддӣ карда гӯем, метавон аз чунин тадбири ба хавф алоқаманд даст кашид. Вале саркашӣ аз хавф аксаран маъноӣ аз ғоида даст кашиданро дорад
Дидгоҳи муҳаққиқ (Исоев А.)	Хавф ин ҳодисаи доимии таъсиррасон аз ҳисоби омилҳои дохилӣ ва берунаи фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд мебошад, ки ба коҳиши эҳсосшавандаи пардохтпазирии муассисаҳои мазкур боис мегардад.

Таҳияи муаллиф дар доираи маводҳои [152, с.24].

Чуноне аз муҳтавои чадвали манзуршуда бармеояд, бархе аз олимони ватанӣ ба эҳтимолияти хеле зиёди талафоти молиявӣ дар асари хавфҳои иқтисодӣ таъкид кардаанд, ки як ҳолати номуйяниро барои ҷалби сармояҳо ба миён меорад (А.Б. Мирсаидов ва дигарон)[126, 40-42].

Дигарон бошанд, ба «...системаи ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳо диққат додаанд, ки раванди муназзами муайянкунӣ, баҳодихӣ ва идоракунии хавфҳоро дар тамоми соҳаҳои фаъолият пешбинӣ намуда дар ҷараёни идоракунӣ нақши муҳимро мебозад»[152, с.25] (Одинаев Х.А. ва дигарон)[128, с.49].

Ба мисли ҳамин, баъзе аз олимони ватанӣ эҳтимолияти имконпазири манфӣ ва ё мусбии хавфҳоро таъкид намуда, дарки вижагиҳои хоси онро барои субъектҳои хоҷагидор муҳим шуморидаанд[157, с.29].

Ба андешаи дигарон бошад, категорияи хавф ва вақт, хусусан зимни таъбиқи амалии инвестицияҳо омили бисёр муҳим мебошад, чунки ба натиҷаҳои дар оянда мавриди интизорбудаи сармоягузориҳо таҳдид мекунад[149, с.20].

«Вобаста ба ин ҷолибияти сармоягузорӣ, ба ақидаи Хидиралиев Р.З. - хусусияти мураккаби иқтисодӣ мебошад, ки бо баҳодихии иқтидор ва хавфи сармоягузорӣ, сохтори сармоя, шакли идоракунии, сатҳи талабот ба маҳсулот ва рақобатпазирӣ онҳо, инчунин сатҳи ҷалби сармоягузориҳои кишварҳо, минтақаҳо ва соҳаҳо тавсиф карда мешавад»[163, с.6].

Як қатор олимони ватанӣ нисбат ба идорашавандагии хавфҳо назари мусбат доранд ва мутмаинанд, ки ҳамеша имконияти коҳиш додани натиҷаҳои манфии хавфҳои иқтисодӣ вучуд доранд ва таваккал намудан барои соҳибкор зухуроти солим мебошад, ки ғоидаи калон оварданаши мумкин аст, ба шарте ки муносибати оқилона нисбати он содир карда шавад[156, с.24].

Ба гуфтаи Дубров А.М.«Идоракунии хавфҳоро метавон ҳамчун маҷмуи усулҳо, усулҳо ва ғайолиятҳои тавсиф кард, ки имкон медиҳанд, ки то андозае пешгӯии пайдоиши ҳодисаҳои хавф ва андешидани ҷораҳои истисноӣ барои кам кардани оқибатҳои манфии пайдоиши чунин ҳодисаҳоро фароҳам оранд»[64,с.310]. Дар дигар маврид Сафаров Қ.С. қайд намудааст, ки «...эҳтимолияти гирифтани зарар ё дар сатҳи зарурӣ нагирифтани ғоида аз тарафи бонк ҳангоми интихоби вариантҳои гуногуни ба ғуруш баровардани маҳсулот ва хизматрасонии бонкӣ бо назардошти омили афзоюндаи номуайянии ҳамчун хавфи бонкӣ фаҳмида мешавад»[160, с.34].

Ҳадафҳои идоракунии хавфҳо ин ҳамоҳангсозии ғайолият, баланд бардоштани устуворӣ, таъмини амнияти тижорат, фароҳам овардани шароит барои ғайолият ва рушди ояндаи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд

мебошад. Дар дигар маврид Алиева З.Р. чунин баён намудааст, ки «...ба таври идеалӣ, мувозинати ин ҳадафҳоро бояд нигоҳ дошт, ва танҳо он вақт бонк муваффақ хоҳад шуд» [103].

Ба андешаи инчониб, афзорҳои пешгирикунӣ хавфҳо ва ё то ба сатҳи имконпазир коҳиш додани асароти манфии онҳо ба хавфҳои иқтисодӣ таъсири гуногун мерасонанд ва татбиқи маҷмуи афзорҳои таъсиррасонро вобаста ба сатҳу таркиби таъсири мазкур гурӯҳбандӣ намуда, механизми томи идоракунии онҳоро созмон додан мумкин аст. Мухим аст, ки усулҳои ҷуброни зиёнҳои бар асари хавфҳо бавучудода ва чорабиниҳои баъдифарорасии онҳо, ки мақсадашон маҳдуд кардани ҳаҷми зарар аст, ҷудогона тадқиқ карда шаванд. Чунин усули идоракунии хавфҳоро метавон дар ҷараёни кори ҳамарӯзаи ниҳодҳои молиявӣ қарзӣ ва хусусан ташкилоти маблағгузории хурд мушоҳида кард, ки ҷузъиёти ин раванд дар расми 1.3 оварда шудааст.

Расми 1.3.- Механизми идоракунии хавфҳо дар ТМХ дар замони муосир
Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Чанбаҳои калидии ин усулҳоро ба таври муфассал мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Диверсификатсия ҳамчун афзори самараноки танзими хавфҳо тавассути тақсими оқилонаи пасандозҳо, уҳдадориҳо ва амалиётҳои ҷорӣ хизмат мекунад. Аксаран, мафҳуми мазкур ҷойгирсозии сармояро дар шаклҳои гуногуни дороиҳое дар назар дорад, ки динамикаи даромаднокӣ ва арзиши онҳо ба якдигар вобастагии заиф доранд. Ҳадафи асосии диверсификатсия кам кардани ҳаҷми зиёнҳои эҳтимолӣ ҳангоми сар задани ҳолати хавфнок мебошад.

Лимитикунонӣ (Маҳдудсозӣ) механизмest, ки ҳамчун ҷузъи идоракунии хавфҳо метавонад дар заминаи занҷираи маҳдудиятҳои муқарраршуда амалӣ карда шавад. Низоми лимитҳо маҷмуи маҳдудшудаи амалиётҳои молиявиро ифода намуда, мақсади асосии он пешгирӣ аз зиёнҳои калон мебошад.

То ҳадди камтарин коҳиш додани (Минимизатсияи хавф) тавассути танзими мутавозини дороиҳо ва уҳдадориҳо ба роҳ монда шуда, ҳадаф аз он ба ҳадди ақал расонидани зарари имконпазир дар сурати амалӣ шудани хавф аст. Аз нигоҳи назариявӣ, дар ин ҳолат ниёзе ба таҳти хавф гузоштани сармояи асосӣ намеронад. Ба ибораи дигар, бархилофи усули ҳечиронӣ, ки ба ҷуброни талафоти баъдифарорасӣ таъя мекунад, механизми минимизатсия бевосита ба коҳиш додани сатҳи хавфпазирии ҳуди раванди фаъолият нигаронида шудааст.

Тақсимои хавф усули дигари идоракунии хавфҳо мебошад, ки паст кардани дараҷаи таҳдидҳоро тавассути тақсими онҳо дар байни иштирокчиёни созишнома пешбинӣ мекунад. Инчунин, омили хавфро метавон дар ҷараёни нархгузори маҳсулоти бонкӣ низ ба эътибор гирифт. Ба ин гурӯҳи идоракунӣ, одатан, усулҳои гуногуни таъмин ва кафолати уҳдадориҳоро низ шарик медонанд.

Ҳечиронӣ (аз калимаи англисии hedge - девор, муҳофизат) як усули ҳимоя аз зиёнҳои эҳтимолӣ буда, дар асоси бастанӣ шартномаҳои мувозинаткунанда (интиқоли тағйирёбии нарх аз як субъект ба субъекти

дигар), яъне тавассути ташкили талабот ва ухдадорихои мутақобила сурат мегирад. Сарчашмаҳои илмӣ, аз ҷумла А. А. Лобанова ва А. В. Чугунова таъкид месозанд, ки: «...ҳечиронӣ, пеш аз ҳама, барои паст кардани талафоти имконпазири оқибатҳои хавфи бозорӣ ва дар мавридҳои ниҳоят кам барои хавфи қарзӣ пешбинӣ гардидааст»[101, с.18].

Захиракунӣ бошад, механизмest, ки ташкил ва нигоҳдории сармояи худиро барои пӯшонидани хавфҳои ташкилотҳои маблағгузории хурд ва инчунин таъсиси фондҳои махсусро барои кам кардани таҳдидҳои бонкӣ пешбинӣ менамояд. Истифодаи усули захиракунӣ танҳо дар сурате худро мепаӯшонад, ки агар зарари эҳтимолии аз хавф бамиёномада дар қиёс бо нишондиҳандаҳои умумии молиявии ташкилот чандон бузург набошад.

Хулосаи зербоб

Пас аз таҳлили адабиёти иҷтисодӣ оид ба ҷанбаҳои назарияи хавф дар ташкилотҳои маблағгузории хурд мо ба хулосае омадем, ки муносибати систематикӣ ба таҳлили хавфҳо ва ухдадории риояи талаботи танзимкунанда аҳаммияти бунёдӣ доранд, ки дар байни онҳо ошкоро будани иттилоот мебошад. Вазифаи аввалини ТМХ бояд таҳияи харитаи хавф бошад, ки дар навбати аввал хусусияти ин ё он ташкилоти қарзиро инъикос кунад; дуюм, барои ташаккули назари яклухт дар бораи тамоми маҷмуи хавфҳо, муносибати онҳо кумак мерасонад; сеюм, он имкон медиҳад, ки чунин хусусиятҳои асосии хавф, ба монанди манбаи он, объекти хавф ва субъекти дарккунандаи он ҷудо карда шавад.

Таърифи маъмулу паҳншудае вучуд дорад, ки: «хавф дар ТМХ зухуроти бисёромила буда, дар он ҳар як тасмири минбаъда оид ба роҳи рушд бо эҳтимолияти он, ки амали андешидашуда ба вазъияти номатлуб ва дар ниҳоят ба натиҷаи манфӣ оварда расониданаш мумкин аст, марбут мебошад».

Бо назардошти андешаҳои пешниҳодшудаи олимони соҳа мо хавфро дар ташкилотҳои маблағгузории хурд дар чунин шакли таъриф пешниҳод менамоем, яъне ба андешаи мо: «Хавфро ҳамчун таъсири доимии омилҳои

дохилӣ ва беруна ба фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд муайян кардан мумкин аст, ки дар ниҳоят боиси кам шудани пардохтпазирӣ онҳо мегардад....».

1.2. Методологияи идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд

Тавре, ки таҳлил ва омӯзиши қисмати назаривии хавф дар зербоби 1.1 маълум гардид, мудирияти хавфҳо ҳамчун фишанги муассир барои рушди пайваста ва такмили низоми мавҷудаи роҳбарӣ дар ташкилотҳои мавриди назар хизмат мекунад. Ин раванд мустақиман ба боло бурдани сифати фаъолият ва самаранокии умумии тамоми сохтори ташкилӣ нигаронида шудааст.

Муҳаққиқи ҷавон Қ.Сафаров дуруст қайд кардааст, ки «..Барои таъмини боэътимодии фаъолияти худ бонкро лозим меояд, ки низоми идоракунии хавфҳоеро бунёд кунад, ки барои ошкор намудани таъдидҳо, андозагирӣ кардани бузургии онҳо қобил буда, мониторинги онҳоро таъмин намояд ва абзорҳою чораҳои зарурии вокуниш нишон додан ба таҳдидҳои пайдошавандаро дошта бошад. Чунин низом бояд ба сиёсати аз тарафи бонк коркардшуда нисбат ба идоракунии хавфҳо таъяс кунад»[159, с.3-4]

Қайд намудан зарур аст, ки барои ташкилотҳое, ки ба маблағгузори хурд машғуланд, на танҳо ба хавфи қарзӣ ва хавфи пардохтпазирӣ, балки ба дигар хавфҳо низ таваҷҷуҳ зоҳир кардан лозим аст. Ҳама хавфҳо ба таври муназзам идора кардан лозим аст, зеро дар оянда аҳаммияти идоракунии хавфҳо боз ҳам бештар мешавад ва бозори маблағгузори хурд рақобатпазиртар мешавад. Барои дарки пурраи хавф унсурҳои асосии онро муайян намудан зарур мебошад, ки мо онро дар расми 1.4 пешниҳод менамоем.

Расми 1.4. Унсурҳои асосии низоми идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Объекти системаи идоракунии хавфҳо. Объекти низоми идоракунии хавф - хавфест, ки маҷмуи эҳтимолияти ҳодиса ва оқибатҳои он мебошад. Аммо, истилоҳи «хавф» одатан танҳо вақте истифода мешавад, ки эҳтимолияти оқибатҳои манфӣ вучуд дошта бошад. Дар баъзе ҳолатҳо, хавф аз эҳтимолияти дуршавӣ аз натиҷа ё ҳодисаи пешбинишуда ба вучуд меояд.

Таснифоти зиёди намудҳои хавфҳо мавҷуданд, ки асосан ба объекти омӯзиш вобастаанд. Ҳамин тариқ, ҳама ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд бидуни истисно ба намудҳои гуногуни хавфҳо дучор мешаванд. Дар баробари хавфҳои умумӣ, намудҳои мушаххаси хавфҳо мавҷуданд, ки ба намудҳои алоҳидаи фаъолият хос мебошанд. Масалан, хавфи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд аз хавфҳои асбобӣ, қарзӣ, дар навбати худ, аз хавфҳои фаъолияти дигар соҳаҳо фарқ мекунанд. Гуногунии хавфҳо хеле калон аст - аз сӯхтор ва офатҳои табиӣ то низоъҳои қавмӣ, тағйирот дар қонунгузориҳои танзимкунандаи фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ва ғайра. Илова бар ин, рушди иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳони муосир навъҳои нави хавфҳоро ба вучуд меорад, ки муайян кардан хеле душвор аст. Ба навиштаи Мижгона Саидова: « Гуногунии шаклҳои қарздиҳӣ эҳтиёҷоти қарзгиронро ба маблағҳо, инчунин, зиракии қарздиҳандагонро барои қонеъ гардонидани ин талабот бо

назардошти хавфе, ки қарздиханда ҳангоми иштирок дар муомилаи дахлдор дорад, инъикос мекунад»[158, с.141].

Дар байни намудҳои алоҳидаи хавфҳо чудо кардани хатти қатъӣ хеле душвор аст. Бисёр хавфҳо бо ҳам алоқаманданд ва тағйирот дар яке аз онҳо боиси тағйирёбии дигаре мегардад. Оид ба хусусиятҳои вижаи хавфҳои молиявӣ дар бонкҳои ватанӣ муҳаққиқи ҷавон Ҷ.Ҷ. Боймуродов рисолаи номзадӣ нависта, роҳҳои коҳиш додани онҳоро асоснок ва пешниҳод кардааст[150].

Дар як мақолаи илмӣ олимони ватанӣ Умаров Х. ва дигарон бар ин назаранд, ки унсури меҳварии методологияи арзёбии хавфҳо мавҷуд будани захираҳои кофӣ мебошанд: «...хавфҳои молиявии бонк пеш аз ҳама бо муҳити дохилии идоракунии молиявӣ тавсиф карда мешаванд. Пешниҳод шудааст, ки барои баҳодиҳии вазъи молиявии бонк, бо истифода аз воситаҳои гуногуни методологӣ, пеш аз ҳама, ба муайян кардани ҳолати се ҷузъи асосӣ таъкид карда мешавад: ҳадди нишондиҳандаҳои натиҷаҳои молиявӣ, фосилаҳо барои баҳодиҳии самаранокӣ ва муайян кардани имкониятҳои молиявӣ. Аҳамияти калидӣ дар тамоми методологияи арзёбии хавфи молиявии бонк мавҷудияти захираҳо эътироф карда мешавад»[140].

Ба андешаи мо, муайян кардани объекти системаи идоракунии хавфҳо аз таҳлили намудҳои хавфҳое, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд ба онҳо дучор мешавад, гурӯҳбандӣ ва танзими онҳо иборат аст.

Ғайр аз он, ҷой доштани хавф имкони дур шудан аз рисолати асосии иҷтимоии муассисаро дар назар дорад. Рӯйхати хавфҳое, ки коршиносон, кормандони бахши воқеӣ ва танзимгарон дар маблағгузори хурд таҳия кардаанд, ба андозаи кофӣ хеле васеъ мебошад.

«...Одатан, дар марҳилаҳои ибтидоии рушд аксарияти ташкилотҳои маблағгузори хурд танҳо ба хавфҳои молиявӣ ва дар категорияи хавфҳои молиявӣ ба хавфи қарзӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд. Вақте ки талабот ба қарз афзоиш ёфт, ин муассисаҳо бо як намуди махсуси хавфи пардохтпазирӣ - набудани пардохтпазирӣ барои қонеъ кардани ниёзҳои қарзии худ дучор

шуданд. Эволютсияи минбаъдаи маблағгузории хурд мазмуни хавфхоро ғанӣ гардонд»[40].

Терехова А.Г дар таҳқиқотҳои худ се категорияи асосии хавфхоро нисбат ба ташкилотҳои маблағгузории хурд аз ҷумла молиявӣ, амалиётӣ ва стратегӣ муайян намудааст[45].

«...А.Сперанский бошад, хавфро ба чор категория, аз ҷумла хавфҳои институционалӣ, хавфҳои амалиётӣ, хавфҳои молиявӣ ва менечментӣ ва хавфҳои беруна ҷудо кардааст»[145].

Таснифоте, ки аз тарафи Комитети Базелӣ оид ба назорати бонкӣ ва ҳуҷҷатҳо бахшида ба танзими фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд се намуди хавфро, аз он ҷумла қарзӣ, амалиётӣ, бозорӣ пешниҳод намудааст, қобили таваҷҷуҳ мебошад.

Як қатор муаллифон чор категорияи асосии ба хавфҳои тиҷоратии бонкӣ шабеҳро пешниҳод мекунанд[136, с.219]:

1. Қарзӣ;
2. Амалиётӣ;
3. Бозорӣ;
4. Стратегӣ .

«Хавфи қарзӣ дар ТМХ дорои хусусиятҳои беназир аст, зеро аксари қарзгирандагон одатан дониши маҳдуди молиявӣ доранд ва аксар вақт бидуни гарав қарз мегиранд. Дар сурати иҷро накардани уҳдадорихои қарзгиранда, ташкилот барои қисман ҷуброни зарар дороиҳо надорад.

Пойгоҳи захиравии ТМХ барои додани қарзҳо аз ҳисоби манбаъҳои гуногун, аз ҷумла сармоя (ё сармояи саҳҳомӣ), маблағҳои фондҳои иҷтимоӣ ва маблағҳои муштариён ташкил карда мешавад. Паст шудани сифати портфели қарзӣ ташкилотҳои маблағгузории мазкурро на танҳо дар иҷро накардани уҳдадорихо дар назди таъминкунандагони захираҳо, балки аз даст додани обрӯ ва эътимод низ зери хатар мегузорад»[40].

Амалияи соҳавӣ гувоҳи он аст, ки ташкилотҳои маблағгузории хурд дар муқоиса бо ниҳодҳои бонкии сунатӣ, ба ҷойи усулҳои қотеонаи

консервативӣ бештар равишҳои чандири корро пеш мегиранд. Ин омил, табиист, ки сатҳи таҳдидҳоро баланд бардошта, зарурати ҷорӣ намудани сохторҳои муосири менечменти хавфро ҷиҳати пешгирии хатарҳои калони қарзӣ ба миён меорад. Барои санҷишу арзёбии хавфҳои қарзӣ дар ин гуна муассисаҳо низомҳои махсус истифода мешаванд, ки худ хавфҳоро ба ду гурӯҳи асосӣ: хавфҳои қарзии инфиродӣ ва хавфҳои портфелии ТМХ, ҷудо мекунанд. Хатари намуди аввал мустақиман ба муштарии мушаххас алоқаманд буда, аз омилҳои чун саркашӣ аз пардохт ё муфлисшавии тиҷорати ӯ сарчашма мегирад. Самти дуюм бошад, зеро таъсири омилҳои берунае шакл мегирад, ки ба тамоми портфели қарзии ташкилот зарар мерасонанд. Дар ин замина, хавфҳои мазкурро метавон дар асоси меъёрҳои зерини зуҳури хавфи қарзии инфиродӣ аз ҳам тафовут дод.

Тавре ки маълум аст, иқтисодии хавфи қарзӣ тавассути нисбати бақияи қарзҳои батаъхирарфта ба ҳаҷми умумии сандуқи қарзӣ муайян карда мешавад. Дар ин раванд муҳим аст, ки ҳатто агар деркунӣ танҳо ба як ҳиссаи ҷузъии он дахл дошта бошад ҳам, на танҳо пардохти дершуда, балки тамоми маблағи боқимондаи қарз ба назар гирифта шавад. Нишондиҳандаи мазкур ҳаҷми воқеии сармояро нишон медиҳад, ки ташкилоти молиявии хурд бо хатари пардохт нашудан рӯбарӯ кардааст. Барои таҳлили ин раванд, чун қоида, муҳлатҳои таъхири 30 ё 90-рӯза ҳамчун меъёр истифода мешаванд.

Таносуби байни пардохтҳои ақибмонда ва бақияи умумии қарз ҳаҷми зарари ҷорӣ ТМХ-ро нишон медиҳад. Дар навбати худ, коэффитсиенти баргардонидан нисбати маблағҳои воқеан воридшударо ба ҳаҷми умумии уҳдадорӣҳои қарзгирандагон нишон медиҳад. Дар ин раванд, маблағгузориҳои пеш аз муҳлат пӯшонидашуда аз ҳисобҳо хориҷ карда мешаванд, зеро онҳо қарзи дебиторӣ ба ҳисоб намераванд. Аз миёни нишондиҳандаҳои баррасишаванда, хавфи қарзӣ ҳамчун меъёри калидии арзёбӣ баромад мекунад.

Саривақт ба роҳбарият додани маълумоти воқеӣ дар бораи ҳолати портфели қарзӣ ва инчунин ғайрисаҳеҳ будани ҳисоботдиҳӣ ба воқуниши дер ё нокифояи менеҷмент ба мушкилоти бамиеномада оварда мерасонад.

Сарфи назар аз ғаёлият дар як фазои ягонаи иқтисодӣ, сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои гуногун якхела нест. Ин далолат бар он мекунад, ки ҳавфи қарзӣ зерӣ таъсири омилҳои гуногун қарор дошта, хусусиятҳои шахсии мизочон танҳо як қисми он ба шумор мераванд. Дар асли ҳеле аз ҳолатҳо, манбаи мушкилот ба сиёсати дохилӣ ва муқаррароти ҳуди муассиса пайванд мегирад. Аз сабаби нопурра будани механизмҳои арзёбии имкониятҳои молиявӣ ва таҳлили дархостҳо, баъзан ба мизочони бесубот маблағ дода шуда, ё ҳаҷми қарзи ҷудошуда аз тавоноии воқеии онҳо боло меравад. Илова бар ин, назорати заиф ва безъитиной ба мониторинги пайвастаи сандуқи қарзӣ масъулияти мизочонро коҳиш медиҳад, зеро воқуниши баъдивақтии ташкилот имконияти бозпас гирифтани маблағҳои қарзҳои шубҳанокро душвор месозад.

Дар ниҳоят, омехта кардани мафҳумҳои грант ва қарз аз ҷониби аҳоли ва хоҷагиҳо боиси содир шудани ҳатогиҳо мегардад, зеро онҳо маблағҳои қарзиро чун кумаки ройгон пазируфта, уҳдадорӣ бозгашти онро ҷиддӣ намегиранд, чунки кумакҳои бебозгашт ва воситаҳои қарзӣ аксар вақт аз ҷониби як сохтор ё як намоёнда дастрас мешаванд.

Камбудихо дар консепсияи маҳсулоти қарзӣ дар он зоҳир меёбад, ки таъхири пардохт метавонад аз сабаби номувофиқии ҷадвали пардохт ба гардиши пули қарзгирандагон, ба монанди нодида гирифтани тағйирёбии мавсимии даромад ё муқаррар кардани муҳлати ҳеле кӯтоҳ ба амал ояд. Ғайр аз он, офатҳои табиӣ (обҳезӣ, хушксолӣ, заминчунбӣ, эпидемия ва ғайра) метавонанд даромади қарзгирандагонро коҳиш диҳанд ва таъхирҳои дахлдори пардохтро ба вучуд оранд.

Омили фасодро низ набояд инкор кард, чунки имконияти гирифтани пора аз ҷониби кормандони ташкилоти маблағгузории хурд ё қаллобӣ дар шакли додани қарз ба дӯстон ва ҳешовандон ҳамеша вучуд дорад. Паст

шудани сифати сандуқи қарзӣ боиси зиён, кам шудани фоидаи соф ва маҷбуран равона кардани захираҳои ташкилот барои солимгардонии уҳдадорихои мушкил мегардад. Ин раванд хароҷоти амалиётро баланд бардошта, сабаби аз қор рафтани мутахассисон, ҳалалдор шудани гардиши нақдинагӣ ва коҳиши эътимоди сармоягузoronу донорҳо мегардад. Дар натиҷа, муассисаҳои осебдида кадрҳои калидӣ ва мизочони худро ба нафъи рақибони устувортар аз даст медиҳанд.

Ин падида барои тамоми бозори маблағгузории хурд манфӣ буда, имкониятҳои касбии кормандони соҳаро маҳдуд мекунад. Муайян кардани эҳтиёҷоти воқеӣ ва интихоби дурусти шартҳои маҳсулот ба муштарӣ имкон медиҳад, ки уҳдадорихои худро дуруст дарк кунад.

Сиёсати ташкилот бояд ҳаҷми қарзҳо, ҳадафи истифодаи маблағ, дурустии аризаҳо ва таърихи қарзии мизочро қатъӣ танзим намояд. Маблағгузории тичорати навбунёд аз ҳама лоиҳаи хавфнок ба шумор меравад. Натиҷаи арзёбӣ ба раёсат ва шурои нозирон пешниҳод шуда, қарори ниҳоиро вобаста ба ҳаҷми маблағ кумитаи қарзии филиал ё сатҳи болоӣ қабул мекунад, вале барои қарзҳои калонтар ҳамеша кафолат ва гарави иловагӣ талаб карда мешавад.

Пас аз додани маблағ, назорати истифодаи мақсадноки он аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Дар ин раванд, усули пешниҳоди пул ва графикаи адои он аз ҳуди марҳилаи аввал комилан танзим карда мешавад. Дар навбати худ, муайян кардани механизми возеҳи транзаксияҳо ва усулҳои ворид намудани маблағҳо ҷиҳати супоридани ҳаққи қарз қисми муҳими ин занҷира ба шумор меравад.

Истифодаи технологияҳои муосири иттилоотии идоракунии, ки маълумоти саривақтиро дар бораи тамоми давраи қарз - аз оғоз то баргардонидани пурра, пешниҳод мекунанд, самаранокии коҳиши хавфҳо ба кулӣ афзун менамояд. Чунин тарзи идоракунии омезиши чораҳои профилактикӣ (пешгирикунанда) ва бартарафсозии оқибатҳо, пас аз зухури мушкilot, тақозо мекунад. Ин гуна воқунишҳо вобаста ба нишондиҳандаҳои

чун дараҷаи таъхири пардохт, ҳаҷми умумии қарз, вазъияти иқтисодии қарзгиранда ва омилҳои пайдоиши таъхир фарқ хоҳанд кард.

Инак, барои қарзи ночиз на аз сабаби худсарӣ ва ё фиребхӯрии қарзгиранда, балки аз фаромӯшӣ, бепарвой ва номуташаққилӣ метавонад таъхир ба амал ояд. Ташкилотҳои маблағгузори хурд бояд сиёсати возеҳ тарҳрезӣшуда ва муфассалро оид ба идоракунии қарзҳои ба таъхир гузошташуда таҳия кунанд. Ин сиёсат бояд маҷмуи чораҳои таъсиррасонӣ ба қарзгирандаро дар бар гирад, ки қисми консепсияи умумии идоракунии муносибатҳои муштариён мебошанд.

Чуноне Ҳикматов У.С. қайд кардааст, «...мисли ташкилотҳои бонкӣ, тижорати маблағгузори хурд низ дорои хавфи амалиётӣ мебошад. Тавре маълум аст, ин намуди хавф бо талафот дар натиҷаи шикасти системаҳо, равандҳо, технологияҳо ё омилҳои инсонӣ, инчунин аз омилҳои беруна (офати табиӣ ва техногенӣ ва ғайра) алоқаманд аст. Дар айни замон, хавфи амалиётӣ барои ташкилотҳои маблағгузори хурд ба хавфи технологӣ ва инсонӣ мутамарказ шудааст»[47].

Суғуртаи амвол низ як самти алоҳидаи коҳиш додани хатарҳои амалиётӣ ба шумор меравад. М.Ҳусайнов дуруст хулоса кардааст, ки «...суғурта ҳамчун механизми ҳифзи иҷтимоии дар давраи ҷамъияти ибтидоӣ бамиёномада мунтазам ба рушди истехсолоти ҷамъиятӣ мусоидат мекард. Бозори суғурта аз он нуқтаи назар барои субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад, ки дар шароити ташаккулёбии иқтисодиёти бозорӣ чунин шароит аз ҳар як субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ мустақилона нигоҳ доштани саломатӣ, ҳаёт ва моликиятро талаб менамояд, ки ин иқдомро фақат бозори суғурта таъмин менамояд»[165, с.26].

Ғайр аз ин, даъвати мудирон ё мутахассисони ботаҷриба аз дигар муассисаҳо ба вазифаҳои баландтар хавфи онро дорад, ки шахси мазкур аз уҳдаи масъулиятҳои нава набарояд, ҳатто агар дар ҷойи қаблӣ корманди муваффақ ҳисоб меёфт. Дар ин бахш масъалаҳои чун рақобати носолим,

гардиши баланди кадрҳо, тамаркуз ба натиҷаҳои бозоргир ва сатҳи пасти касбият устувор боқӣ мемонанд[132, с.24-40].

Асоси тими ТМХ-ро ҷавонон ташкил медиҳанд, ки ин ба навиву ҷавон будани ҳуди соҳа, соддагии нисбии равандҳо, имкони омӯзиши стандартҳо аз сифр ва заминаи рушди босуръат вобаста аст. Масалан, барои тавсеаи шабака ТМХ гурӯҳи калони таҷрибаомӯзонро ҷалб карда, пас аз тренингҳо ва давраи санҷиш, беҳтаринҳоро интихоб мекунад. Маҳз аз миёни онҳо пас аз чанд соли кор кормандони калидӣ шакл мегиранд [125, с.168], ки устувории ҷамоатро таъмин намуда, ба вазифаҳои роҳбарӣ ва назоратӣ пешбарӣ мешаванд.

Хусусияти кори кормандони пешқадами ТМХ ва суръати баланди баррасии дархостҳоро метавон ба речаи кори занҷираҳои хӯроки дастрас муқоиса кард. Стандартизатсияи шадид боиси маҳдуд шудани таҳассус ва якрангӣ мегардад, ки ин метавонад норозигии даруниро ба вуҷуд оварда, заминаи ҳатогӣҳо ва сӯиистифодаро эҷод кунад.

Нуқсонҳои кадрӣ аз омилҳои гуногун, бештар ҳангоми воридсозӣ ва таҳлили иттилоот, амнияти он ва шаффофияти амалиёти муҳосибӣ рух дода, стандартикунонӣ ва автоматикунонии равандҳо, тақмили маҳорат ва тақвияти назорат ин хавфҳоро хеле коҳиш медиҳад.

«...Ташкилотҳои маблағгузории хурд аз қаллобӣ аз ҷониби коргарон ва мизоҷон эмин нестанд. Қаллобӣ, новобаста аз миқёси талафот, ба обрӯи ташкилотҳои маблағгузории хурд таъсири манфӣ мерасонад. Хавфи қаллобӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд аз ҷониби кормандон якҷанд намуд дорад, аммо ба бахши қарздиҳӣ тамаркуз мекунад»[72, с.453].

«...Аз он ҷумла додани қарз ба қарзгирандагони баръало мушкилӣ дучоршуда ба хоҳири гирифтани подош аз ташкилот, созиш бо кормандон барои додани қарз ба доираи маҳдуди муштариён ё ҳатто дорои ҳуҷҷатҳои қалбакӣ, беҳтару хубтар ҷило додани вазъи молиявии муштарӣ (бо мақсади пешгирӣ аз ҷазо барои қабули қарори нодуруст дар бораи додани қарз, қарз бо умеди дар ояндаи наздик барқарор намудани қобилияти пардохти

қарзгиранда), гирифтани пора барои додани қарз, таҳрифи ҳисоботи қарз, сохтакории ҳуччатҳои қарз ба монанди инҳо. Дар соҳаи хизматрасонии кассавӣ фиребгарӣ бо азхуд кардан ва талаю тороч кардани маблағ вобаста аст.

Муқовимат ба хавфи қаллобӣ аз таҳияи расмиёти дақиқи амалиётӣ, риояи этикаи корпоративӣ, фаъолияти системаи назорати дохилӣ ва аудит, системаи ҳавасмандкунии кормандон ва системаи огоҳии пешакӣ иборат аст. Усулҳои махсус ротатсияи кормандон, рухсатии ҳатмии кормандон, огоҳии дохилӣ дар бораи бархӯрди воқеӣ ва эҳтимолии манфиатҳо ва дигар вайронкуниҳои ахлоқӣ мебошанд. Ин намуди хавфи амалиётӣ бо хавфи аз даст додани пойгоҳи муштариён алоқаманд аст»[66].

Низоми фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд бо як намуди хоси хавфи амалиётӣ, яъне хавфи равандӣ алоқаманд мебошад. Сабаби асосии зуҳури он дар он аст, ки ТМХ бо мақсади боло бурдани самаранокӣ ва канораҷӯӣ аз расмиятчигии зиёдотӣ, аксаран марҳилаҳои ҷорӣ амалиётиро соддатар ва бе тафсилоти қатъии техникӣ амалӣ менамоянд. Ин чандирии равандҳо, дар навбати худ, заминаро барои пайдоиши хатарҳои дохилӣ фароҳам месозад.

С.Махшулов дуруст қайд кардааст, ки «..Барои кам кардани хавфҳои қарзӣ бонкҳо новобаста аз сатҳи қобилияти қарзадоқунӣ ба қарзгирандагон талаботи иловагӣ мегузоранд. Аксарияти қарзҳо таҳти навъҳои гуногуни таъминот дода мешаванд. Аз намудҳои мавҷудай таъминоти уҳдадорӣҳо (амволи қарздор, замонат, кафолати бонкӣ, амонат ва ғайра) ҳамчун гарав васеъ истифода мешавад. Дар ин марҳила бонк кифоягӣ ва бозоргирии гарав ва дигар намудҳои таъминотро, ки аз ҷониби субъекти кишоварзӣ пешниҳод шудаанд, баррасӣ менамояд. Зимнан бонк бояд дар арзёбии сифат, басандагӣ ва бозоргирии гарави пешниҳодкардаи ташкилоти соҳаи кишоварзӣ бо масъулияти баланд амал намояд»[155, с.69].

Ҳамин тариқ, мавҷудияти регламентҳои тасдиқнашуда фаъолияти назорати дохилиро заиф месозад, зеро дар сурати набудани стандартҳои

мушаххас арзёбии риояи қоидаҳо имконнопазир мегардад. Дар ин замина, танзими равандҳои пешниҳод, нигоҳдорӣ ва пӯшонидани қарзҳо, инчунин амалиёт бо пули нақд аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Бо назардошти ин, ташкилотҳои маблағгузории хурд бояд заминаи меъёрии тамоми амалиёт ва маҳсулотро таҳия намуда, талаботи риоя ва назорати онҳоро қатъӣ муайян кунанд.

Сарфи назар аз равандҳои ҷаҳонишавӣ ва танзим, бозорҳои молиявӣ бештар ноустувор ва пешгӯйинашаванда мегарданд. Ба ғайр аз пардохтпазирӣ, хавфҳои бозорӣ инчунин хатарҳои асбӯрӣ, фоизӣ ва тағйирёбии қурби коғазҳои қиматнокро дар бар мегиранд. Дар ин миён хавфҳои асбӯрӣ хеле муассиртар мебошанд. «...ТМХ ба мизочон бо пули милли қарз медиҳанд. Хусусияти хавфи пардохтпазирӣ дар ТМХ ин алтернативаҳои маҳдуди сармоягузорӣ ба даромади дороиҳо мебошад. Мисли бонкҳо, ТМХ се блоки асосии сармоягузорию дорад: дороиҳои даромаднок, дороиҳои бозоргириашон баланд ва воситаҳои асосӣ. Қисмати асосии даромаднокии дороиҳо пастсифат аст, зеро аз муштариён қарзҳоро пеш аз муҳлат талаби пардохт кардан мумкин нест. Дар аини замон, қарздиҳандагони ТМХ метавонанд ин корро кунанд, зеро ин одатан ҳангоми додани қарз мувофиқа карда мешавад, масалан, қобили қабул будани ташкилот маънои ҳадди аққал стандартҳои иқтисодиро дорад. Фосилаи муҳим барои ҳар як ташкилот давраи то 30 рӯз аст, зеро ин давраест, ки ташкилот метавонад ба шиддатнокии миёнаи хуруҷи маблағҳо тоб оварда, барои иваз кардани он бо захираҳои алтернативӣ ё фурӯши дороиҳо дар бозор вақт дошта бошад»[66].

Тавре ки дар бонк мавҷуд аст, дар ТМХ низ бояд идоракунии дурусти дороиҳо ва уҳдадориҳо мавҷуд бошад, ки бештар ҳислати пешгирикунанда дошта бошанд на бартарафкунанда. Мувозинати муҳлати дороиҳо ва уҳдадориҳо дар амал қариб ғайриимкон аст.

Аксари лоиҳаҳои ТМХ аз ҳисоби сармояи худ ташкилот ва пасандозҳо маблағгузорӣ мешаванд. Ҳатто дар сурати баробарии муҳлатҳо, хавфи

номутаносибӣ боқӣ мемонад, зеро уҳдадорихои ТМХ муайянанд, вале пардохтпазирии мизочон метавонад якбора бад шавад. Дар ин сурат, давраи бозгашти пулҳо тӯлонӣ гашта, ташкилот бо норасоии маблағҳои ҷорӣ дучор мешавад. Арзёбии пардохтпазирӣ танҳо дар доираи кӯтоҳмуҳлат хатост, зеро маблағҳои дарозмуҳлат низ бо гузашти вақт ҷорӣ мешаванд ва дар баҳши пасандозҳо ҳамеша хавфи бозпасгирии пеш аз муҳлат мавҷуд аст. Мушкилоти пардохт устувории ташкилотро дар назди сармоягузoron заиф сохта, метавонад мавҷи бозпасгирии оммавии маблағҳоро ба вучуд орад, ки ин бухронро амиқтар ва эътиборро коста мегардонад.

Захираи зиёдагии пули нақд низ даромаднокиро паст мекунад ва нишони менечменти заиф аст. Дар давраи бухронҳо сохтори захираҳо тағйир меёбад, чунки бисёр коғазҳои қиматнок арзиш ва бозори фурӯши худро гум мекунанд. Чамъ шудани маблағҳои ҳолӣ метавонад аз идоракунии нодуруст, тарси мизочон ва даст кашидани онҳо аз тамдиди шартномаҳо сар занад. Барои пешгирии ин, ТМХ бояд назорати амалиётро бо усулҳои самаранокӣ кор бо мизочон устувор кунад.

Кумитаи Базел тавсия медиҳад, ки барои ТМХ меъёрҳои қатъӣ, аз ҷумла нигоҳ доштани қисми дороиҳои озод нисбат ба пасандозҳо ва маҳдуд кардани тамаркузи манбаъҳои маблағгузорӣ ҷорӣ карда шавад[50].

Дар соли аввал ба ташкилотҳо таҳти назорати мақомот сабукиҳо дода мешаванд. Менечменти пардохтпазирӣ бояд сценарияҳои стрессиро ба назар гирифта, нақшаҳои зиддибухрониро барои ҳолатҳои бадшавии сандуқи қарзӣ ва бозпасгирии оммавии пасандозҳо омода намояд. Хавфи ғоизӣ бошад, аз номувофиқатии вақти тағйирёбии меъёрҳои воридотӣ ва баромадӣ ба вучуд меояд.

Аксаран, ТМХ сармояро бо ғоизи шинокунанда дастрас намуда, қарзҳоро бо ставкаи собит пешниҳод мекунанд, чунки мизочони чакана аз боло рафтани қурби базавӣ нигаронанд. Ин боиси тағйирёбии ҷиддии маржаи ғоизии ТМХ мегардад ва ҳаҷми воқеии ғоидаро аз нишондиҳандаҳои ҳисобшуда камтар мекунад.

ТМХ танҳо дар вазъиятҳои истисноӣ ғоизи қарзхоро зиёд мекунад. Чанбаи дигари хавфи ғоизӣ аз ҷониби қарздиханда (муассисаи молиявӣ) муқаррар намудани меъёри ниҳии қарз ба қарзгирандаи ниҳой мебошад. Бо назардошти он, ки ТМХ низ ба қарзгирандагон аз ҳисоби маблағҳои худ қарз медиҳад, маълум мешавад, ки ҳиссаи ин қарздихандагон дар захираҳо камтар бошад, ҳамон қадар талафоти маржаи ғоизӣ зиёд мешавад.

Давраи аз нав дида баромадани меъёри ғоизии дороиҳо ва уҳдадорихи ТМХ низ мувофиқат намекунад: барои қарзҳои додашуда меёрҳо ҳангоми таъдид ва барои ҷалби захираҳо – мунтазам, чун қоида, ҳар семоҳа баррасӣ мешаванд, аз ин рӯ, ин омил бояд аз ҷониби ТМХ ҳангоми ҷалби захираҳои кредитӣ ба назар гирифта шавад.

Чуноне Ю.В. Ефимова гуфта буд: «... Қарзгирандаи эҳтимоли бояд қобилияти ҳудро барои баргардонидани ин ё он маблағи қарз арзёбӣ кунад, дар идораи худ ҳисоб кунад, ки барои баррасӣ/бақайдгирӣ/нигоҳдории қарз кадом пардохтхоро пардохт кунад, кадом гаравро ҷустуҷӯ кардан лозим аст»[33, с.95]. Ташкилотҳои маблағгузори хурд бо қишрҳои махсуси ҷомеа саруқор доранд, аз ин рӯ одоби қорӣ муҳим аст.

Аксари муштарӣни ТМХ дониши қофии молиявӣ надоранд, то эҳтимоднокии муассиса ё нархи воқеии пешниҳодҳои қарзиро мустақилона таҳлил ва муқоиса кунанд. Аз ин лиҳоз, шаффофияти иттилоотӣ барои ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор муҳим аст.

Хавфи обрӯ бо хавфи стратегӣ зич алоқаманд аст. Он бо талафоти эҳтимолии ташкилотҳои маблағгузори хурд аз сабаби стратегияи нодуруст ё роҳҳои таъбиқи он алоқаманд аст[120, с.101].

Ҳангоми қабули қарорҳои стратегӣ, роҳбарияти ташкилотҳои мазкур бояд ҳамеша рисолати иҷтимоии маблағгузори хурдро дар хотир дошта бошанд, то аз ҳолатҳое, ки хоҳиши ғоида бо ин рисолат муқолифат мекунад, қанорагирӣ кунанд. Дар асл, ташкилоти маблағгузори мазкур вазифадор аст, ки таъвозуни байни даромаднокӣ ва иҷрои вазифаи иҷтимоиро нигоҳ дорад.

«...Ташкилотҳои маблағгузори хурд инчунин ба хавфи танзимкунанда, ё ба маънои маҳдудтар, хавфи риоя накардани талабот дучор мешаванд. Таваккали танзимкунанда хавфи талафот аз сабаби риоя накардани меъёрҳои ҳуқуқӣ, стандартҳои муқаррарнамудаи танзимкунанда, ташкилотҳо, инчунин қоидаҳои дохилӣ дар қори ҳаррӯза мебошад»[40]. Ҳамзамон, ташкилотҳои маблағгузори хурдро дар мақоми бонкҳо як мақом ва ташкилотҳои маблағгузори хурди ғайрибонкӣ аз ҷониби дигар танзим карда метавонанд. Талаботи танзимкунанда метавонанд гуногун бошанд, ки боиси арбитражи танзимшаванда мегардад.

Субъектҳои системаи идоракунии хавфҳо иштирокчиёни раванди идоракунии хавфҳо мебошанд, вале тавсия мешавад, танҳо баъди тавсифи ҳуди раванди идоракунии хавфҳо пешниҳод карда шаванд. Идоракунии хавфҳо, ба монанди ҳама гуна фаъолияти идоракунӣ, тартиби худро дорад, ки як силсила пайдарҳамии амалҳоро дар бар мегирад (пайванди амалҳо).

Дар адабиёти иқтисодӣ дидгоҳҳои гуногун оид ба ҷудокунии марҳилаҳои идоракунии хавфҳо ва номҳои онҳо мавҷуданд. Дар расми дар поён овардашуда марҳилаҳои васеътари раванди идоракунии хавфҳо мутобиқи стандарти идоракунии хавфҳо, ки дар якҷоягӣ бо Институти идоракунии хавфҳо, Ассотсиатсияи менеҷерони суғурта ва хавфҳо ва Форуми миллии менеҷерони хавфҳои бахши давлатӣ (дар Бритониёи Кабир) таҳия шудаанд, манзур мегардад[43] (расми 1.5)

Расми 1.5. Раванди идоракунии хавф дар ташкилотҳои маблағгузории хурд
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Тавре ки таҳлили расм 1.5 бармеояд, раванди идоракунии хавфҳо нух марҳиларо дар бар мегирад. Давраи раванд, чун қоида, як сол ё бештар аз он дар сурати рӯй додани ҳодисаҳо, ба монанди тағйирот дар талаботи меъёрӣ, ба кор андохтани иқтидорҳои нав мебошад.

Таҳқиқот дар раванди идоракунии хавфҳо аз муайян кардани хавфҳо оғоз меёбад. Муайян кардани хавф одатан тавассути ҷамъоварии маълумоти оморӣ, таҳлили ҳуҷҷатҳо, гузаронидани мусоҳиба ё пурсишҳои хаттӣ коршиносон анҷом дода мешавад. Ғайр аз он, ҳамаи хавфҳои муайяншуда аз рӯи намудҳо тасниф карда мешаванд ва дар феҳристи хавфҳо ба қайд гирифта мешаванд. Феҳристи хавфҳо воситаи ҷамъоварӣ ва ба низом даровардани хавфҳои ташкилотҳои маблағгузории хурд ва як навъ маҳзани ҳамаи хавфҳои муайяншуда мебошад. Феҳристи хавфҳо мунтазам баррасӣ карда мешавад.

Ҳангоми муайян кардани хавфҳо ва таъсиси реестрҳои хавфҳо, объектҳои системаи идоракунии хавфҳо муайян карда мешаванд. Ҳангоми такрори ин қадам, хавфҳои аллакай воридшуда мувофиқат ба вазъияти ҷорӣ тафтиш карда мешаванд ва ба феҳристи хавфҳо хавфҳои (объектҳои) нав ворид карда мешаванд.

Пас аз муайян кардани хавфҳои асосӣ, андозаи ҳар як хавф арзёбӣ мешавад. Он аз муайян кардани эҳтимолияти рух додани хавфи мушаххас ва андозаи таъсири оқибатҳои он дар сурати рух додани он иборат аст.

Натиҷаҳои арзёбии эҳтимолияти таъсир барои ҳар як хавфи муайяншуда инчунин дар феҳристи хавфҳо сабт карда мешаванд. Маълумот дар бораи хавфҳои муайян ва арзёбишуда ба корбарони манфиатдор - ҳам дохилӣ (идоракунии ташкилот) ва ҳам берунӣ (саҳмдорон ва танзимгарон) тавассути ҳисоботи мунтазам пешниҳод карда мешавад. Марҳилаи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ҳамчун пайванди асосии байни гизоми идоракунии хавфҳо ва дигар системаҳои идоракунӣ дар ташкилоти маблағгузори хурд хизмат мекунад, ки ба охирин маълумот дар бораи хавфҳо барои қабули қарорҳои идоракунии огоҳона дода мешавад.

Самаранокии системаи идоракунии хавфҳо бештар аз он вобаста аст, ки раванди иртибот чӣ гуна ташкил карда шудааст ва то чӣ андоза иттилоот дар бораи хавфҳо сари вақт ва дар ҳаҷми зарурӣ пешниҳод карда мешавад.

Субъектҳои системаи идоракунии хавфҳо, тавре ки аллакай зикр гардид, иштирокчиёни раванди идоракунии хавфҳо мебошанд ва вобаста ба марҳилаи раванди муайяншуда фарқ мекунанд (ниг. Ҷадвали 1.4).

Ҷадвали 1.4.- Механизмҳои самарноки чараёни идоракунии хавфҳо дар ТМХ

МАРҲИЛАҲОИ ИДОРАКУНИИ ХАВФ	СУБЕКТҲО
Муайян кардани хавф	Воҳиди сохтории ташкилотҳои маблағгузори худ, ки барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо масъул аст. Коршиносони воҳидҳои сохторие, ки дар фаъолиятҳои хавфхоро муайян мекунад
Тавсифи хавф	Воҳиди сохтории ташкилотҳои маблағгузори худ, ки барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо масъул аст. Коршиносони воҳидҳои сохторие, ки дар фаъолиятҳои хавфхоро муайян мекунад

Арзёбии хавф	Воҳиди сохтории ташкилотҳои маблағгузории худ, ки барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо масъул аст. Коршиносони воҳидҳои сохторие, ки дар фаъолиятҳои хавфхоро муайян мекунад
Рейтинги хавфҳо аз рӯи дараҷа аҳаммият	Воҳиди сохтории ташкилотҳои маблағгузории худ барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо (қисми техникӣ) масъул аст. Идоракунии корхона (ҳангоми муайян кардани миқёси қобили қабули хавф)
Маълумот ва коммуникатсия	Воҳиди сохтории корхона, ки барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо масъул аст. Менечери ташкилоти маблағгузории хурд. Саҳмдорон (муассисон). Мақомотҳои танзимкунанда
Муайян ва татбиқи чораҳои идоракунии хавфҳо	Идоракунии ташкилоти маблағгузории хурд (қабули қарор дар бораи фаъолияти идоракунии хавфҳо). Воҳиди сохтории корхона барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо (бақайдгирии фаъолият дар феҳристи хавфҳо) масъул аст. Воҳидҳои сохторие, ки дар фаъолияти онҳо хавфҳо муайян шудаанд (амалӣ намудани чораҳо)
Назорат ва таҳлили самаранокии раванди идоракунии хавфҳо	Воҳиди сохтории ташкилотҳои маблағгузории худ, ки барои ташкил ва нигоҳдории системаи муосири идоракунии хавфҳо масъул аст. Коршиносони воҳидҳои сохторие, ки дар фаъолиятҳои хавфхоро муайян мекунад

Сарчашма. Аз тарафи муаллиф таҳия гардидааст.

Дар шароити имрӯза идоракунии хавфҳо аз чанд нуқтаи назар мавриди баҳодихӣ бояд қарор гирад, то дар заминаи идоракунии коҳиши шиддати хавфҳо ва идоракунии он имконпазир гардад. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки мушаххасоти арзёбии масъалаи хавф яке аз масъалаҳои калидиест, ки дар он риояи таносуби як қатор нишондодҳои марбута муҳим ва зарурӣ мебошад.

Хулосаи зербоб

Барои ҷамъбаст, мо метавонем ба хулосае оем, ки ташаккули системаи идоракунии хавфҳо аз муайян кардани объектҳо ва субъектҳо, инчунин раванди идоракунии хавфҳо оғоз меёбад. Минбаъд базаи зарурии меъёрию методологи тартиб дода, шартҳои техникӣ автоматиконӣ ташаккул меёбад. Пас аз санҷиши ҳуҷҷатҳои меъёрии таҳияшуда ва системаи иттилоотӣ дар марҳилаи санҷиш, система ба истифодабарии тиҷоратӣ дода мешавад. Марҳилаҳои баррасишуда ба таври васеъ барои эҷоди ҳама гуна системаи идоракунии татбиқ мешаванд, танҳо фарқият дар он аст, ки объектҳо, субъектҳо, мантиқи равандҳо ва мундариҷаи ҳуҷҷатҳои меъёрӣ вобаста ба системаи идоракунии таъсисшаванда фарқ мекунанд.

1.3. Методологияи таҳлил ва арзёбии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд

Чуноне Вятскова Н.А. қайд кардааст: «Дар шароити муосир проблемаи таҳлил ва арзёбии хавфҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд ҳама гуна шакли моликият ҳамчун қисми муҳимми назария ва амалияи идора аҳамияти мустақили назариявӣ ва амалиро пайдо мекунад. Таҳлили хавфҳо яке аз марҳилаҳои муҳим ва мураккаби низоми умумии идоракунии хавфҳо мебошад, ки бидуни он қабули қарори мувофиқ ва муассири идоракунии дар соҳаи интихоби воситаҳои идоракунии онҳо ғайриимкон аст»[32]. Дар заминаи таҳлили муҳтавои адабиёти соҳавӣ, аз ҷумла, бо таълифоти Е.Е.Егорова [110, с.9-13] мо ба хулосае омадем, ки хавфҳо ба се даста гурӯҳбандӣ намоем (расми 1.6):

Расми 1.6. Усулҳои таҳлил ва арзёбии хавфҳо

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Усулҳои сифатӣ асосан ба татбиқи таҳлили мантиқии муқаррар кардани мавҷудияти намудҳои гуногуни хавф, муайян кардани омилҳо, сабабҳо ва оқибатҳо эҳтимолии онҳо нигаронида шудаанд. Б.Б. Хрусталев ва ҳаммуалифаш қайд кардаанд: «Чор зергурӯҳи усулҳои таҳлили хавфи сифатӣ мавҷуданд:

- 1) усулҳои таҳлили иттилооти мавҷуда;
- 2) усулҳои ҷамъоварии иттилооти нав;
- 3) усулҳои моделсозӣ;

4) усулҳои эвристикӣ.

Усулҳои таҳлили иттилооти мавҷуда, пеш аз ҳама, таҳлили ҳуҷҷатҳои ҳисоботи молиявӣ, идоракунии, оморӣ, техникӣ ва ғайра, инчунин, таҳлили натиҷаҳои нисбии молиявии ташкилотҳои маблағгузории хурд ва таҳлили ҳодисаҳои дар ташкилотҳои маблағгузории хурд ба амаломадаро дар бар мегирад»[143, с.140]. Ҳамин тариқ, масалан, тавассути таҳлили ҳуҷҷатҳои ҳисоботи молиявӣ тамоми амволи мавҷудай ташкилот, уҳдадориҳо ва қарзҳои он, дучори хавфҳои онҳоро муайян намудан мумкин аст. «Дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои нисбии молиявии ташкилотҳои маблағгузории хурд хавфҳои имконпазир, дараҷаи эҳтимоли зуҳури онҳо ва талафоти имконпазирро аз ҳар як хавф ба таври одилона пешгӯӣ кардан мумкин аст»[143, с.140]. Таҳлили ҳодисаҳои хавфнок дар ташкилотҳои маблағгузории хурд ба вучуд омада, ба ташаккули захираи расмиёти стандартӣ рафтор дар чунин ҳолатҳо ва қабули қарорҳо чиҳати зуд бартараф намудани оқибатҳои номатлуби ҳодисаҳои хавф мусоидат мекунад [113, с.316-319]. Барои ҷамъоварии маълумоти нав дар бораи хатарҳои эҳтимолии ТМХ, асосан аз усулҳои пурсиш, машварат бо коршиносон ва бозрасии бевоситаи филиалҳо истифода мешавад.

Пурсиш тавассути саволномаҳои стандартӣ ё махсус сохта мешавад, ки соҳаҳои гуногуни фаъолиятро фаро мегиранд. Машваратҳо бошад, имкон медиҳанд, ки тавассути муколамаи мустақим бо мутахассисони дохилӣ ва соҳибтаҷрибаҳои беруна мушкилоту хавфҳои мавҷуда муайян ва баррасӣ карда шаванд. Ин усул имкон медиҳад, ки хавфҳо дар динамика, аз ҷумла дар ҷараёни фаъолияти рӯзмарраи ташкилот ояндабинӣ шаванд.

Санҷишҳо метавонанд ошкоро ё ногаҳонӣ бошанд, ки ҳолати дуҷум барои ошкор кардани камбудии пинҳонӣ мусоидат мекунад. Дар ҳар сурат, пеш аз боздид рӯйхати масъалаҳои зарурӣ муайян гардида, дар асоси он барномаи махсуси санҷиш сохта мешавад. Ин барнома сохтори мантиқии ҷустуҷӯи хавфҳоро соҳиб аст ва барои аз мадди назар дур намондани омилҳои муҳим кумак менамояд[88].

Усулҳои моделсозӣ аз сохтан ва таҳлили намунаҳои равандро ва падидаҳои тиҷоратӣ иборат аст, ки барои пешгӯии хатарҳои эҳтимолӣ хизмат мекунад. Ба ин гурӯҳ пеш аз ҳама чунин воситаҳо, аз қабili моделсозии рушди ТМХ ва муайянсозии хавфҳо вобаста ба марҳилаҳои давраи ҳаёти он, моделсозии чараёни вазъиятҳои хавфнок, сохтан ва таҳлили диаграммаҳои сохторӣ, арзёбии харитаҳои технологӣ ва моделсозии омилҳои муҳити беруна дохил мешаванд. Роҳандозии моделсозии рушд дар асоси давраи ҳаёти ташкилот имкон медиҳад, ки таҳдидҳои хоси ҳар як марҳила бо эҳтимолияти баланд пешбинӣ ва баҳо дода шаванд ва бо назардошти хусусиятҳои ташкиливу иқтисодӣ маҷмуи чораҳои муқовимат таҳия гарданд.

Моделсозии рушди вазъияти хавфнок ба муайянкунӣ ва омӯзиши омилҳои об'ектививу субъективии хатар, гурӯҳҳо ё намудҳои алоҳидаи он, инчунин оқибатҳои пайдоиши ҳар як хавфи воқеӣ ё эҳтимолӣ таъяс мекунад. Дар ин раванд, нишондиҳандаҳои хавф бо усулҳои гуногун - аз таҳлили мураккаби эҳтимолият дар моделҳои таҳқиқоти амалиётӣ то тахминҳои оддӣ муайян карда мешаванд[98].

Бо истифода аз усули диаграммаҳои сохторӣ, хусусиятҳои фаъолият ва робитаи ҳамаи воҳидҳои калидӣ (ҳам сохторӣ ва ҳам технологӣ) дар ташкилотҳои маблағгузории хурд ба таври визуалӣ нишон дода мешаванд. Ин равиш махсус барои муайян кардани хатарҳои дохилӣ таҳия шудааст, ки метавонанд ба сифати менеҷмент, стратегияи маркетинг ё ташкили меҳнат вобаста бошанд[81].

Таҳлили харитаи чараён, ки ба усули диаграммаҳои сохторӣ наздик аст, як воситаи муфид барои муайян кардани омилҳои калидии хавф дар раванди фаъолият ба шумор меравад. Ин усул ба баҳодиҳии пешакии эътимоднокий ва устувории қисмҳои асосии занҷири корӣ ва технологӣ нигаронида шудааст[82].

Усулҳои эвристии таҳлили хавфи сифатӣ ба қоидаҳо ва усулҳои мантиқии тафаккур тавлидшуда ва дар асоси иттилооти аллакай мавҷудбуда амалӣ карда мешаванд, аз қабili усулҳои зерин иборатанд (Қадвали 1.5):

Чадвали 1.5.- Усулҳои эвристики таҳлили хавф дар ташкилотҳои маблағгузори хурд

Усулҳо	Шарҳи мухтасар
Индуксия	Усули индуксия раванди муайян кардани намунаҳои эҳтимоли мебошад, ки дар натиҷаи муқоисаи ихлорот ва далелҳои ягонаи ибтидоӣ ба вуҷуд омада, имкон медиҳад, ки хулосаҳои умумӣ баровард ва муқаррароти умумиро таҳия намояд. Ба ибораи дигар, индуксия бо донишҳои воқеият тавассути гузаштан аз хос ба умумӣ хос аст.
Дедуксия	Усули дедуксия омӯзиши воқеиятро тавассути таҳқиқот аз хулосаи умумӣ ё мавқеи аллакай таҳияшуда то ҳолатҳо, ихлорот ва далелҳои мушаххаси алоҳида дар бар мегирад [67, с.51].
Таҳлил	Моҳияти таҳлил ҳамчун равиши тадқиқотӣ аз тақсим кардани тамоми объект (хоҳ объект, раванд ё падида) ба ҷузъҳои алоҳида иборат аст. Ин имкон медиҳад, ки хусусиятҳо, ҳосиятҳо ва сифатҳои ҳар яке аз ин унсурҳо омӯхта шаванд [82, с.102-103].
Синтез	Синтез ин равиши тадқиқотӣ мебошад, ки дар он қисмҳо, ҳосиятҳо ва атрибутҳои қаблан ҷудошуда, ки дар ҷараёни таҳлил ошкор карда шудаанд, ба як воҳиди ягона муттаҳид карда мешаванд. Вазифаи асосии синтез муқаррар кардани робитаҳои умумӣ ва қонуниятҳои байни ин унсурҳо мебошад [67, с.52-53].
Усулҳои муқоиса	Ғояи асосии усули муқоиса муайян кардани хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии объект, раванд ё падида мебошад. Ин хусусиятҳо минбаъд барои тасниф, системасозӣ ва арзёбии онҳо бо таъя ба меъёрҳои додашуда истифода мешаванд [82, с.208].
усулҳои умумӣ	Бо ёрии усули ҷамъбасти аломатҳо, ҳосиятҳо ва сифатҳои умумӣ, ки ба гурӯҳи объектҳо, равандҳо ё зухурот ҳосанд, муайян ва таҳия карда мешаванд [82, с.103].
равиши систематикӣ	Дар равиши системавӣ объект, раванд ё падида ҳамчун системае, ки аз унсурҳои ба ҳам алоқаманд ташаккул ёфтааст, таҳлил карда мешавад. Ин унсурҳо ба ҳамдигар ва мутаносибан ба самаранокии умумии тамоми система таъсир мерасонанд [94, с.247].

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар доираи адабиёти дастрасшуда

Муносибатҳои миқдорӣ ва арзёбии математикии хавфҳо бо мақсади муайян намудани андозаи рақамии таҳдидҳои инфиродӣ ва умумии ғайрифаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд истифода мешаванд. Дар ин раванд, хулосаҳои таҳқиқоти сифатӣ ҳамчун заминаи асосӣ ва базаи иттилоотии аввалия хизмат мекунанд.

Аз нигоҳи методӣ, усулҳои миқдории арзёбиро метавон ба гурӯҳҳои таҳлилӣ, назариявӣ эҳтимоли, эксперти, таҳлили миқдорӣ ва усулҳои ғайримуқаррарӣ тақсим намуд.

Ба гурӯҳи методҳои таҳлилии унсурҳои дисконткунонӣ (тахфиф), муқоисаи хароҷоту фоида, устувории молиявӣ, ҳассосияти шохисҳо, моделсозии сценариявии рушд, нуктаи зарар ва дигар усулҳо хос мебошанд. Дар навбати аввал, хусусиятҳои усули тахфифро мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Моҳияти усули тахфиф (дисконткунонӣ) аз тасҳеҳ ва қоҳиш додани меъёри базавӣ бо назардошти дараҷаи хавфи мушаххаси лоиҳаи сармоягузорӣ иборат аст. Дар ин замина, меъёри тахфиф, ки сатҳи даромаднокӣ интизориро аз иштирок дар лоиҳа инъикос менамояд, дар асоси формулаи математикии зерин ҳисоб карда мешавад:

$$r = r_f + \beta \times (r_m - r_f) + \alpha \quad (1.1)$$

Дар ин ҷо, r - меъёри тасҳеҳшудаи тахфиф, r_f - меъёри фоизии беҳавф, β - коэффитсиенти ҳассосияти бозорӣ, r_m - даромаднокӣ миёнаи бозор ва α - муқофоти иловагӣ барои хавфи мушаххас мебошад.

Зимнан, В.Н.Вяткин ва дигарон формулаи соддатари ҳисобкунии меъёри тахфифро пешниҳод кардаанд [88]:

$$d=a+b+c \quad (1.2)$$

Формула (1.2) арзиши d -ро ҳамчун ҷамъи се ҷузъ муайян мекунад:

Дар ин ҷо:

a фоизест, ки аз андозаи меъёр вобаста аст.

b нишондиҳандаи сатҳи таваррум мебошад.

c нишондиҳандаест, ки таъсири хавфро инъикос мекунад.

Саидмуродов Ш.М. бошад, ба омилҳои зерин бештар тавачҷух кардааст[135, с.186-190]:

- камбаҳоидиҳои ибтидоии арзиши лоиҳа;
- афзоиши арзиши ибтидоии лоиҳа;
- тағйир додани сарҳадҳои лоиҳавӣ;
- фарқият дар иҷро;
- тағйир додани шартҳои татбиқи лоиҳа.

«Ҳар яке аз ин омилҳои асосиро метавон муфассал тавсиф кард. Таҳлили ҳассосият бо таҳқиқи таъсири пайдарпай ба воҳидҳои тағйирёбии саҳми аз

рӯйи хавф санчидашуда ба натиҷаи лоиҳа (масалан, сатҳи дохилии даромад) тавсиф мешавад, бо назардошти он ки ҳамаи нишондиҳандаҳои дигар доимӣ боқӣ мемонанд»[32].

«...Ҳисобкунии ҳассосияти натиҷаи ниҳой аз интиҳоби диапазон (масалан, $\pm 5\%$; $\pm 10\%$; $\pm 15\%$ ва ғайра) тағйироти эҳтимолии арзишҳои омили хавф оғоз меёбад. Ба ибораи дигар, ин усул ба саволи зерин ҷавоб медиҳад: «Агар арзиши баъзе арзиши ибтидоӣ тағйир ёбад, арзиши натиҷа чӣ мешавад?» Аз ин рӯ, номи дуҷуми он, таҳлили чӣ-агар»[98].

«...Таҳлили устуворӣ таҳияи вариантҳои таҳияи татбиқи лоиҳаро дар шароити асосӣ ва хавфноктарин барои иштирокчиёни алоҳида дар бар мегирад, ки дар он барои ҳар як вариант омӯхта мешавад, ки механизми ташкилӣ ва иқтисодии татбиқи лоиҳа чӣ гуна амал мекунад, даромад, талафот ва нишондиҳандаҳои самаранокӣ чӣ гунаанд»[99]. Лоиҳа устувор ва самаранок ҳисобида мешавад, ки агар дар ҳамаи вариантҳои баррасишуда манфиатҳои иштирокчиён риоя карда шаванд ва оқибатҳои манфии эҳтимолӣ аз ҳисоби захираҳо ва тақсимооти дубора бартараф карда шаванд.

«...Мақсади таҳлили зарар аз муайян кардани нуқтаи зарар, ки яке аз нишондиҳандаҳои муҳимест, ки ҳаҷми истехсол ва фурӯши маҳсулот (мол, кор, хизматрасонӣ)-ро тавсиф мекунад, ки дар он ташкилотҳои маблағгузори хурд на фоида дораду на зиён ва аз ҳисоби даромади ба дастамада хароҷоти ба дастамадаро пурра мепӯшонад. Дар ин ҳолат нуқтаи безарар меёри самаранокии ташкилотҳои маблағгузори хурд буда, бо формулаи зерин муайян карда мешавад»[91, с.99-100]:

$$MSTMX_{HB} \frac{X_{шд}}{A_x - X_{штх}} \quad (2)$$

Ин ҷо: $MSTMX_{HB}$ – меёри самаранокии ташкилоти маблағгузори хурд дар нуқтаи безарар;

$X_{шд}$ – хароҷоти шартан доимӣ, ки бо тағйирёбии ҳаҷми истехсолот тағйир намеёбанд;

A_x – арзиши хизматрасонӣ;

$X_{штх}$ – харочоти шартан тағйирёбандаи хизматрасонӣ.

Барои арзёбии хавфи таносуби арзиши нуқтаи безарар ва ҳаҷми воқеии фуруши хизматрасонӣ муайян карда мешавад. «...Паст шудани арзиши ин нишондод аз кам шудани таъсири хавф шаҳодат медиҳад. Дар сохтори умумии арзиши хизматрасониҳо саҳми баланди харочоти нимсобит шартӣ ҳатмӣ барои зиёд кардани таъсири хавф мебошад. Дар ин ҳолат, хавф бо истифода аз нишондиҳандаи «қувваи таъсири фишанги амалиётӣ» баҳо дода мешавад, ки имкон медиҳад, ки имконияти ба даст овардани тағйироти калонтар ё хурдтар дар фоида бо ҳамон тағйирёбии даромад муайян карда шавад»[32]:

СВОР даромад аз фуруши хизматрасонӣ – харочоти тағйирёбанда
Фоида

«...Вобастагии мустақим байни қувваи фишанги амалиётӣ ва дараҷаи таъсири хавф равшан аст: ҳар қадар фишанг пурқувваттар бошад, эҳтимолияти тағйирёбии фоида ҳангоми тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот ва фуруши хизматрасониҳо зиёдтар мешавад»[91].

Усули сенария ба омӯзиши вариантҳои рушди ояндаи татбиқи лоиҳаи сармоягузорӣ бо назардошти таҳлили тахминҳои эҳтимолии инҳирофоти он барои нишондиҳандаи натиҷавӣ нигаронида шудааст. «...Дар аввал, якчанд вариантҳои сенарияҳои имконпазир интиҳоб карда мешаванд, масалан, оптимистӣ, эҳтимолӣ ва пессимистӣ, баъдан барои ҳар як вариант баҳои эҳтимолӣ бо воситаҳои коршиносӣ муайян карда мешаванд, ки дар асоси онҳо бо назардошти ҳисобҳои арзишҳои нишондиҳандаи самаранок (масалан, арзиши ҳолиси ҷорӣ (NPV)) барои ҳар як сенария натиҷаҳои бадастомада таҳлил карда мешаванд»[99].

Усулҳои эҳтимолӣ-назариявӣ, дар навбати худ, ба усулҳои оморӣ, усулҳои ва моделсозӣ, инчунин усулҳои мантиқӣ-эҳтимолӣ тақсим мешаванд.

Моҳияти усулҳои омории таҳлил ва арзёбии хавфҳо аз муайян кардани эҳтимолияти хавф (омили ташаккули хавф) дар асоси маълумоти омории

мавҷуда иборат аст[46, с157-160]. Ба гуфтаи Н.А.Вятскова: «Дар ин маврид эҳтимолият имкони ба даст овардани натиҷаи муайян, масалан, ба вучуд омадани ҳодисаи номусоидро ифода мекунад. Бартариҳои ин синфи усулҳо универсалии муайян, яъне қобилияти таҳлил ва арзёбии сценарияҳои гуногун ва ба инобат гирифтани омилҳои гуногуни хавф дар як равишро дар бар мегиранд. Дар идоракунии хавфҳои усулҳои маъмултарини омории баҳодихии хавфҳо омӯзиши чунин нишондиҳандаҳоро ба монанди арзиши миёнаи интизорӣ, дисперсия, инҳирофи стандартӣ, коэффитсиенти тағйирёбанда, инчунин таҳлили регрессивӣ ва коррелятсияро дар бар мегиранд»[32].

«...Арзиши миёнаи интизорӣ - арзиши бузургии ҳодисаи марбут ба вазъияти номуайян, ки ҳамчун миёнаи вазншудаи ҳамаи натиҷаҳои имконпазир ҳисоб карда мешавад, ки дар он эҳтимолияти ҳар яки онҳо ҳамчун басомад ё вазни арзиши мувофиқ истифода мешавад. Ба ибораи дигар, арзиши миёнаи интизорӣ натиҷаеро, ки ба ҳисоби миёна интизор аст, чен мекунад ва бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад»[93]:

$$\bar{x} = p_1x_1 + p_2x_2 + \dots + p_nx_n = \sum_{i=1}^n p_ix_i,$$

дар ин ҷо: x - арзиши миёнаи интизорӣ;

x_i , - арзиши мушаххаси воқеӣ ё интизории натиҷаи i ;

p_i , - эҳтимолияти пайдоиши натиҷаи i ;

n - шумораи вариантҳои натиҷаи ҷорабинӣ.

«...Аз сабаби он, ки арзиши миёнаи интизоршаванда хусусияти умумишудаи миқдориест, ки ба нафъи ягон вариант тасмими ниҳой намедихад, тағйирпазирии (дигаргуншавии) натиҷаи имконпазир муайян карда мешавад, ки ин дараҷаи дуршавии арзиши интизоршаванда аз арзиши миёна мебошад. Барои ин, дисперсия ё инҳирофи стандартиро ҳисоб мекунем»[91].

Дисперсия бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{\sum n} = \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 p_i,$$

дар ин ҷо σ^2 – дисперсия;

x_i – арзиши мушаххаси воқеӣ ё интизории натиҷаи i ;

$\bar{x}$ – арзиши миёнаи интизорӣ;

n - шумораи вариантҳои натиҷаи ҷорабинӣ;

p_i - эҳтимолияти натиҷаи i .

Инҳирофи миёнаи мураббай- решаи квадрати дисперсияи бузургии иттифоқиро инъикос мекунад:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{\sum n}} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 p_i},$$

Дар ин ҷо σ – инҳирофи миёнаи мураббай.

Инҳирофи миёнаи квадратӣ ченаки хавф ҳисобида мешавад: «...(ҳар қадаре, ки инҳирофи квадратӣ калонтар бошад, сатҳи хавф ҳамон қадар баландтар аст), арзиши номдорест, ки дар ҳамон воҳидҳо нишон дода шудааст, ки дар он атрибути тағйирёбанда чен карда мешавад.

Дисперсия ва инҳирофи миёнаи квадратӣ баҳодиҳии мутлақӣ хавф ҳисобида мешаванд. Дар вазъияте, ки муқоисаи ду ё зиёда вариантҳои қабули қарорҳои мушаххас бо сатҳи гуногуни хавф зарур аст, коэффисиенти тағйирот истифода мешавад»[32].

«...Коэффитсиенти тағйирёбӣ арзиши нисбӣ мебошад, ки бо таносуби инҳирофи квадратӣ ба арзиши миёнаи интизорӣ муайян карда мешавад ва бо қобилияти муқоиса кардани тағйирёбии аломатҳо дар арзишҳои гуногуни андозагирӣ тавсиф мешавад»[93]:

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \times 100\%,$$

дар ин ҷо: V – коэффитсиенти тағйирёбӣ;

σ – инхирофи миёнаи квадратӣ;

x – арзиши миёнаи интизорӣ.

Коэффитсиенти тағйирёбӣ воқеан нишондиҳандаи асосиест, ки таъсири хавфро тавсиф мекунад ва метавонад аз 0 то 1 фарқ кунад (Чадвали 1.6).

Чадвали 1.6.- Хусусиятҳои хавф дар асоси коэффитсиенти арзишҳои тағйирёбанда (вариатсия)

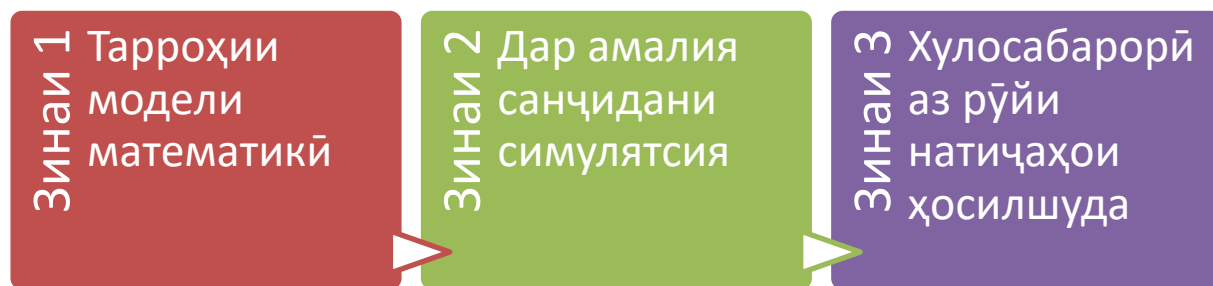
№	Коэффитсиенти вариатсия	Тавсифи хавф
1	0,1	Паст
2	Аз 0,1 то 0,25	Миёна
3	Аз 0,25 боло	Баланд
4	То 0,25	Қобили қабул
5	Аз 0,25 то 0,5	Қобили қабул
6	Аз 0,5 то 0,75	Нигаронкунанда
7	Боло 0,75	Фалокатовар

Таҳлили регрессионӣ барои пешгӯӣ, таҳлили силсилаи вақтҳо, санҷиши гипотеза ва ошкор кардани муносибатҳои пинҳонӣ дар додаҳо истифода мешавад[73].

Усули дигари маъмулан зиёд истифодашаванда моделсозии тақлидист, ки бо номи усули имитатсионӣ маъруф аст. Мухтавои он чунин аст, ки ҳодисаи калидии маълум (A) ва эҳтимолияти он (P) ба назар гирифта мешавад: «...Аксар вақт чунин равишҳо ба монанди модели таърихӣ ва модели Монте-Карло истифода мешаванд. Усули симулятсияи таърихӣ ғайрипараметрӣ буда, ба фарзияи ҳолати статикӣ бозор дар давраи пешбинишаванда асос ёфтааст. Ба ибораи дигар, ин фарзия маънои онро дорад, ки хусусияти тағйироти оянда дар нишондиҳандаҳои омӯхташудаи унсурҳои хавф ба хусусияти шабеҳи тағйирот дар гузаштаи наздик монанд хоҳад буд»[32]. Дар айни замон, дурустии тағйирот мустақиман ба андозаи намунаҳое, ки дар гузашта барои ҳисобҳо истифода мешуданд, вобаста аст[49].

Марҳилаи ниҳони усули симулятсияи таърихӣ ин сохтани тақсимооти эмпирикӣ эҳтимолияти ғоида ва зиён дар натиҷаи тағйирёбии нишондиҳандаҳои мавриди омӯзиш ва муайян кардани бузургии арзиши хавф мебошад[75].

Раванди таҳлили хавф аз рӯйи усули Монте-Карло аз 3 марҳила иборат аст (расми 1.7).

Расми 1.7. - Раванди таҳлили хавф аз рӯйи усули Монте-Карло

Сарчашма: аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Натиҷаи ниҳоии чунин таҳлили хавфҳо тақсимои эҳтимолият барои натиҷаҳои имконпазири лоиҳа мебошад (масалан, эҳтимолияти камтар аз сифр будани NPV)[71].

«...Истифодаи усулҳои мантиқӣ-эҳтимолият барои таҳлил ва арзёбии хатарҳо имкон медиҳад, ки модели фаъолияти бехатари система сохта шавад. Дар натиҷа, омилҳои хавфи системавиро муайян кардан, таъсири ҳар яки онҳоро арзёбӣ кардан ва аз рӯи дараҷаи хатар гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст»[78].

Чуноне Б.Б. Хрусталева зикр кардааст, «Ҷолибияти ин усулҳо дар возеҳӣ ва номуайянии арзёбии миқдорӣ хавфҳо, имкониятҳои калон дар таҳлили таъсири ҳама гуна омилҳои таъсири хавф ба самаранокии тамоми система мебошад. Солҳои охир усулҳои ғайрианъанавии таҳлил ва арзёбии хавфҳо, ки бо истифода аз моделсозӣ дар асоси мантиқи номуайян ва системаҳои зеҳни сунъӣ амалӣ карда мешаванд, бештар маъмул гаштанд. Таҳлил ва арзёбии хавфҳо бо истифода аз моделсозӣ дар асоси мантиқи номуайян (Fuzzy Logic) дар асоси дастгоҳи математикӣ дар асоси умумисозии мантиқи классикӣ ва назарияи маҷмуаҳо, дар асоси консепсияи маҷмуи номуайян ҳамчун объекти узвияти элементӣ амалӣ карда мешавад функсия ба маҷмуи, ки метавонад ҳама гуна арзишҳоро дар фосилаи $[0, ..., 1]$ қабул кунад, на танҳо $0 \in 1$ »[143].

Хусусияти калидии дастгоҳи математикии мантиқи номуайян дар он аст, ки он бо маҷмуи маълумоти нопурра, ноаниқ ё эҳтимолӣ кор мекунад. Ин имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои забони табиӣ инсон, яъне тағйирёбандаҳои лингвистӣ, ки баҳодиҳии дақиқи рақамии онҳо мушкул аст, ба қолаби математикӣ дароварда шаванд[65]. Барои намуна, нишондиҳандаҳои ин тағйирёбандаро метавон дар шакли тавсифҳои сифатӣ, аз қабili «минималӣ», «паст», «миёнаҳол», «мӯътадил», «критикӣ» ё «тахрибкор» гурӯҳбандӣ намуд.

Татбиқи концепсияи мантиқи номуайян имкон медиҳад, ки меъёрҳои релятивӣ (нисбӣ) ва ғайрирасмӣ ба мисли «таҳдиди ҷузъӣ», «хатари мақбул» ё «хавфи критикӣ», ки марзҳои математикии мушаххас надошта, хусусияти мучаррад доранд, ба низоми ҳисоб ворид карда шаванд.

Арзёбӣ ва таҳлили хавфҳо на танҳо сатҳи эҳтимолияти рух додани ҳодисаҳои манфиро пешгӯӣ менамояд, балки заминаи иттилоотиро барои қабули қарорҳои стратегии менеҷмент дар шароити номуайянии бозор омода месозад. Дар ин раванд, технологияҳои зеҳни сунъӣ ҳамчун маҷмуи воситаҳои барномавию техникӣ хизмат мекунанд, ки ба корбарони ғайрипрофессинал имкони иҷрои вазифаҳои мураккаби таҳлилиро фароҳам меоранд, зеро алгоритмҳо ва базаи донишҳои зарурӣ аллакай дар умқи сохтори худ система устувор карда шудаанд[96].

Маҷмуи сохтори технологияҳои зеҳни сунъӣ аз се унсури калидӣ - базаи донишҳо, модули мантиқии қабули қарорҳо ва интерфейси интеллектуалӣ иборат аст. Ин сохторҳо имкон медиҳанд, ки маълумоти номурааттаб бидуни алгоритмҳои пешакӣ омӯхта, гурӯҳбандӣ ва умумӣ карда шаванд ва дар асоси қаторҳои вақтӣ пешгӯиҳои мустақили молиявӣ сохта шаванд[119, с.81-102].

Системаҳои коршиносӣ таҷрибаву донишҳои расмикардашудаи мутахассисони соҳибтаҳассусро асос ёфта, тавассути алгоритмҳои махсуси мантиқӣ масъалаҳои мураккаби соҳавиро ба таври худкор ҳал менамоянд. Сохтори дохилии ин барномаҳо аз се унсури калидӣ иборат аст, ки аввалини

онҳо пойгоҳи донишҳо мебошад ва дар он тамоми далелҳо, мушоҳидаҳо ва коидаҳои амалии қабули қарор ҷамъоварӣ мешаванд. Унсурҳои дувум, яъне абзорҳои ҳулосабарорӣ, маҷмуи усулҳоеро дар бар мегирад, ки ин маълумоти маҳфузро қарқард намуда, роҳи ҳалли дурустро меёбад ва дар ниҳоят, интерфейси қарқар ғамчун пули алоқа барои муоширати байни инсон ва компютер хизмат мекунад[79].

«...Усули Delphi як навъи усулҳои арзёбии қарқиносон маҳсуб мешавад, ки беном будани мутлақи ҳулосаҳои қарқиносон, қарқард ва иртиботи танзимшавандаи ғуруҳи таҳлилий дар асоси натиҷаҳои як қатор давраҳои пурсиш, инчунин қарқарди миқдории арзёбии экспертиро пешбинӣ мекунад. Бо истифода аз усулҳои статистикӣ, ки дар натиҷа як қатор фикру мулоҳизаҳои, ки афкори коллективиро инъикос мекунанд, мутахассисон оид ба масъалаи интиҳобшуда ҳулосаҳои асоснок мебароранд. Медиа ва қвартилҳо ғамчун арзёбии қарқиносони ғуруҳӣ истифода мешаванд. Ғумон меравад, ки медиана (зинаи васат-миёна) андешаи умумии як ғуруҳи қарқиносонро тавсиф мекунад ва арзишҳои қвартилҳои поёнӣ ва болоӣ минтақаи эҳтимоли пешгӯйиро маҳдуд мекунанд»[32].

Аз формулаи Байес барои мушаххас намудани арзёбиҳои қарқиносон дар самти сатҳи субъективизми онҳо истифода мебаранд[100]:

$$p(H_i / A) = \frac{p(A/H_i) \times p(H_i)}{p(A)}, \quad (3)$$

ин ҷо: (H_i / A) эҳтимолияти дақиқ (апостерӣ) пайдоиши ҳодисаи H_i дар натиҷаи ғирифтани маълумоти иловагӣ дар бораи ҳодисаи A ;

$p(A/H_i)$ - эҳтимолияти пайдоиши ҳодисаи A дар шароите, ки гипотезаи H_i дуруст аст;

$p(H_i)$ эҳтимолияти қаблан (априорӣ) зикршудаи гипотеза H_i аст;

$p(A)$ эҳтимолияти умумии рух додани ҳодисаи A дар ҳама ҳолат, яъне новобаста аз он ки гипотезаи H_i дуруст аст ё не. Эҳтимолияти умумии ҳодиса бо формулаи зерин ҳисоб қарда мешавад:

$$p(A) = \sum_{i=1}^n p(A / H_i) \times p(H_i). \quad (4)$$

Усули Delphi як воситаи серталаб барои ҳалли масъалаҳое, ба монанди арзебии миқёси талафоти зери хатарҳо, пешгӯии эҳтимолияти ҳодисаҳои номусоид ва инчунин ҳисоб кардани эҳтимолияти талафот дар давраҳои муайян ва ғайра мебошад [91].

Ҳамин тариқ, таҳлил, низомсозӣ ва ҷамъбасти наشريҳои ватанӣ ва хориҷӣ оид ба таҳлил ва арзебии хавфҳо ба мо имкон медиҳад, ки мавҷудияти усулҳои гуногунро баён кунем, ки ҳар кадоми онҳо барои ба даст овардани маълумот дар бораи хусусиятҳои хавфҳои инфиродӣ ва омилҳои хавф, ки ба як чизи мушаххаси намуди фаъолият хосанд, кумак мерасонад. Таснифи усулҳои таҳлил ва арзебии хавфҳо, ки дар ин зероб оварда шудаанд, ифодаи ба низом даровардани танҳо усулҳои маъмултарин дар адабиёти илмӣ ва татбиқи амалӣ мебошад. Дар робита ба ин, омӯзиши минбаъдаи проблемаҳои гурӯҳбандии хавфҳо дар амалияи воқеии усулҳои таҳлил ва арзебии хавфҳо хеле муҳим ба назар мерасад.

Хулосаҳо оид ба зербоб

Дар раванди баррасӣ ва арзебии хавфҳо муайян кардани хусусияти онҳо пеш аз оғози идоракунии яке аз масъалаҳои бунёдӣ ба шумор меравад. Зеро ба ҳисоб гирифтани хавфҳо дар марҳалаи аввал нишондиҳандаҳои методологиро дар ташкилотҳои молиявии хурд аниқ намуда, шиддати таъсири онҳоро ҳангоми арзебӣ коҳиш медиҳад.

Бояд таъкид намуд, ки самаранокии идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои қарзии хурд аз арзебии пешакии назариявии хавфҳои бонкӣ дар муҳити институтсионалӣ вобастагии комил дорад. Дар ин замина, идоракунии хавфҳо бо як қатор масъалаҳои зерин алоқамандии зич дорад:

1. Омӯзиши муқоисавии адабиёти иқтисодии муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ имкон медиҳад, ки усулҳои мавҷудаи таҳлил ва арзебии хавфҳо ба се гурӯҳи ҳамдигарро пурракунанда (сифатӣ, миқдорӣ, омехта) таҷзия кунем.

2. Усулҳои таҳлили миқдорӣ ва арзёбии хавфҳо барои муайян кардани миқдори ҳам хавфҳои инфиродӣ ва ҳам хавфҳои маҷмуии ташкилотҳои маблағгузори хурд пешбинӣ шудаанд. Барои чунин таҳлил, натиҷаҳои таҳлили сифатӣ ҳамчун маълумоти ибтидоӣ хизмат мекунанд. Усулҳои миқдории таҳлилро шартан ба чунин гурӯҳҳо тақсим кардем: усулҳои таҳлилӣ, усулҳои эҳтимолии назариявӣ, усулҳои ғайримуқаррарӣ. усулҳои эвристикӣ ва усулҳои таҳлили миқдории хавфҳо.

3. Омӯзиш, тасниф ва ҷамъбаст кардани маводи илмӣ дохиливу хориҷӣ дар баҳши менечменти хавфҳо нишон медиҳад, ки муносибатҳои методологии гуногун мавҷуданд, ки ҳар кадоми онҳо барои ошкор намудани хусусият ва омилҳои таҳдидҳои ҳоси як самти мушаххаси тиҷорат нигаронида шудаанд. Гурӯҳбандии ин усулҳо, дар воқеъ, кӯшиши ба низом даровардани ҳамаи методҳои калидӣ ва маъмулест, ки дар адабиёти назариявӣ ва фаъолияти амалӣ бештар истифода мешаванд.

БОБИ 2.

ВАЗЪИ МУОСИРИ РУШД ВА ТАҶРИБАИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ҶУМҲУРӢ

2.1. Вазъи муосири танзим ва идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд

Аз ҷиҳати шумора ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд дар таркиби низоми бонкии Тоҷикистон бартарӣ доранд. Ин аст, ки таваҷҷуҳи роҳбари давлат ба ин баҳши муҳими иқтисодӣ беназир буда, зарурати рушди онро дар сатҳи идораи дурусти он пайгирӣ менамояд. Дар Паёми худ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуда буданд: «...Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки ҷиҳати зиёд намудани қарзҳои имтиёзнокӣ дарозмуҳлат, хусусан, барои соҳибкорӣ истеҳсолӣ, пешниҳоди хизматрасониҳои босифат бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва гузариши пурра ба ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, инчунин, ҳарчи бештар ҷалб кардани сармояи дохиливу хориҷӣ ба низоми бонкӣ тадбирҳои қатъӣ андешида шаванд»[15]. Вобаста ба суҳанҳои роҳбари давлат ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки рушди низоми бонкӣ ва ҷалаби сармояи дохилию хориҷӣ ва ҷалби таваҷҷуҳи онҳо бевосита аз таъмини амнияти низоми бонкӣ ва бехатарии он дар сатҳи иқтисодиёт вобаста мебошад. «Зеро дар таҷрибаи солҳои охир дар сатҳи низоми бонкӣ фаъолияти ташкилотҳои молиявӣ дар ин давра ҳамчун қисми асосии осебпазирии низоми бонкӣ маҳсуб меёфтанд»[57].

Ташкилотҳои мавриди назар ҷиҳати таъмини дастрасии аҳолии деҳот ва нуктаҳои дурдасти мамлакат ба хизматрасониҳои молиявӣ саҳми назаррас мегузоранд. Чуноне муҳаққиқи ҷавон Хоҷаев Б. қайд кардааст: « Қарздиҳии хурд дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки минтақаҳои деҳоти он иқлим, миқёс ва иқтидори гуногун доранд, омилҳои муҳимтарини таъмини шуғл, тавсеаи фаъолиятҳои гуногуни иқтисодӣ ва рушди соҳибкорӣ дар самту соҳаҳои гуногун мебошад. Аз ин рӯ, инкишофи механизмҳои қарздиҳии хурд

дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки тавассути пешниҳоди захираҳои қарзӣ дар таъмини татбиқи иқтисодии соҳибкорӣ ва хоҷагидорӣ зиёда аз 6 млн. нафар аҳолии деҳоти кишвар шароити мусоид фароҳам оварда шавад»[164, с.3]. Танзим ва идоракунии хавфҳо дар ин бахш омили асосии таъмини субот ва рушди устувори онҳо мебошад. Дар даврони соҳибистиклолӣ дар кишвар заминаи кофӣ меъёрию ҳуқуқӣ ва танзим ба вучуд оварда шудааст.

Танзимгари асосии фаъолияти ТМХ дар Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон (БМТ) мебошад. Асоси қонунгузорӣ дар кишвар дар ин самт пеш аз ҳама, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд» мебошад, ки асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодии фаъолияти ТМХ, таъсис, иҷозатномадиҳӣ, танзим ва назорати онҳоро муайян менамояд[11]. Он талаботро ба сармояи оинномавӣ, фаъолият ва ҳисобот муқаррар мекунад. Тибқи моддаи 24 ҳамин қонун, БМТ меъёрҳои мақбулро барои ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, аз қабili зербанди дуоми ҳамин модда «андозаи ниҳии хавф барои як қарзгир ё гурӯҳи қарзгирони ба ҳам алоқаманд», зербанди 5 «меъри хавфҳои асёрӣ, фоида ва ғайра», муайян менамояд [11, моддаи 24].

Дар гурӯҳи санадҳои зерқонунӣ бояд пеш аз ҳама аз дастурамалҳо ва муқаррароти Бонки миллии Тоҷикистон ёдовар шавем. БМТ санадҳои зерқонуниро таҳия ва тасдиқ мекунад, ки талаботро ба фаъолияти ТМХ, аз ҷумла тартиби иҷозатномадиҳӣ, стандартҳои баҳисобгирӣ, меъёрҳои кофӣ будани сармоя, қоидаҳои идоракунии хавфҳо ва дигар ҷанбаҳоро муфассал баён мекунанд. Масалан, Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ»[4] меъёрҳои кофӣ будани сармоя ва дигар талаботро муқаррар мекунад.

Барои танзими фаъолияти фондҳои қарзии хурд[6] ва ташкилотҳои қарзии хурд[5] танзимгари миллии дар симои БМТ дастурамалҳои махсус таҳия ва тасдиқу интишор кардааст, ки раванди фаъолияти ниҳодҳои

болозикрро ҳамчун ТМХ дар каламрави кишвар дар доираи меъёрҳои муқарраршуда роҳнамоӣ мекунад.

Санади дигари муҳим вобаста ба мавзӯи мо, ки бо қарори раёсати БМТ тасдиқ шудааст, «Дастурамали №247 дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ» мебошад. Санади мазкур хавфи ташкилоти қарзиро чунин тавсиф намудааст: «...хавф - эҳтимолияти он, ки ҳодисаҳои интизорӣ ё ғайричашмдошт метавонанд ба ТҚМ, сармоя ва даромаднокии он таъсири манфӣ расонанд»[2].

Дигар замина ин қонунгузорӣ дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (шустушӯи) даромади бо роҳи ҷиноят ба даст овардашуда ва маблағгузориҳои терроризм мебошад, ки ТМХ, ба монанди дигар институтҳои молиявӣ, вазифадор аст, ки талаботи онро риоя кунад ва дар бораи амалиёти шубҳанок хабар диҳад.

Дар ин радиф, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ»[13] низ то андозае фаъолияти маблағгузориҳои хурди исломиро танзим мекунад, ки ин таваҷҷуҳи афзояндаро ба молияи исломӣ инъикос мекунад.

БМТ фаъолияти ташкилотҳои мазкурро назорат намуда ва санҷида, инчунин ҳуқуқ дорад, ки дар сурати ошкор шудани қонуншиканиҳо чораҳои ислоҳӣ ва таъсиррасонӣ андешад.

Идоракунии хавфҳо дар ташкилоти маблағгузориҳои мазкур барои устувории ТМХ бо назардошти хусусияти фаъолияти он (кор бо мизочони дорои хавфи баланд, маблағи ками қарзҳо, хароҷоти зиёди амалиётӣ) муҳим мебошад. Системаи идоракунии хавфҳо дар ТМХ-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, чун қоида, унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

Хавфи қарзӣ ин хатари асосӣ барои ТМХ мебошад. Ин раванд аз уҳдадорҳои калидии зерин иборат мебошад, ки дар навбати аввал ташҳиси муфассалу ҳамаҷонибаи вазъи молиявии хоҳишмандони қарз, омӯзиши собиқаи қарзии онҳо дар сурати мавҷудият ва муайян кардани таъйиноти воқеии маблағҳои дархостшударо тақозо мекунад. Дар марҳалаи баъдӣ

тарҳрезӣ ва пешниҳоди воситаҳои қарзие амалӣ карда мешавад, ки ба ниёзҳо ва тавоноии воқеии молиявии мизочон комилан мутобиқ мебошанд. Инчунин, назорати мунтазами сандуқи қарзӣ ва мониторинги доимии сифати маблағҳои пешниҳодшуда бо мақсади ошкорсозии бармаҳал ва пешгирии саривақтии пайдоиши қарзҳои батаъхирафта аз аҳаммият ҳолӣ нест. Дар фарҷом, гуногунсамтии сармоягузорӣ тавассути тақсими маблағҳои қарзӣ аз рӯи бахшҳои мухталифи иқтисод, минтақаҳои ҷуғрофӣ ва намудҳои фаъолияти муштариён чиҳати коҳиш додани хавфи вобастагии онҳо аз соҳа дар назар дошта мешавад.

Хавфи амалиётӣ бошад, бо равандҳои дохилӣ, системаҳо, кормандон ва рӯйдодҳои беруна алоқаманд аст. Идоракунии хавфи амалиётӣ аз ҷумла шомили таркиботи зерин мебошад: а) таҳияи сиёсатҳо ва расмиёти дохилӣ ва содир кардани дастурҳои возеҳ барои ҳама амалиётҳо; б) автоматикунонии равандҳо ва коҳиш додани омилҳои субъективӣ (омили инсонӣ); г) назорати дохилӣ ва аудит, санҷишҳои мунтазами риояи расмиёт ва ошкор кардани осебпазирӣ; д) омӯзиши кормандон, тақмили ихтисос ва огоҳӣ дар бораи хатарҳо. Дар Дастурамали №240 «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиётӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ» ба хавфи амалиётӣ чунин таъриф дода шудааст: «...хавфи амалиётӣ – ба амал омадани зарар дар натиҷаи ба мақсад, хусусиятҳо, миқёси фаъолияти ташкилоти қарзии молиявӣ ва талаботи қонунгузории амалкунанда мувофиқ наомадани қоидаву тартиботи дохилӣ ва расмиёти гузаронидани амалиёти бонкӣ, риоя накардани онҳо аз тарафи кормандони ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва шахсони дигар (дар натиҷаи амалҳои тасодуфӣ ё барқасдона ё беамалӣ), инчунин номутаносиб будани имконият ва вазифаҳои низомҳои иттилоотӣ, технологӣ ва дигар барномаҳои дар истифодаи ташкилотҳои қарзии молиявӣ қарордошта ва аз қор мондани онҳо, ҳамчунин таъсири рӯйдодҳои берунӣ»[8] мебошад.

Хавфи пардохтпазирӣ эҳтимолияти онро дар назар дорад, ки ТМХ уҳдадорҳои худро иҷро карда наметавонад. Идоракунии он аз ҷумла: а)

банақшагирии гардиши пули нақд, пешгӯии воридот ва хуручи маблағҳо; б) нигоҳ доштани сатҳи кофии дороиҳои пардохтпазир ва диверсификатсияи манбаҳои маблағгузорию дар назар дорад.

Хавфи бозорӣ бошад, хавфи фоизӣ (тағйири меъёрҳои фоизӣ), хавфи асъорӣ (барои ТМХ, ки бо асъори хориҷӣ кор мекунад)-ро дар бар мегирад. Идоракунии он мониторинги тамоюлҳои бозор ва истифодаи воситаҳои ҳечиронию (дар сурати мавҷуд будани имкониятҳо) дар назар дорад.

Илова бар ин, боз хавфи мутобиқат накардан (хавфи танзимкунанда), яъне хавфи риоя накардани қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрӣ вучуд дорад. Идоракунии он бо роҳи пайгирии доимии тағйирот дар қонунгузорӣ, чорӣ намудани расмиёти дохилӣ, ки ба талаботи танзимкунанда ҷавобгӯ мебошанд ва функцияи назорати мутобиқаткунӣ, таъмин карда мешавад.

Дар шароити имрӯзаи фаъолияти ташкилотҳои маблағгузорию хурд, баъзе нишондиҳандаҳо ва омилҳои хавф мебошад, ки дар мавқеъ ва ҷойгоҳи ташкилотҳои маблағгузорию хурд ва рушди иқтисодии ҷумҳурӣ метавонанд таъсири мусбӣ ва манфӣ расонад.

Барои таҳлили вазъи муносири танзим ва идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузорию хурди кишвар мо нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва индикаторҳои асосии фаъолияти онҳоро, аз қабيلي маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, маҷмуи дороиҳои ташкилотҳои мазкур ва таносуби он бо ММД, дороиҳои пардохтпазири ТМХ ва таносуби онҳо бо маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, қарзҳо (ҳамагӣ ва нисбат ба ММД), пасандозҳо (ҳамагӣ ва нисбат ба ММД) ва нишондиҳандаҳои дигарро дар давоми солҳои аз 2016 то 2024 мавриди таҳлил қарор медиҳем (ҷадвали 2.1).

**Ҷадвали 2.1. - Нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва асосии фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд дар
Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2016-2024, млн. сомонӣ**

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2016 бо %, бо маротиб, б.ф.
ММД, млн. сомонӣ	54471,1	61093,6	68844	77354	82543,00	98910,7	115739,4	130791,5	1 53 402,2	2,8 мар.
Маҷмуи дороиҳои ТМХ, млн. сомонӣ	2 515	2 696	3 131	3 250	3 517,00	4198,26	4378,70	5 568,43	6 663,95	2,6 мар.
нисбат ба ММД, %	4,62	4,41	4,55	4,20	4,26	4,24	3,78	4,69	4 ,34	-0,28 б.ф.
Дороиҳои пардохтпазир,млн. сомонӣ	434	570	603	600	873,07	1004,90	775,80	832,36	1 055,67	2,4 мар.
нисбат ба ММД,%	0,80	0,93	0,88	0,78	1,06	1,02	0,67	1,78	0 ,69	-0,11 б.ф.
Сармояи ТМХ млн. сомонӣ	836	851	968	1 043	1 064,00	1215,58	1 301,60	1 519,80	1 763,53	2,11 мар.
нисбат ба ММД, %	1,53	1,39	1,41	1,35	1,00	1,23	1,12	1,28	1 ,15	-0,38 б.ф.
Қарзҳо – ҳамагӣ млн. сомонӣ	1 701	1 695	2 071	2 125	2 057,71	2496,06	2 982,55	3 718,99	4 749,86	2,8 мар.
нисбат ба ММД, %	3,12	2,77	3,01	2,75	2,49	2,52	2,58	3,13	3 ,10	-0,02 б.ф.
Пасандозҳо (амонатҳо)	395	563	683	767	874,00	1177,01	1 174,10	1 452,82	1 941,93	4,9 мар.
нисбат ба ММД, %	0,73	0,92	0,99	0,99	1,00	1,19	1,01	1,22	1,27	+0,54 б.ф.
Сармоягузори ТМХ,млн. сомонӣ	130	184	83	94,00	89,00	31,52	1,32	3,50	5,22	4,0%
Воситаҳои асосӣ,млн. сомонӣ	162	133	164	144	165,00	179,59	135,30	231,21	242,44	1,5 мар.
Уҳдадориҳо,млн. сомонӣ	1 679	1 845	2 163	2 207	2 465,00	2982,68	3 077,10	4 048,63	4 900,41	2,9 мар.

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.11,83,84];[24, с.10,90,91]; [25, с.10,87,88]; [26, 8,26,27]; [27, с.27,28]; [28, с.29-30]

Тибқи ҷадвали 2.1, аксарияти индикаторҳои фаъолияти ТМХ ва нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ динамикаи мусбат доранд ва дар давоми солҳои баррасишуда пайваста афзоиш ёфтаанд. Таъриқи маълум намудем, давоми 9 соли баррасишуда, аниқтараш солҳои 2016-2024, маҷмуи дороиҳои ТМХ 2,6 маротиба, аз ҷумла дороиҳои пардохтпазир 2,4 маротиба, сармояҳо 2,11 маротиба, қарзҳо 2,8 маротиба, уҳдадориҳо – 2,9 маротиба зиёд шудаанд.

Дар ҳамин ҷо як нуқтаро қайд намудан бамаврид мебошад, ки дороиҳо ва уҳдадориҳои ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ба ҳавфи бозоргир ё пардохтпазирӣ дохил мешавад. Ҳавфи бозоргир ё пардохтпазир – ин ҳавферо меноманд, ки ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд дар назди мизочони худ сари вақт имконияти иҷро кардани уҳдадориҳошро надорад. Ин ҳолат дар сурате пайдо мешавад, ки уҳдадориҳои молиявӣ аз дороиҳои молиявии ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, зиёдтар мебошад. Маҳз ҳамин ҳолат дар ТМХ зарурати идора намудани онро мубрам мегардонад.

Гуфтаҳо ва рақамҳои овардашуда шаҳодат аз он медиҳад, ки дар давраи солҳои 2016-2024, маҷмӯи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд дар рушди иқтисоди миллӣ ва зиёдшавии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ зиёд гардидааст. Гуфтан кофист, ки дар соли 2024 ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда 4 749,86 миллион сомонӣ баробар гардида, қарзҳои хурд бошад, ба 3826 миллион сомонӣ ва ҳаҷми пасандозҳо ба 1 941,93 миллион сомонӣ баробар шуданд.

Аммо новобаста аз зиёдшавии нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ ва нишондиҳандаҳои фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд дар солҳои 2016-2024, ҳолатҳои манфиро низ мушоҳида намудан мумкин аст. Чунончи, дар ин давра ҳаҷми сармоягузориҳои ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд 96,0 фоиз нисбат ба соли 2016 коҳиш ёфтааст, ки боиси нигаронист. Воситаҳои асосӣ бошад, дар соли 2022 – 16,48 фоиз кам шуда, дар соли 2024 дар қиёс бо соли базавӣ (2016) ба андозаи 1,5 маротиба афзудаанд.

Байни нишондиҳандаҳои рушди иқтисод ва ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд алоқамандии зич буда, маҷмӯи ва устувории ТМХ дар

рушди иқтисодӣ сол то сол пурзӯр гардида истодааст. Дар баробари ин, рушди иқтисодии ҷумҳурӣ таҳкими устувории молиявӣ ташкилотҳои маблағгузори хурдро ҳавасманд мекунад. Додани имтиёзҳо, субсидияҳо ва қарзҳои дарозмуддат ба чунин ташкилотҳо на танҳо онҳоро дастгирӣ мекунад, балки заминаи заруриро барои бехтар кардани идоракунии хавфҳо ва кам кардани хавфҳои амалиётӣ ва молиявӣ фароҳам меорад.

Инро стратегияҳои, ки иқтисодиёти пешрафтаи ҷаҳон дар давраи бӯҳронҳои солҳои 2008-2009 ва 2014-2016 истифода кардаанд, тасдиқ мекунад. Дар он вақт, кишварҳои ҷаҳон як қатор чораҳои оид ба рушди фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд таҳия ва амалӣ карданд.

Дар чунин шароит дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурди ҷумҳурӣ, ки вазифаи асосии он идора намудани хавф ҳангоми пешниҳоди қарзҳои истеъмоливу ҷалб намудани пасандозҳо ва ба сармоягузори табдил додани он мебошад, ҳанӯз ҳам ба таври зарурӣ ба роҳ монда нашудааст. Ҳоло он, ки ҷалби пасандозҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд аз 395 млн. сомони соли 2016 то 1 941,93 млн. сомонӣ дар соли 2024 ё ки 4,9 маротиба зиёд гардида, ҳиссаи он нисбат ба ММД дар соли 2024 дар муқоиса ба соли 2016 ба 0,54 банди фоизӣ афзудааст.

Тамоюли коҳиши қарздиҳии ТМХ нисбат ба ММД низ дар чунин ҳолат қарор дорад. Дар соли 2016, тавре ки аз маълумоти ҷадвали 2.1 маълум мегардад, он 1 701 млн. сомонӣ бошад, пас дар соли 2024 ба 4 749,86 расидааст. Вале дар умум, ҳиссаи қарзҳо нисбат ба ММД аз 3,12% дар соли базавӣ то ба 3,10% дар соли 2024 коҳиш ёфтааст, яъне, андаке ҳам бошад, аз суръати рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ қафо мондааст.

Ба андешаи мо, тамоюли коҳишёбии ҳиссаи сармоягузори қарзии ТМХ нисбат ба ММД дар давраи солҳои 2016-2022 ба чунин сабабҳо алоқаманд буда метавонанд:

- афзоиши қурби асъори хориҷӣ (доллари ИМА) ва паст шудани қурби пулӣ миллӣ. Ҳолатро ба чунин сабаб асоснок менамоем, ки аксарияти субъектҳои иқтисодӣ аз бонкҳои тичоратӣ барои пешбурди фаъолияти кории

хеш бо доллари ИМА, ҳамчун асъори устувор ва боъътимод қарз гирифтанд ва дар ҳолати баланд рафтани қурби он барои пардохти он бо мушкилӣ ру ба рӯ гардиданд.

- қисми зиёди мизочони ташкилотҳои маблағгузори хурд бинобар сабаби баланд шудани меъёри фоизи қарз, барои такроран гирифтани қарз худдорӣ намуданд.

- истифодабарии ғайримақсадноки қарзҳои ТМХ аз ҷониби қарзгирандагон боиси коҳиш ёфтани сандуқи қарзӣ ва пайдо шудани хавф дар ТМХ гардид.

Чунин шароит ба коҳишёбии шумораи ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонид. Ба андешаи Хайрзода Ш.Қ.: «...бисёре аз ин ташкилотҳои барҳам додашуда ё ба талаботи микропруденсиалии танзимгар оид ба кифояти сармоя ҷавобгӯ набуданд ва ё дар баробари таҳдидҳои рақобати байнибонкӣ истодагарӣ карда натавонистанд»[162, с187].

Дар зер динамикаи шумораи ташкилотҳои маблағгузори хурдро ба тариқи ҷадвал манзур мекунем, ки вобаста ба ин, тибқи омили бонкӣ, коҳиши ТМХ нисбат ба соли 2016 39 ададро ташкил медиҳад, ки аз ин 16 адад ба ташкилотҳои қарзӣ ва амонатии хурд, 11 адад ба ташкилотҳои қарзии хурд, 12 адад ба фондҳои қарзии хурд тааллуқ дорад (ҷадвали 2.2).

Ҷадвали 2.2.-Динамикаи ташкилотҳои маблағгузори хурд дар солҳои 2016-2024

Номгӯй	Солҳо									
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2016 +/-
Ташкилотҳои маблағгузори хурд, адад	86	67	62	58	69	63	48	47	47	-39
Аз ҷумла:										
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	38	27	25	22	18	18	19	19	22	-16
Ташкилотҳои қарзии хурд	14	7	6	6	5	4	3	3	3	-11

Фондҳои қарзии хурд	34	33	31	30	27	27	26	25	22	-12
Филиалҳои ТМХ	84	77	82	81	84	84	84	84	95	11
Маркази хизматрасонӣ	263	251	286	274	260	269	262	253	253	-10

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.75, 77]; [24, с.80, 82]; [25, с.78-81]; [26, с.18,19,21]; [27, с.19,22,81]; [28, с.22]

Аз ҷадвали 2.2 дида мешавад, ки дар ин давра шумораи ташкилотҳои амонатии қарзии хурд зиёда аз 2 маротиба, ташкилотҳои қарзии хурд ба андозаи 4,6 маротиба, фондҳои қарзии хурд ба андозаи 12 адад коҳиш ёфтааст. Зимнан, дар баробари камшавии шумораи ТМХ зиёдшавии шумораи филиалҳои онҳо низ мушоҳида мешавад, ки аз 84 адади соли 2016 то ба 95 адад дар соли 2024 расидаанд.

Фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд аз як тараф, нозук ва аз тарафи дигар, мураккаб мебошад. Зеро бо ин метавон гуфт, маҳдудияти сармоя агар аз як тараф, маҳдудияти хавф дошта бошад, аз дигар тараф, он метавонад дар сурати душвор гардидани бозори бонкӣ ва зиёд гардидани хавф дар ин муҳит тез осебпазир гардад. Аз таҳлилҳои гузаронидашуда маълум намудем, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд нисбат ба соли 2016 39 адад кам гардида аз 86 ташкилот дар соли 2016 ба 47 ташкилот дар соли 2024 баробар гардидааст, ки ин ҳолатро мо дар чунин сабабҳо мебинем:

Расми 2.1. Сабабҳои камшавии ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Сабабҳои овардашуда дар расмӣ 2.1. идоракунии хавф ва дарёфти механизми идоракунии онро муҳим мегардонад. Муҳимияти идоракунии хавфро дар ТМХ дар он асос менамояд, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд яке аз манбаҳои муҳими рушди соҳибқарорӣ хурд буда, тиҷорати хурд бошад, барои ба эътидол овардани сектори хусусӣ, диверсификасияи иқтисодӣ ва ташаккули табақаи миёнаи аҳолии аҳамияти калон дорад. Ташкилотҳои маблағгузори хурд ба соҳибқаророни камтаҷриба имкон медиҳад, ки навовариҳои худро дар корхонаҳои мушаххас амалӣ созанд ва ҷомеаи шаҳрвандони бомасъулияро, ки пояи мустаҳкамаи ҳар як ҷомеаи муваффақи демократӣ мебошанд, эҷод кунанд. Азбаски сухан дар бораи аҳолии камдаромади ҷомеа рафта, вазъияти молиявии онҳо то ҳақде хавфнок мебошад, аммо мушкilotи ин қишри аҳолиро бо дастгирии назарраси ташкилотҳои маблағгузори хурд метавон бартараф намуд.

Дар иловаи ҳамаи ин гуфтаҳо ибраз доштан зарур аст, ки душвортарин ва хавфноктарин лаҳза дар низоми бонкӣ кишвар ба солҳои 2014-2022 рост меояд, ки дар ин давра осепазирии низоми бонкӣ аз ҳама нуқтаи назар баръало эҳсос мегардид. Дар ҳамин замина гуфтан мумкин аст, ки сатҳи хавф дар муқоиса бо бонкҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд бештар буд, зеро тибқи таҳлилҳои анҷомдодаи мо ин тамоил дар сатҳи ташвишовар қарор дошт (ниг. ҷадвали 2.3).

Ҷадвали 2.3. – Сатҳи хавфнокии ташкилотҳои маблағгузори хурд дар таркиби низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021

Номгӯи бонкҳо	Солҳо							Тағйир ёбии мутлақ	Тағйирот бо %
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
Бонкҳо	17	18	17	17	17	18	14	-3	-17,6%
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	38	27	25	25	20	18	-21	- 45,1%
Ташкилотҳои қарзии хурд	31	14	7	6	6	6	4	-28	-87%
Фондҳои қарзии хурд	36	34	33	31	31	29	27	-9	-25%
Ҳамагӣ	123	103	84	79	79	73	63	- 75	-48,2%

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти [30].

Дар давраи баланд гардидани шиддати хавфҳо ташкилотҳои

маблағгузории хурд ба вазъияти ногувор дучор гардида, мувозинати худро дар бозори бонкӣ аз ҳисоби боло гардидани шиддати хавфҳо аз даст доданд. Гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра шиддати осебпазирии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ба -45,1%, ташкилотҳои қарзии хурд ба дараҷаи рекордӣ ва ташвишовар 87% ва фондҳои қарзии хурд 25%-ро ташкил доданд. Дар ҳамин замина метавон гуфт, ки ҳиссаи бештари ташкилотҳои маблағгузории хурд ба мушкилот дучор шуда, комилан муфлис гардиданд, ки масъала бори дигар осепазир будани онҳоро собит намуд ва ин боис гардид таваҷҷуҳи олимону коршиносон ба ин масъала афзоиш ёбад.

Ҳангоми таҳлили хоҳиши миқдори ТМХ дар давоми солҳои баррасишуда, коршиносон вожаи ба истилоҳ “гузариши аз миқдор ба сифат”-ро қайд мекунанд, ки дар асари рақобати солим, субъектҳои заиф тоб оварда натавониста, аз сахна барканор шуданд. Ҳамзамон, дар шароити маърифати начандон баланди молиявии доираи васеи муштарӣҳои ТМХ, ба роҳ мондани усулҳои фосилавии хизматрасонии бонкӣ хеле душвор аст. Ба андешаи Ҳикматов У.С.: «....аксари аҳоли майлу хоҳиши баланд бардоштани сатҳи донишҳои молиявии худро надоранд»[142, с.174].

Олимони тоҷик Раҳматшо Сайисмонов, Бегматов А.А., Нуоров Ш.С. дар таҳқиқотҳояшон қайд менамояд, ки: «...унсури муҳимтарини низоми ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон баланд бардоштани маърифати молиявии аҳоли мебошад, ки дар навбати худ, ҳамчун омили рушди иқтисодӣ баромад мекунад»[134].

Ҳамин тариқ, саводнокии пасти молиявӣ яке аз омилҳои асосӣ ва имкониятҳои боз доштани рушди фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд буда, самаранокии танзими бозорҳои молиявӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои муштарӣёро коҳиш медиҳад. Тайи солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳоли бо иштироки созмонҳои байналмилалӣ, БМТ ва дигар иштирокчиёни бозори молиявӣ як қатор чорабиниҳо гузаронида мешаванд. «Барномаи давлатии баланд

бардоштани саводнокии молиявии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020» таҳия ва амалӣ гардид.

Чунин ба назар мерасад, ки сатҳи пасти маърифати молиявӣ ба як қатор муаммоҳо марбут мебошад.

Аввалан, мавҷудияти мушкилот дар қабули қарорҳои мутавозин, вақте ки шахрвандон дар таҳлили иттилоот барои интихоби оқилонаи маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявӣ душворӣ мекашанд. Сониян, камарзишии хавфҳои молиявӣ, ҳангоме ки мизочони ташкилотҳои маблағгузори хурд аксар вақт арзёбии нодурусти хавфҳои молиявии алоқамандро нишон медиҳанд.

Дигар ин, ки дастрасии маҳдуд ба иттилоот ба он оварда мерасонад, ки аҳоли дар бораи имкониятҳои сармоягузорӣ ва принципҳои фаъолияти бозорҳои молиявӣ маълумоти кофӣ надоранд. Ҳамзамон, дониши нокифоя дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон, бавижа сатҳи пасти саводнокии ҳуқуқӣ дар масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар соҳаи хизматрасониҳои молиявӣ қайд карда мешавад.

Барои ҳал намудани сабабҳои 1 ва 2-юми маърифати пасти молиявӣ ба андешаи мо дар МТОК таҷдиди назар намудани барномаҳои таълимӣ, зиёд намудани соатҳо ва ҳадди аксар қорӣ намудани фанни маърифати молиявиро тавсия менамоем. Чунки барои мутахассиси хуби муосир шудан, муҳассилини ҳамаи равияҳою касбҳо бояд аркони одитарини молиявию иқтисодиро донанд ва фикр мекунем, ки танҳо дар ин сурат шахс метавонад ба шахрванди мавқеи фаъолдошта дар ҷараёнҳои иҷтимоию иқтисодӣ мубаддал гардад.

Барои рафъи сабабҳои 3 ва 4-уми мушкилоти молиявӣ бояд тавассути телевизион ва радио огоҳии мардум аз мафҳумҳои донишҳои молиявӣ баланд бардошта шавад. Дар навбати худ, БМТ бояд кори худро дар самти омӯзонидани аҳоли оид ба ҳуқуқи истеъмолкунандагони хизматрасониҳои молиявӣ пурзӯр намояд. БМТ дар баробари барномаҳои телевизионӣ ва радиой метавонад ҳар сол мукофот таъсис дода, онро дар охири сол ба иштирокчиёни фаъолтарин эҳдо намояд.

Дар амал татбиқ намудани тавсияҳои пешниҳодшуда метавонад сади роҳи камшавии теъдоди ташкилотҳои маблағгузори хурд ва филиалҳои он, дастрасии зиёди хизматрасонии ТМХ ба аҳоли ва захираҳои қарзӣ оварда расонад.

Дар мавриди филиалҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд кайд мекунем, ки дар солҳои 2016-2024 ду давраи рушди онҳо вучуд дорад. Дар давраи васеъшавии босуръати шабакаи филиалҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд дар соли 2018, ки шумораи онҳо аз 82 адад буд ва соли 2024 ба 95 адад гардида, қариб дар ҳар як шаҳру ноҳияи ҷумҳурӣ филиалҳои худро фаъол намуданд. Айни ҳол бошад, 13 ташкилоти маблағгузори хурд дар раванди барҳамдиҳии маҷбурӣ бо асосҳои муфлисшавӣ, 6 ташкилоти маблағгузори хурд дар раванди барҳамдиҳии маҷбурӣ бе асосҳои муфлисшавӣ ва 14 ташкилоти маблағгузори хурд дар раванди барҳамдиҳии ихтиёрӣ қарор доранд[52], ки мо номгӯи онҳоро дар ҷадвали 2.4 пешниҳод менамоем. Дар давоми солҳои 2020-2023 шумораи филиалҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд бетағйир боқӣ монда, дар соли 2024 ба андозаи 11 адад афзоиш ёфтааст.

Ҷадвали 2.4.- Ташкилотҳои маблағгузори хурде, ки хавфи муфлисшавӣ таҳдид мекунад

Ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии маҷбурӣ бо асосҳои муфлисшавӣ қарор доранд	Ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии маҷбурӣ бе асосҳои муфлисшавӣ қарор доранд	Ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии ихтиёрӣ қарор доранд
-ҚСП ТАҚХ “Дафтари молиявӣ” - ҚСП ТАҚХ “Амлок” - ҚСП ТАҚХ “Самар” - ҚСП ТҚХ “Мададгори Мастҷох” - ЧДММ ТАҚХ “Ҳамдастӣ” - ЧДММ ТҚХ “ОРИФИ ШАҲРИ ВАҲДАТ” - ЧДММ ТҚХ “Дурнамои деҳоти Рӯдакӣ” - ЧДММ ТАҚХ “ДАСТРАС” - ФҚХ «Ҳақиқ» - ФҚХ «Ҷовид» -ЧДММ ТАҚХ “Тамвил” - ҚСП ТҚХ “Барҳақ”	- ФҚХ “Имдоди Рушд” - ЧДММ ТАҚХ “Тичорат” - ЧДММ ТАҚХ “Амонат-Қарз” - ФҚХ “ФАЙЗИ СУРХОБ” - ЧДММ ТҚХ “Мадина ва Ҳамкорон” - ҚСП ТАҚХ “СМТ-Сармоя”	- ЧДММ ТҚХ “Дӯстком” - ЧДММ ТҚХ “Саодат Сармоя” - ЧДММ ТҚХ “Ҳазинаи Сомониён” - ЧДММ ТҚХ “ХУБҶАМЪ” - ЧДММ ТҚХ “Даҳана”-и ноҳияи Кӯлоб - ЧДММ ТҚХ “Нексигол Молия” - ЧДММ ТҚХ “Гендер ва Тараққиёт” - ЧДММ ТҚХ “Ренессанс кредит” - ЧДММ ТҚХ «Асрина» - ЧДММ ТАҚХ “ВАСЛАТ” - ЧДММ ТАҚХ “Сафи” - ҚСП ТАҚХ “Азимӣ-Молия” - ФҚХ “Истиқлол” - ФҚХ “Роҳнамо”

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти [52]

Дар чунин ҳолат, таъсиси марказҳои хизматрасонии ташкилотҳои маблағгузори хурд яке аз шаклҳои хизматрасонии беҳтарин барои аҳоли шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурии мебошад, ки теъдоди он дар соли 2024 ба 253 адад расидааст, яъне, нисбат ба соли 2016 ба андозаи 10 адад кам шудааст.

Омили муҳим дар рушди идоракунии устувори ташкилотҳои маблағгузори хурд рақобатпазирии ташкилотҳои қарзӣ ва муҳити рақобатпазир дар ин соҳа мебошад. Аммо солҳои охир ТМХ як сатҳи пасти рақобатпазиро дода истодаанд, ки дар шароити имрӯзаи ин муносибат нигаронкунанда мебошад. Баромадан аз ин ҳолат ва кам наудани хавфи барҳамхурии ТМХ - ин зиёд намудани теъдоди ташкилотҳои маблағгузори хурди рақобатпазир ва таъсиси ташкилотҳои нави маблағгузори хурд диққати махсус додан, мебошад.

Маълум аст, ки заминаи ташкилшавӣ ва рушди ташкилоти қарзӣ молиявӣ ТАҚХ мебошад. Чунончи дар пояи ТАҚХ «Стандарт ва молия» ҚСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон» ташкил карда шудааст. «Аксесбонки Тоҷикистон» ва ТАҚХ «Арванд» ҳарду муттаҳид карда шуда, дар заминаи инҳо бонки нав – ҚСП «Бонки Арванд» таъсис ва соли 2017 ТАҚХ «Фардо» ба ҚСК «Коммерсбонки Тоҷикистон» табдил дода шудааст.

Таҷрибаи хоҷагидорӣ ташкилотҳои маблағгузори хурд дар ҷаҳон исбот менамояд, ки ҳолати умумии низомии бонкии кишвар бо вазъии молиявӣ ва устувори ташкилотҳои қарзии низомсоз муайян карда мешавад. Таъсири номатлуби вазъии фаъолияти ҚСП ТАҚХ “Дафтари молиявӣ”, ҚСП ТАҚХ “Амлок”, ҚСП ТАҚХ “Самар”, ҚСП ТҚХ “Мададгори Мастҷох”, ҚДММ ТАҚХ “Ҳамдастӣ”, ҚДММ ТҚХ “ОРИФИ ШАҲРИ ВАҲДАТ”, ҚДММ ТҚХ “Дурнамои деҳоти Рӯдакӣ”, ҚДММ ТАҚХ “ДАСТРАС”, ФҚХ «Ҳақиқ», ФҚХ «Ҷовид» дар солҳои 2024 ба коҳиши устувори ташкилотҳои маблағгузори хурд, гувоҳи ин гуфтаҳост.

Имрӯз ташкилоти зикршуда дигар ба рӯйхати ташкилотҳои низомсоз дохил карда нашудааст. Дар айнаи замон дар низомии бонкии кишвар ҚСК “Имон Интернешнл” ҳамчун муассисаи низомсоз эътироф шудааст. Дар

мавриди ташкилотҳои қарзии эҳтимолӣ, ба онҳо муассисаҳои дохил мешаванд, ки тибқи арзёбии муайян метавонанд мақоми ташкилоти қарзии танзимшавандаро ба даст оранд.

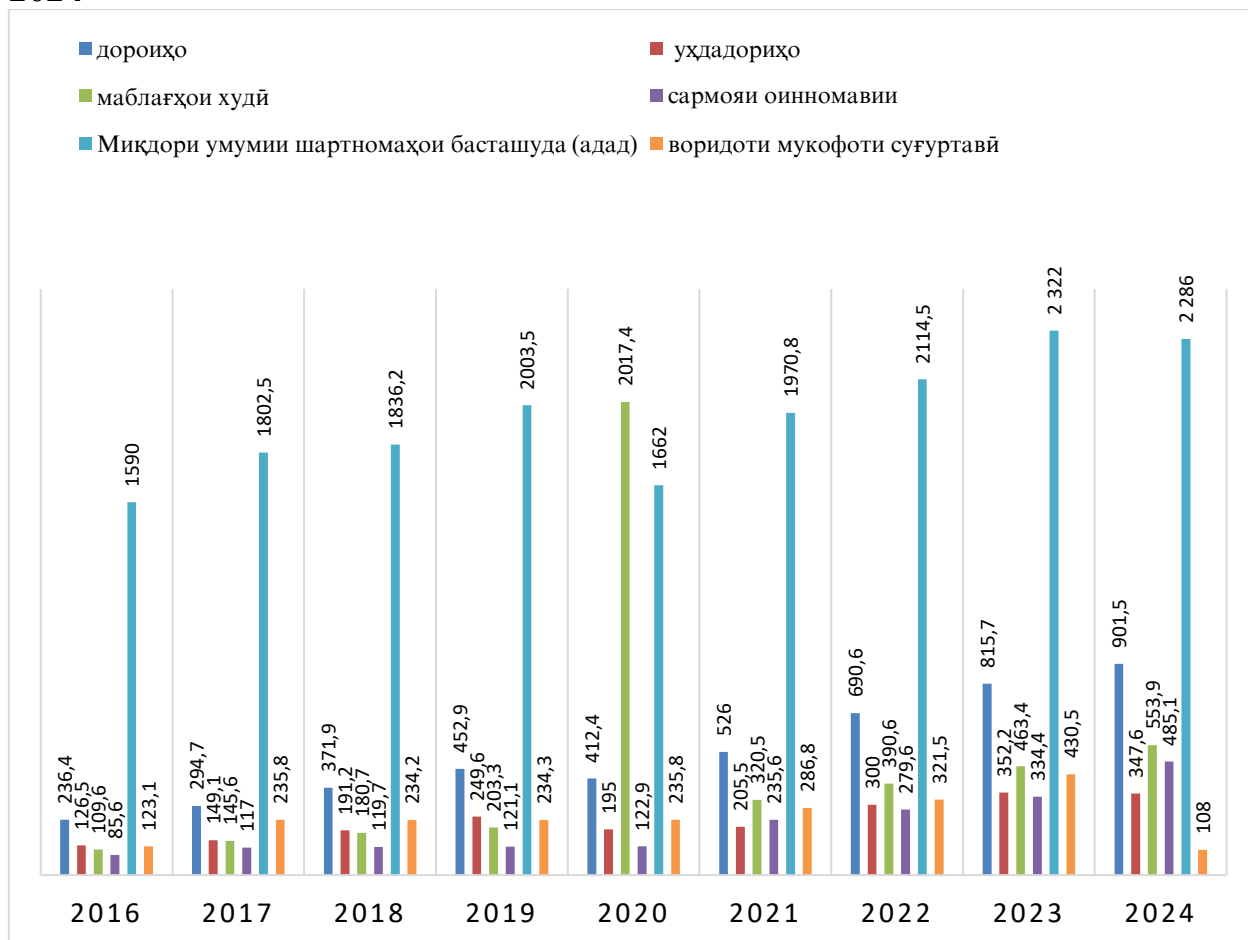
Дигар масъалае, ки оид ба идора намудани хавф дар ташкилотҳои маблағгузори хурд самарани калон меорад, ин суғурта мебошад. Ҳамин тавр, маълум мегардад, ки соли 2017 ба ихтиёри БМТ гузаронидани Хадамоти давлатӣ оид ба назорат дар соҳаи суғурта фаъолият дар самти идоракунии хавфхоро беҳтар гардонид, зеро фаъолияти онҳо дар аксар ҳолат бо ташкилотҳои маблағгузори хурд монандӣ дорад. Дигар ин, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд ва мизочони онҳо дар фаъолияти худ ба хавфҳои калони молиявӣ гирифта мешаванд, ки дар ин маврид суғуртакунии амалиётҳои ТМХ ба омили субот мубаддал мегардад.

Ҳамкориҳои фаъоли суғурта бо фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд алақай мушоҳида мешавад. Вобаста ба ин, дороиҳои ташкилотҳои суғуртавии ҷумҳурӣ соли 2022 ба 690,6 млн. сомонӣ баробар шуданд, ки ин нисбат ба соли 2016 ба андозаи 292,1% ва ё 454,1 млн сомонӣ зиёдтар аст. Ҳиссаи дороиҳои низомии суғурта нисбат ба дороиҳои умумии низомии молиявии кишвар дар ин давра ба 2,0 фоиз баробар шуда, нисбат ба ММД бошад, 0,6 фоизро ташкил намуд. Аммо ин нишондиҳандаҳо дар муқоиса бо ММД кам буда, аз сатҳи пасти рушди бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳанд.

Уҳдадориҳои тавозунии ширкатҳои мазкур маблағи 300 млн сомониро ташкил доданд, ки нисбат ба соли муқоисавӣ 237,1 дарсад зиёд аст. Маблағҳои худии онҳо бошад, дар соли 2024 ба 553 900 ҳазор расидааст, ки ин рақам соли 2016 ба 109,6 млн сомонӣ баробар буд.

Афзоиши нишондиҳандаи мазкур аз ҳисоби зиёдшавии сармояи оинномавӣ, ғоидаи тақсимнашудаи соли 2024 ва сармояи захиравӣ ба амал омадааст.

Диаграммаи 2.1. Динамикаи рушди бозори суғурта барои солҳои 2016-2024

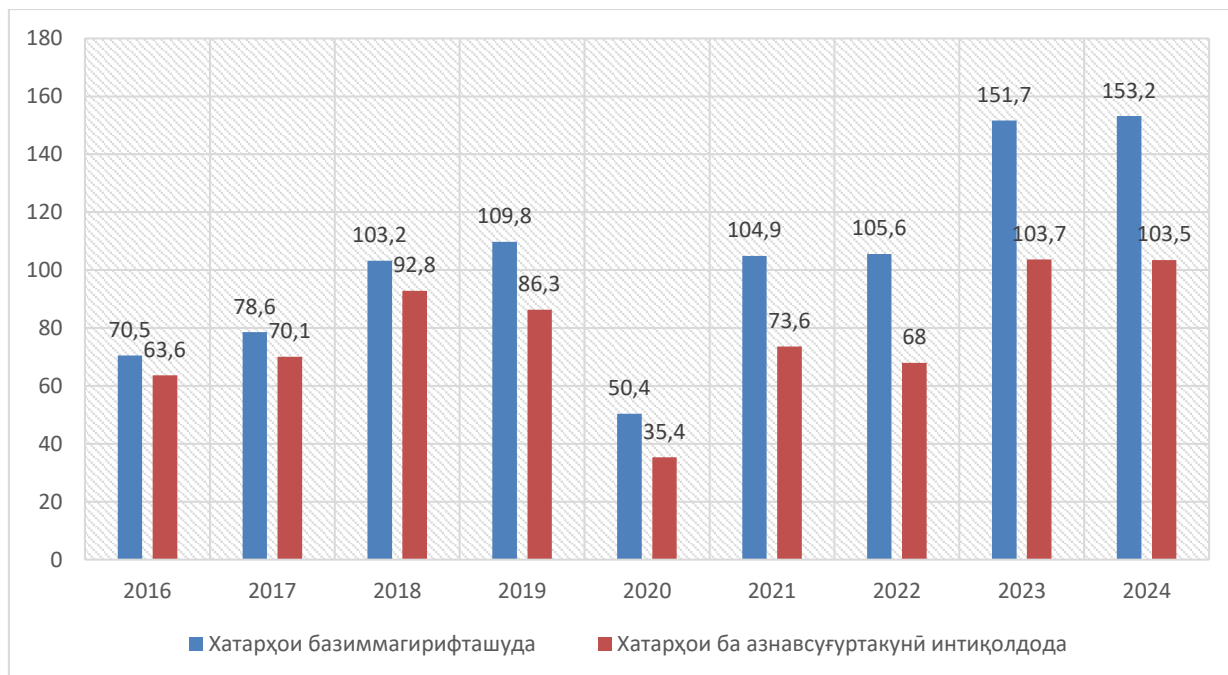

Сарчашма: Муаллиф дар доираи маълумотҳои [54] таҳия намудааст. (Санан дастрасии маълумот 13.06.2025)

Чуноне аз диаграмма дида мешавад, дар давраи солҳои 2016-2024 тақрибан панҷуним маротиба зиёдшавии сармояи оинномавии ширкатҳои суғуртаи ватанӣ мушоҳида мешавад. Табиист, ки яке аз сабабҳои рушди ин нишондиҳанда зиёдшавии теъдоди шартномаҳои батасвибрасида мебошад.

Ҳаҷми умумии мукофоти суғуртавӣ (ҳаққи суғуртавӣ) дар соли 2022 321,5 млн. сомони ро ташкил дода, дар соли 2024 то ба 108 млн сомонӣ коҳиш ёфтааст. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ин тамоюл устувор набудааст ва ду сол баъд аз сатҳи соли 2016 ҳам андаке поин рафтааст.

Диаграммаи 2.2. Идоракунии хавфҳо дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн. сомонӣ)

Сарчашма: Муаллиф дар доираи маълумотҳои [54] таҳия намудааст. (Санаи дастрасии маълумот 13.06.2025)

Вобаста ба хавфҳои ба зиммашон гирифтаи ширкатҳои мазкур ҳаминро бояд қайд кард, ки соли 2024 ин маблағ ба 153,2 млрд сомонӣ ва хавфҳои ба азнавсуғуртакунонӣ интиқолёфта бошад, 103,5 млрд сомони ро ташкил додаанд. Ин бузургиҳо дар қиёс бо нишондиҳандаҳои соли 2016 мутаносибан 2,2 маротиба ва 62,9 дарсад зиёд мебошанд.

Метавон гуфт, ки сарфи назар аз тамоюли мусбӣи рушд дар бозори мазкур, ки барои ТМХ басо қулай аст, тамоюли хуруҷи сармояи дохилӣ низ ба мушоҳида мерасад, ки боиси рушд накардани низоми азнавсуғуртакунии милли мегардад.

Аз ин рӯ, табдил додани бозори суғурта ба манбаи пурмазмуни сармоягузорӣ барои иқтисоди кишвар афзалияти стратегӣ барои солҳои оянда мебошад. Барои ин, нигоҳ доштани равандиҳои монополистӣ дар суғурта ва дастгирии давлатӣ барои рушди соҳа, ки ба тақвияти бахши хусусӣ равона шудааст, талаб карда мешавад.

Баланд бардоштани сатҳи эътимоди шаҳрвандон ба ташкилотҳои суғурта низ муҳим аст. Инро тавассути беҳтар кардани сифати фаъолияти

онҳо ва таъмини сахми назаррас дар чуброни зарари суғурта ҳам барои шахсони воқеӣ ва ҳам ширкатҳо ба даст овардан мумкин аст. Таъсири оддии иттилоотӣ ё ташвиқот барои ташаккули чунин эътимод кофӣ нест. Аз ин рӯ, инкишофи бозори суғурта ва ба яке аз манбаъҳои муҳимми маблағгузорӣ ба иқтисоди миллӣ табдил додани суғурта вазифаи стратегии солҳои наздик мебошад.

Ҳалли он тақозо мекунад, ки равандҳои монополистӣ дар фаъолияти суғурта маҳдуд карда, дастгирии давлат барои рушди он бо мақсади таҳкими бахши хусусӣ муқаррар карда шавад. Барои эҷоди эътимоди ҷомеа ба суғуртакунандагон, бояд қори онҳо тақмил дода шавад ва чуброни саривақтӣ ва пурраи зарар ба шахрвандон зимни рух додани рӯйдодҳои суғурта қафолат дода шавад. Огоҳии оддӣ ё маърақаҳои таблиғотӣ сатҳи эътимоди дилхоҳро таъмин карда наметавонанд.

Хулосаи зербоби якуми боби дуюм:

Хулоса, бояд қайд кард, ки сарфи назар аз рушди бемайлони ТМХ дар кишвар дар фаъолияти онҳо хавфҳои молиявие низ мушоҳида мешаванд, ки аз пурра ташаккул наёфтани механизми идоракунии он шаҳодат медиҳанд.

Таҷво муносибати ҳамаҷониба ба омӯзиш ва ҳалли масъалаҳои ҷорӣ ва оянда, ки хусусияти бозори маблағгузори хурд ва андешаҳои ҳамаи иштирокчиёни онро ба назар мегирад, барои рушди минбаъдаи бомуваффақияти соҳаи фаъолияти ташкилотҳои мазкур шароити зарурӣ фароҳам меорад.

Дар умум, мо сиёсати мегатанзимгари миллӣ, яъне БМТ-ро дар самти ба низоми муайян даровардани қори ташкилотҳои мавриди назар мусбат арзёбӣ намуда, пешниҳод менамоем, ки бо мақсади рушди минбаъдаи ташкилотҳои маблағгузори хурд системаи суғуртаи ҳатмии пасандозҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд тавассути бузургтарин ташкилотҳои молиявии тобеи он ҷорӣ карда шавад, ки ин ҳолат метавонад сади роҳи камшавии ташкилотҳои маблағгузори хурдро гирад.

Барои коҳиш додани фоизи қарзҳо ва кам кардани хавфҳои фаъолияти ТМХ, татбиқи системаи мукаммалу эътимодноки шинохти мизочон, таъсиси пойгоҳи ягонаи додаҳо дар ҳамкорӣ бо бонкҳо ва роҳандозии таърихи қарзии муштариён муҳим аст, то вақт ва хароҷоти коркарди дастраскунии қарзҳо кам карда шаванд. Ҳамзамон, танзими андозаи захираҳои ҳатмӣ барои ин ташкилотҳо ба рушди устувор ва устувории сегменти молиявии хурд замина мегузорад.

Чалб намудани сармоя аз сарчашмаҳои гуногун низ роҳи дигари коҳиши хавфҳо мебошад. Диверсификатсияи манбаъҳои молиявӣ сармоягузорӣ кафолат медиҳад, ки портфели ташкилот аз тақсонҳои молиявӣ ва хавфҳои гуногун беҳтар ҳифз карда шавад, ки мо дар бораи он дар зербоби оянда сӯҳбат хоҳем кард.

2.2. Таҳлили идоракунии хавфҳои қарзӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд

Таҳлили раванди идоракунии хавфи қарзӣ дар ТМХ омӯзиши усулҳо, стратегияҳо ва воситаҳои истифодашавандаро дар бар мегирад, ки ба кам кардани талафоти баргардонидани қарзҳо равона карда шудаанд.

Қабул аз ворид шудан ба таҳлил, фаҳмидани хусусиятҳои хавфҳои қарзӣ дар бахши маблағгузори хурд муҳим аст:

Афзоиши хавфи қарзгирандагон. Аудиторияи мақсадноки ТМХ аксар вақт аз одамоне иборат аст, ки ба хизматрасониҳои анъанавии бонкӣ дастрасӣ надоранд. Инҳо метавонанд муштариёне бошанд, ки даромади ноустувор доранд, таърихи қарзӣ надоранд ё гавари мувофиқ надоранд, ки эҳтимолияти пешфарзро ба таври назаррас зиёд мекунад.

Бисёр будани қарзҳои хурд. Гарчанде ки ҳар як қарзи алоҳида хурд аст, шумораи зиёди онҳо хавфи назарраси портфелро ташкил медиҳанд.

Меъёрҳои фоизии баланд: ТМХ аксар вақт меъёрҳои баландтарро барои ҷуброни хавфҳои афзоянда ва хароҷоти амалиётӣ муқаррар мекунанд. Ин,

дар навбати худ, метавонад ба қарзгирандагон сарбории иловагӣ эҷод кунад ва эҳтимолияти барнагардониданро зиёд кунад.

Хавфҳои қарзӣ дар ТМХ одатан якчанд марҳилаҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад:

1. Муайянкунӣ ва арзёбии хавфҳо, ки дар навбати худ, аз зинаҳои арзёбии қарзгиранда, скоринг (баҳогузорӣ), таҳлили гарав, сегментатсияи портфели қарзӣ иборат мебошад.

Арзёбии қарзгиранда баҳогузориҳои ҳамаҷонибаи қобилияти пардохти муштариӣ эҳтимолиро дар назар дорад. Ин таҳлили ҳама манбаъҳои даромад (аз ҷумла манбаъҳои ғайрирасмӣ), хароҷот, вазъи оилавӣ, ҳадафҳои қарз ва ҳатто эътибори муштариро дар ҷомеаи маҳаллӣ дар бар мегирад.

Моделҳои скорингӣ (баҳогузорӣ) барои додани ҳолҳо ба қарзгирандагон дар асоси параметрҳои гуногун истифода мешаванд, ки ба арзёбии қобилияти қарзии онҳо мусоидат мекунанд. Гарчанде ки дар ТМХ баҳогузорӣ метавонад нисбат ба бонкҳо камтар расмӣ карда шавад, унсурҳои он ғайрирасмӣ истифода мешаванд. Таҳлили гарав бошад, дар сурати мавҷуд будани гарав, сифат ва пардохтпазирии он баҳо дода мешавад, гарчанде ки бисёр қарзҳои хурд бидуни гарав дода мешаванд.

Сегментатсияи портфел маъноӣ онро дорад, ки портфели қарзӣ аз рӯи намуди муштариён, маҳсулот, ҷуғрофия ба сегментҳо тақсим карда мешавад, ки имкон медиҳад, ки хавфҳои мушаххас беҳтар муайян ва идора карда шаванд.

2. Кам кардан ва назорат кардани хавфҳо, ки дар навбати худ марҳалаи муқаррар намудани маҳдудиятҳо, диверсификатсияи портфел, сохторбандии таркиби муомилот, мониторингу назорат ва фароҳамоварии захирахоро дар бар мегирад.

Дар ин зина маблағи максималии қарзҳо барои категорияҳои гуногуни муштариён вобаста ба хавф ва ғайрирасмӣ пешбинишуда муайян карда мешавад.

Маҳсулоти қарзӣ таҳия карда мешаванд, ки хусусияти муштариёро ба назар мегиранд, масалан, чадвалҳои пардохти чандир, ки ба давраҳои даромади қарзгирандагон мувофиқат меkunанд.

Дар баробари ин, назорати доимии сифати портфели қарзӣ, пайгирии саривактии пардохтҳо ва ошкор кардани нишонаҳои аввали мушкилоти қарзгирандагон амалӣ карда мешавад. Барои талафоти имконпазири қарзҳо тибқи талаботи танзимгар захираҳои кофӣ ташкил карда мешаванд, имкон медиҳад, ки талафоти пешбинишуда пӯшониданида шавад.

3. Ҷуброни талафот (бозпас ситонидан) аз воқуниши барвақтӣ, таҷдиди ё азнавсохторбандии (реструктуризатсияи) қарз, механизми ҳуқуқӣ (барои баргардонидан) иборат мебошад. Воқуниши барвақтӣ маънои онро дорад, ки тартиботи возеҳи қор бо қарзи батаъхирарфтада, аз ҷумла ёдрасқуниҳои саривактӣ ба мизочон дар бораи пардохтҳо, дар марҳилаҳои аввал таҳия карда мешаванд. Дар баъзе ҳолатҳо, таҷдиди қарз метавонад барои қарзгироне, ки бо мушкилоти муваққатии молиявӣ рӯ ба рӯ мешаванд, барои пешгирӣ кардани муфлисии пурра мувофиқ бошад. Агар усулҳои дигар самаранок набошанд, механизмҳои ҳуқуқӣ барои баргардонидани қарз истифода мешаванд.

Таҳлили самаранокии идорақунии хавфҳои қарзӣ дар ТМХ арзёбии нишондиҳандаҳо ва ҷанбаҳои зеринро, аз қабилӣ сифати портфели қарзӣ, сатҳи қарзҳои шубҳанок, ҳиссаи қарзҳои беъътимод ва ФПТИ-ро дар бар мегирад.

Сатҳи қарзҳои шубҳанок (PAR) фоизи қарзҳое дар назар дошта мешавад, ки аз рӯйи онҳо пардохтҳо барои шумораи муайяни рӯзҳо ба таъхир афтадаанд (масалан, $PAR > 30$, $PAR > 90$). Ҳар қадаре ки ин нишондиҳанда пастрар бошад, идорақунии он самараноктар мешавад. Ҳиссаи қарзҳои беъътимод маънои фоизи қарзҳоеро дорад, ки баргардониданида намешаванд. Дар таркиби портфели қарзӣ инчунин мавҷудияти захираҳои кофӣ барои пӯшонидани талафоти имконпазир дар назар дошта шудааст.

Марҳилаи ибтидоии идоракунии хавфи қарзӣ, таҳлили он аз маълумоти боэътимод ва ҳамаҷониба вобаста аст. Сифати ин маълумот бевосита ба муваффақияти ҳамаи марҳилаҳои минбаъдаи идоракунӣ ва самаранокии қарорҳои ниҳой таъсир мерасонад. Ин аҳамияти раднашавандаи манбаъҳои иттилоотиро барои раванди таҳлили хавфҳо таъкид мекунад.

Қобили зикр мебошад, ки идоракунии хавфҳои қарзӣ дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ ва таъсири омилҳои берунӣ дар ТМХ аз масоили мубраму муҳим ба ҳисоб рафта, ба ин масъалаҳо аҳамияти аввалинадарача дода мешавад. Бояд ёдовар шуд, ки бо вучуди дастовардҳои назаррас дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои ҷумҳурий ханӯз мушкилоти зиёд вучуд доранд, ки садди роҳи рушди ТМХ гардидааст. Афзоиши ноустувори қарзӣ дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд боиси тағйири профили хавфҳои ташкилотҳои молиявӣ мегардад. Зеро на ҳама ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд аҳамияти идоракунии хавфи қарзиро ҳангоми зиёд кардани ҳаҷми қарз дарк мекунанд.

Зикр намудан ҷоиз аст, ки муносибатҳои қарзӣ дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ин муносибати иқтисодие ба ҳисоб меравад, ки дар раванди он ташкилот ба мизочон воситаҳои пулиро бо шартҳои музднокӣ, муҳтанокӣ, баргардонидан, таъминнокӣ пешниҳод менамояд.

Бояд эътироф кард, ки қарзҳои пешниҳодкардаи ТМХ ба беҳбуди сатҳи некуаҳволии мардум ва сайқал ёфтани қобилияти соҳибқориҳои онҳо, оқилонатар шудани рафтори молиявии одамон оварда мерасонад.

Аммо барои расидан ба чунин натиҷаҳо ва нақш гузоштан дар рушди иқтисодиёт аз пешниҳоди усулҳои қарзӣ ва идора намудани сандуқи қарзӣ вобастагии калон дорад. Вобастагии он дар чунин ҳолатҳо мебошад:

- маҳдудият дар пешниҳоди қарзҳо. Ин ҳолат то замони гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ маъмул буд. Айни замон низ, чуноне дар зербобҳои қаблӣ қайд гардид, доираи муштариёни ТМХ маҳдудтар мебошад.

- ҷиҳати афзудани ҳаҷми маблағгузориҳои ТМХ, набудани қарзҳои ипотекаӣ, ки ин ҳолат барои рушди ТМХ монеа мешуданд.

Яъне аз вобастагиҳои мазкур хулоса мебарояд, ки талаботи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ба таври пурра ба инобат гирифта намешуданд. Ба андешаи мо ин ҳолат бояд баръакс бошад. Зеро дар шароити иқтисодии бозоргонӣ самти муносибатҳои қарзӣ сол то сол рушд ёфта ва мавқеи онро дар рушди иқтисодиёт низ боло меорад.

Инчунин, маълумоти омӯӣ оид ба идоракунии қарзи ташкилотҳои маблағгузори хурд ҳамчун манбаи иттилоот барои таҳлили хавфи қарзӣ истифода шуда, имкон медиҳад, ки хавфи ҷамъшавӣ ва диверсификасияи қарзҳо баҳо дода шавад. Илова бар ин, ҳамин нуктаро набояд фаромӯш кард, ки дар муҳити иқтисоди рақобатӣ ҳар як субъект вобаста ба имконияту иқтидорҳои зехнию воқеии худ барои пешгирии хавфҳо, онҳоро дар як маҷрои оқилона даровардан ва идоранамоии онҳо тасмими ҳадафро мегирад. Аз таҳқиқотҳои олимони соҳаи молия сар карда, то тавсияҳои танзимгари миллий (БМТ) барои ташкилотҳои мавриди назар як қорҷубаи ҳатмии рафтори зиддихавфӣ ба вуҷуд оварда намешавад. Қарори ниҳой ба дасти ҳуди мудирияти ТМХ боқӣ мемонад. Роҳбарияти ташкилоти мазкур метавонад бо таъия ба иқтидори кадрӣ худ ва истифода аз усулҳои миқдорию сифатӣ ҷиҳати коҳишдиҳии оқибати номатлуби хавфи баамаломата тасмим бигирад. Ҳангоми таҳлили сифатӣ ҳама хавфҳо муайян кардани манбаҳои арзёбӣ, минтақаи эҳтимолии хавф, омилҳои анғезандаи он, ки дақиқан шинохта шудаанд, мувофиқи мақсад аст.

Зимни истифодаи усули миқдорӣ, барои арзёбии сатҳи андозаи хавф аз рақамҳо истифода мешавад. Дар ин ҷараён барои шинохтани дараҷаи хавф як меёри муайяни баҳодихиро интиҳоб мекунанд. Ҳамин амалро нисбат ба маҳсулоти алоҳидаи қарзӣ санчида мебароянд. Аз ҷадвалу шкалаҳои қаблан дар ТМХ барои мушаххас кардани хавфҳо омодагардида истифода мебаранд. Дар ниҳояти қор, вобаста ба мавқеъ ва миқёси хавф усули аз ҳама натиҷабахши безаргардонии онро интиҳоб менамоянд.

Барои таҳлили хавфҳои ташкилоти маблағгузори хурди ватанӣ донишмандони шумораи қарзгирандагон ва динамикаи он дар давоми давраи

таҳлил аз манфиат ҳолӣ нест. Мо дар диаграмми поёни теъдоди қарзгирандагони ин муассисаҳоро дар давраи солҳои 2016-2024 муайян мекунем (диаграммаи 2.3).

Диаграммаи 2.3. – Динамикаи теъдоди қарзгирандагони ташкилотҳои маблағгузори хурд дар солҳои 2016-2024 (нафар)

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумоти [23, с.73-74]; [25, 70]; [29, с.60]

Аз маълумотҳои диаграммаи 2.3 дида мешавад, ки теъдоди қарзгирифтагон аз ташкилотҳои мавриди назар дар соли 2024 ба 815 ҳазору 345 нафар расидааст, ки ин рақам нисбат ба нишондоди соли 2016 ба андозаи 548 ҳазору 230 нафар ё ин ки ба андозаи 305,2 % (3 маротиба) зиёдтар будааст. Таҳлилҳо мушаххас карданд, ки аксарияти қарзгирандагон муштарии ТАҚХ-ҳо будаанд (тақрибан 90 дарсади онҳо) диаграммаи 2.4.

Диаграммаи 2.4. – Таркиби қарзгирандагон вобаста ба намудҳои ТМХ дар солҳои 2016-2024 (нафар)

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси [23, с.73-74]; [25, 70]; [29, с.60]

Баъд аз ташкилоти амонатии қарзии хурд (96,46%), аз рӯи шумораи қарзгирифтагон ташкилотҳои қарзии хурд дар ҷойи дуюм меистанд, ки тақрибан 2,3%-и онро ташкил мекунанд. Боқимонда 1,31 дарсади қарзгирандагон дар соли 2024 муштарии фондҳои қарзии хурд маҳсуб меёбанд

Хавфҳои қарзии ТМХ хусусияти мушаххас доранд, ки асосан бо саводнокии пасти молиявии аксари қарзгирандагони онҳо шарҳ дода мешавад. Одатан, чунин муштарӣ бидуни гарав қарз мегиранд. Ҳамзамон, манбаҳои асосии маблағгузорӣ барои аксари ташкилотҳои хурди молиявӣ дар ҷумҳурӣ қарзҳо аз сохторҳои байналмилалӣ ва маблағҳое мебошанд, ки аз муштарӣ ҷалб карда мешаванд. Агар дар ҳолати сифати сандуқи қарзии ТМХ паст шавад, он гоҳ ба ин ташкилот хавфи иҷро накардани ухдадорихи худ таҳдид менамояд.

Яке аз чанбаҳои муҳими таҳлили мо таносуби ҳаҷми қарзҳои муҳлаташ ба таъхирافتода нисбат ба маблағи умумии қарзҳои пардохтнашуда мебошад, ки талафоти воқеии ташкилотҳои маблағгузори таҳқиқшавандаро тавсиф мекунад. Мо боварӣ дорем, ки ин нишондиҳанда барои арзёбии ҳавфи қарзӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад, зеро он зарари ояндаро пешгӯӣ мекунад. Баръакси он, ченакҳо ба монанди фоизи пардохт ё баргардонидан танҳо талафоти ҷорӣ ё таърихино инъикос мекунанд. Ҳарчанде ки дар низоми бонкии ҷумҳурий ташкилотҳои маблағгузори хурди гуногун фаъолият мекунанд, аммо сандуқи қарзии онҳо ба таври гуногун ташаккул меёбад. Ҳавфи қарзӣ функцияи бисёр тағйирёбандаҳост, ки профили муштарӣ танҳо як омил, яъне бақияи қарзӣ мебошад. Ҷиҳати баҳодиҳии диверсификатсияи бақияи қарзҳои хурди ташкилотҳои маблағгузори хурди дар ҷадвали 2.5 қарзхоро аз рӯйи ташкилотҳои маблағгузори хурд гурӯҳбандӣ намудем. Мақсад аз пешниҳоди ин маълумот муайян кардани ҳиссаи бақияи қарзҳо вобаста ба ТМХ ва арзёбии онҳо вобаста ба вазъи кунунии он мебошад.

Ҷадвали 2.5. -Бақияи қарзҳои хурди ташкилотҳои маблағгузори хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2024 (ҳаз.сомонӣ)

Номгӯӣ	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2016 бо %
Ҳамаи қарзҳои хурд	3610,2	3224,1	3826,2	4810,3	5080,0	6869,9	8058,6	10646,3	14181,7	3,9 мар.
дар ташкилотҳои маблағгузори хурд	1701,4	1694,7	1987,0	2478,0	2071,0	2513,9	2998,2	3740,1	4777,2	2,8 мар.
дар ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	1469,9	1495,1	1768,0	2220,1	1797,8	2188,7	2689,8	3369,2	4345,9	2,9 мар.
дар ташкилотҳои қарзии хурд	165,0	139,1	155,4	187,7	199,4	238,3	185,8	214,2	254,9	1,5 мар.
дар фондҳои қарзии хурд	66,5	60,4	63,6	70,2	73,7	86,8	122,4	156,6	176,3	2,6 мар.

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.51];[24, с.55];[25, с.51];[26, с.49];[29, с.27-28]

Маълумоти дар чадвали 2.5 дарҷгардида нишон медиҳад, ки дар нух соли охир таносуби бақияи қарзҳои ТМХ бо дарназардошти тамоми омилҳои таъсиррасон тағйир ёфтааст. Аз рӯи маълумоти мазкур ҳиссаи бақияи қарзҳои ТМХ дар муқоиса ба соли 2016 тамоили зиёдшавӣ дошта, он мутаносибан дар соли 2024 3,9 маротиба афзоиш ёфтааст. Ҳамин ҳолат дар ташкилотҳои маблағгузори хурд бошад, соли 2024 2,8 маротиба нисбат ба соли 2016 бақияи қарзҳои хурди ТМХ афзоиш ёфтааст.

Аз таҳлили маълумоти чадвали 2.3 мо метавонем ба хулосае омад, ки бисёр ҳолатҳо аз сиёсати дохилии ТМХ вобастаанд. Бадшавии сифати сандуқи қарзии онҳо як занҷираи ҳаводиси нугувореро ба бор меорад, ки ниҳоятан барои ташкилотҳои маблағгузори хурд боиси аз даст додани кормандон ва хавфи муфлисшавӣ мегардад. Дар чунин вазъият ва идора намудани хавфи қарзӣ бояд ташкилотҳои маблағгузори хурд барномаҳо, стратегияҳоро таҳия намоянд. Ҳангоми таҳияи маҳсулоти қарзии хурд чудо кардани онҳо аз барномаҳои иҷтимоӣ муҳим аст. Барои самаранок назорат кардани хавфи қарзӣ, қарздиҳӣ ба мизочони номуносиб бояд истисно карда шавад.

Дар рафти таҳлил муайян намудем, ки маҳсулоти қарзии ТМХ дар давоми давраи таҳлилшаванда (2016-2024) ба субъектҳои тичорати хусусӣ, соҳибкорон ва бештар ба шахсони воқеӣ вогузор гардидааст. Бояд гуфт, ки соҳаҳои номбаршуда нисбатан даромаднокиашон баландтар буда, ҷалби сармоя дар онҳо осонтар мебошад ва барои ҳамин, аз мавқеи ташкилотҳои маблағгузор, ин самтҳо дорои хавфҳои камтар шинохта мешаванд. Дар зер мо ҷараёни вогузори маҳсулоти қарзии ТМХ-ро вобаста ба шакли моликиятдорӣ дар давоми давраи таҳлилшаванда дида мебароем (ҷадвали 2.6). Мутаассифона, баъди дар соли 2021 иваз гардидани шакли Бюллетенҳои оморӣ, мо дар давоми солҳои 2021-2024 маълумотро оид ба пешниҳоди маҳсулоти қарзӣ аз ҷониби ташкилотҳои мавриди назар аз рӯи моликият пайдо накардем.

Чадвали 2.6. – Пешниҳоди маҳсулоти қарзӣ аз ҷониби ТМХ вобаста ба моликият дар солҳои 2016-2020 (млн.сомонӣ)

Нишондиҳанда	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2016 бо % ё мар.
Ҳамаи қарзҳо	1699,9	1695,0	2 040,6	2124,8	2 061, 4	121,2
аз ҷумла						
Корхонаҳои давлатӣ	176	109	189	938	467,00	2,6 маротиба
Корхонаҳои хусусӣ	245,0	245042	292, 9	337,8	356,1	145,35
Шахсони воқеӣ	793,8	825462	1 016,4	1154,8	971,3	122,36
Лизинг	32,1	2068	1 ,9	1, 1	772,00	24, 04 мар.
Манзилӣ	371,8	46879	57, 3	60,4	48,0	12,91
Овердрафт	65,2	8154	8, 9	12,0	18,4	28,22
Соҳибкорон	609,7	566497	662, 2	557,5	654,8	107,40
Дигарҳо	40,8	830	269	269	11, 5	28,2

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.40-41];[24, с.80,82];[25, с.39-40].

Чуноне дида мешавад, пешниҳоди қарз ба корхонаҳои дар моликияти давлат қарордошта ба андозаи 2,6 маротиба афзудааст. Ба корхонаҳои хусусӣ ва шахсони воқеӣ бошад, мутаносибан ба андозаи 145,35 ва 122,36 дарсадӣ зиёд шудааст. Дар қиёс бо инҳо лизинг ба андозаи 24 маротиба афзуда, 32,1 млн сомони соли 2016 дар охири давра ба 772 млн расидааст.

Вазъияти кунунӣ дар Тоҷикистон ду тамоюли мувозиро: коҳиши меъёри фоизи қарзии ТМХ ва ҳамзамон сахттар шудани талаботи танзимгари миллиро (БМТ) нишон медиҳад. Дар чунин шароит, дастгирии молиявии ташкилотҳои хурд бештар хусусияти манфиати инфиродӣ пайдо карда, ба мувозинати рушди умумии иқтисоди кишвар таъсири назаррас намерасонад.

Ҳарчанд дар соҳаи хизматрасонӣ ба соҳибкории хурд ҳамгирии фаъолияти ТМХ ва бонкҳои тичоратӣ ба чашм мерасад, ба далели баланд будани фоизҳо рақобатпазирии ТМХ бо бонкҳо хеле мушкул аст. Аз ин рӯ, он гурӯҳи мизочоне, ки ба талаботи қотеонаи бонкҳо ҷавобгӯ нестанд, маҷбуран ба доираи хизматрасониҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд фаро гирифта мешаванд.

Дар зер қарзҳои хурди низомии бонкӣ, ки дар давоми солҳои 2016 то 2024 аз рӯйи соҳаҳо дода шудаанд, дар шакли чадвали алоҳида таҳлил мекунем (чадвали 2.7). Чуноне аз маълумоти дар поён овардашуда дида мешавад, ки дар ин давра ҳаҷми ҳамаи қарзҳои хурди додашуда ба андозаи 9 маротиба афзудааст. Чизи характерноке, ки ба вижагии иқтисоди миллий ишора мекунад, ин дар соҳаи истеъмолот ба андозаи 20 маротиба зиёд шуда рафтани маблағи қарзҳои хурд дар соли 2024 нисбат ба соли 2016 мебошад, ки хеле назаррас аст.

Чадвали 2.7.-Қарзҳои хурди ташкилотҳои маблағгузори хурд аз рӯйи соҳаҳо дар солҳои 2016-2024

Нишондиҳанда	Солҳо									2024 ба 2016 бо % ё мар.
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
Ҳамаи қарзҳои хурд	1979052	2193299	2779 196	264719	2 071 010	3472051,8	4055 831,4	13 585 573,1	1 7 832 858,9	9 мар.
Кишоварзӣ	581509	610368	736 169	63 844	618 482	1098104,0	1311 830,5	2 528 098,1	2 938 953,9	5 мар.
Саноат	284734	288661	311 653	31 671	243 969	383 126,3	442 010,5	440 837,3	5 73 218,5	2 мар.
Сохтмон	50584	52542	70 733	4 866	65 621	84 274,6	89 141,6	328 119,1	3 98 839,1	7,8 мар.
Нақлиёт	13160	6126	8 543	965	7 411	7 808,2	8 232,4	101 538,8	1 16 565,2	8,8 мар.
Хӯроки ҷамъиятӣ	12522	11686	14 722	1 224	16 139	21 364,0	17 851,8	20 716,9	2 7 178,2	2,2 мар.
Хизматрасонӣ	240086	252997	382 803	38 447	325 247	567 476,2	622 446,1	1 110 576,8	1 321 289,1	5,5 мар.
Савдои хориҷӣ	97971	88724	131 881	6 432	72 877	105 554,6	123 161,5	540 397,3	6 71 080,4	6,8 мар.
Миёнаравони молиявӣ	781	1677	13	20	10,00	-	54,6	2 502,9	1 344,0	172,0
Истеъмолот	555329	789206	999 972	107 718	640 927	1142670,1	1385 898,6	8 231 861,6	1 1 554 969,7	20 мар.
Дигар	142377	91312	122 705	9 552	80 328	61 673,9	55 203,8	280 924,3	2 29 420,8	161,1

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумотҳои [23, с.73-74]; [24, с.69]; [25, с.58]; [26, с.57-58]; [27, с.57-58]; [28, 58-60]

Нишондиҳандаҳои қадвали 2.7. далели он аст, ки маблағгузори ташкилотҳои маблағгузори хурд дар давраи таҳлилшуда зиёд шуда, маблағи умумии қарзҳо дар соли 2024 нисбат ба соли 2016 9 маротиба афзудааст. Дар асоси маълумоти пешниҳодшуда, метавон хулоса кард, ки соҳаи қарздиҳии истеъмоли дар 9 соли охир муҳаррики бартаридоштаи афзоиши ҳаҷми қарзҳои хурд гардид, ки 20 маротиба афзоиши ҷаҳандаро нишон медиҳад. Ин суръати афзоишро дар бахшҳои дигар ба таври назаррас боло мебарад.

Қарздиҳии истеъмолиро ҳамчун муҳаррики асосии рушд баррасӣ кунем, ба андозаи 20 маротиба афзоиш ёфтан ба талаботи азими аҳоли ба қарзҳои истеъмоли ишора мекунад. Ин метавонад ба афзоиши даромад, тағйирёбии одатҳои истеъмолкунандгон, беҳтар шудани дастрасии хизматрасонии молиявӣ ё сиёсати маркетингии ТМХ бошад.

Аз тарафи дигар, вобаста ба мавзӯи таҳқиқоти мо, чунин афзоиши босуръат дар сегменти истеъмоли, махсусан дар соҳаи қарзҳои хурд, метавонад ҳавфҳои қарзии зиёд дошта бошад. Баҳо додан муҳим аст, ки то чӣ андоза ин қарзҳо аз қобилияти воқеии пардохтпазирии қарзгирандагон таъмин карда мешаванд ва оё онҳо ба сарбории аз ҳад зиёди қарзи аҳоли оварда мерасонанд ё не.

Дар баробари ин афзоиши назаррас дар соҳаҳои сохтмон ва нақлиёт ба назар мерасад, ки маънои рушди инфрасохтор ва талаботро дорад. Афзоиш дар сохтмон (7,8 маротиба) ва нақлиёт (8,8 маротиба) назаррас аст. Ин метавонад аз афзоиши фаъолияти сармоягузорӣ дар ин бахшҳо, авҷи сохтмон ва бунёдкорӣ дар кишвар, рушди инфрасохтори нақлиёт ва афзоиши талабот ба воситаҳои нақлиёт ва хизматрасониҳо шаҳодат диҳад. Қарзҳои хурд дар ин ҷо метавонанд ҳам эҳтиёҷоти шахсӣ (масалан, хариди мошин) ва ҳам тижорати хурдро дар ин соҳаҳо маблағгузорӣ кунанд.

Афзоиши 5 маротиба дар соҳаи кишоварзӣ нишон медиҳад, ки ин бахш инчунин қарзҳои хурдро фаъолона ҷалб мекунад, ки барои рушди маҷмааи агросаноатӣ, алаҳхусус бо назардошти маблағгузори зуд-зуд аз ҷониби банкҳои анъанавӣ, муҳим аст. Дар ин росто, афзоиши хоксоронтар дар соҳаи

саноат дида мешавад. Афзоиши ҳамагӣ 2 маротиба дар саноат баёнғари он аст, ки ин бахш аз ҷиҳати истифодаи қарзҳои хурд сузтар рушд мекунад ва дигар манбаъҳои калонтари маблағгузорию афзалтар меоднад ва бо тичорати хурде, ки ба ҷунин қарз ниёз дорад, камтар рӯ ба рӯ мешавад.

Тақсимои афзоиши ҳаҷми қарзҳои хурд дар тӯли 9 сол ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки диққати маблағгузорӣ ба бахши истеъмолӣ, бо афзоиши назаррас, аммо камтар дар сохтмон ва нақлиёт ва хоксорона дар кишоварзӣ ва саноат, нишон медиҳад, ки тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт ва ниёзҳои аҳоли ва тичорати хурд ба маблағҳои қарзӣ дар ҷараён аст. Барои танзимгарон ва иштирокчиёни бозор, ҷунин номутаносибии рушд таҳқиқи бодикқатро талаб мекунад, то устувории системаи молиявиро таъмин кунад ва хатарҳои эҳтимолии афзоиши аз ҳад зиёди қарзро дар бахшҳои муайян пешгирӣ кунад.

Динамикаи мусбати қарздиҳӣ ба бахшҳои хизматрасонӣ – 5,5 баробар, савдои хориҷӣ – беш аз 6,8 баробар ва ҳӯроки ҷамъиятӣ – 2,2 маротиба ба назар мерасад, ки аз афзоиши қарздиҳии хурд ба соҳаҳои иқтисоди миллӣ шаҳодат медиҳад.

Дар соли 2024 ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар ММД 24,6 фоизро ташкил медиҳад, ки тибқи мушоҳидаҳо маблағгузорию ташкилотҳои маблағгузорию хурд дар сатҳи қаноатбахш қарор дорад. Аз ин бармеояд, ки соҳа аз дигар манбаъҳо, аз қабيلي грантҳо ва лоиҳаҳо маблағгузорӣ мешавад. Монанди соҳаи сохтмон, тавре маълумотҳои омории ҷадвали 2.5 нишон медиҳад, дар ин самт дар даҳсолаи охир пешравиҳои назаррас мушоҳида мешавад, аммо агар маблағгузорию ташкилотҳои маблағгузорию хурдро бо соҳаи муқоиса кунем, баръакси он аст, зеро сабаби асосии он маблағгузорию соҳа аз тарафи соҳибкорон ва аҳоли мебошад.

Дар умум, як тамоюли возеҳ ифодаёфтаи майли бештари қарздиҳии ТМХ-ро ба соҳаи истеъмолот дар қиёс бо дигар соҳаҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Албатта, ин ҷо бояд ба назар гирифт, ки ташкилотҳои мазкур дар интиҳоби соҳаҳо ва самтҳои қарздиҳӣ мустақил мебошанд ва онҳоро барои

ба ин ё он соҳа қарзи бештар додан маҷбур кардан ба иқтисоди бозорӣ хос нест. Дар чунин вазъият табиист, ки ТМХ пеш аз ҳама манфиати худро дар мадди аввал мегузоранд. Тасдиқи гуфтаҳои боло истифода нагардидани имкониятҳои потенциалии рушди қарздиҳии соҳаҳои иқтисодӣ, инчунин тағйир ёфтани ҳиссаи қарзҳои кӯтоҳмуддат дар сохтори тамоми қарзҳои додашуда дар давраи таҳлилшуда мебошад.

Ба мисли бонкҳои анъанавӣ, ташкилотҳои қарзии хурд наметавонанд тағйиротро дар вазифаи иҷтимоии худ бо зиён ё коҳиши даромад асоснок кунанд. Муайян кардан ва идоракунии хавфҳои эҳтимолӣ барои таҳияи чораҳои муассири кам кардани таъсир ва нигоҳ доштани хавфҳо дар ҳудуди идорашаванда ба мақсад мувофиқ мебошад. Гуфтан мумкин аст, ки ҳуди ҳамин чараёни идоракунии хавфҳо дар фаъолияти ҳамаҷузъи ТМХ маънои ошкор намудани онҳоро дошта, ба кам кардани талафоти молиявӣ нигаронида шудааст.

Расми 2.2. Хавфҳои қарзӣ дар ТМХ кишвар

Сарчашма: Муаллиф расмро дар доираи адабиёти [7] таҳия намудааст.

Дар соҳаи қарздиҳӣ, алахусус дар заминаи ташкилотҳои маблағгузори хурд, қарзҳо аз рӯи дараҷаи хавф тасниф карда мешаванд. Категорияҳои асосиро дида мебароем:

Қарзҳои қолабӣ. Қарзҳои қолабӣ ҳам қарзҳои таъминшуда ва ҳам таъминнашударо дар бар мегиранд, ки дар онҳо қарзи асосӣ ва фоизҳо ба таври қатъӣ тибқи чадвали шартномаи қарзӣ пардохта мешаванд. Барои ин категорияи қарзҳо, захираҳо барои пӯшонидани зарари эҳтимолӣ ташкил карда намешаванд.

Қарзҳои ғайриқолабӣ қарзҳоеро дар бар мегиранд, ки то 30 рӯз ба таъхир афтодаанд ва инчунин қарзҳое, ки бо шартҳои муайян на бештар аз як маротиба дода шудаанд. Агар чунин қарзгиранда пардохти қарзи асосӣ ва фоизҳоро барои 30 рӯзи дигар ба таъхир андозад, пас қарз ба категорияи «шубҳанок» мегузарад.

Ташаккули захираҳо барои пӯшонидани зарари эҳтимолӣ аз рӯи қарзҳои ғайриқолабӣ чунин: 5% аз бақияи уҳдадорӣ қарзӣ (бо назардошти арзиши гаравпулии имконпазир) барои қарзҳои таъминшуда ва 30% барои қарзҳои таъминнашуда, сурат мегирад.

Қарзҳои шубҳанок - қарзҳои таъминнашудаи то 30 рӯз ва инчунин қарзҳои таъминшударо дар бар мегиранд, ки муҳлати онҳо аз 30 то 60 рӯз аст. Захира барои пӯшонидани зарари эҳтимолӣ аз рӯи қарзҳои шубҳанок дар ҳаҷми 30 фоизи бақияи уҳдадориҳо (бо назардошти арзиши гарави имконпазир) ва аз рӯи қарзҳои шубҳаноки таъминнашуда 75 фоиз ташкил карда мешавад.

Қарзҳои хатарнок қарзҳое мебошанд, ки аз 30 то 60 рӯз гузаштаанд. Барои пӯшонидани зарари эҳтимолӣ аз рӯи ин категорияи қарзҳо захираи 75 фоизи бақияи уҳдадорӣ қарзӣ (ба истиснои арзиши гарави имконпазир) таъсис дода мешавад. Қарзҳое, ки аз 60 то 180 рӯз ба таъхир афтодаанд, инчунин ҳамаи қарзҳое, ки зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтодаанд, хатарнок маҳсуб меёбанд. Акнун, сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои мавриди таҳқиқро вобаста ба гурӯҳбандии болозикр дида мебароем (ҷадвали 2.8).

Чадвали 2.8- Сандуқи қарзҳо дар ташкилотҳои амонатии қарзии хурд дар солҳои 2016-2024 (ҳаз. сомонӣ)

Нишондиҳанда	Солҳо								
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Сандуқи қарзӣ	1469925	1495374	1819848	1869543	2057706,97	2175502,90	2674569,95	3 348 121,55	4 319 230,46
Бо %	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Қарзҳои қолабӣ	1214912	1321124	1688732	1782686	1807804,78	2057617,90	2509352,37	3 104 487,58	4 047 118,94
Бо %	82.65	88.35	92,80	95,35	87,86	94,6	93,8	92,72	93,7
Қарзҳои зери назоратӣ	76 900	38 326	35 637	30 574	24 848,36	19 367,32	24 528,64	163 854,14	176 367,29
Бо%	5.23	2.56	1,96	0,32	1,21	0,9	0,9	4,89	4,08
Қарзҳои ғайриқолабӣ	27 857	19 081	19 160	10 342	17 241,17	13 155,11	10 005,84	40 934,62	33 501,11
Бо %	1.90	1.28	1,05	0,11	0,84	0,6	0,3	1,22	0,78
Қарзҳои шубҳанок	39 726	13 773	8 386	7 350	147 783,16	52 425,40	1064722,43	19 502,12	13 903,45
Бо %	2.70	0.92	0,46	0,08	7,18	2,4	10,2	0,58	0,32
Қарзҳои безътимод	110530	103069	67 933	38 591	60 029,50	32 937,17	1453076,15	19 343,10	32 279,18
Бо %	7.52	6.89	3,73	0,41	2,92	1,5	13,9	0,58	0,75

Сарчашма: Муаллиф чадвалро дар доираи маълумотҳои [23, с.88]; [25, с.63, 94-95]; [27, с.64]; [28, 66] таҳия намудааст.

Мувофиқи ҷадвали 2.8 сандуқи қарзӣ дар ташкилотҳои мавриди таҳқиқ дар ин давра ба андозаи 2,9 маротиба, аз ҷумла қарзҳои қолабӣ ба андозаи 3,3 баробар, қарзҳои ғайриқолабӣ 120% зиёд шудаанд. Ҳамзамон бо ин тамоюли мусбӣ, қарзҳои безътимод ба андозаи 70,8% ва шубҳанок бошад, 65,1% коҳиш ёфтаанд. Вале дар ин давра ҳаҷми қарзҳои зери назоратӣ аз 76 млн 900 ҳазор сомони соли 2016 то ба 176 млн 367,29 ҳазор сомонӣ дар соли 2024 ва ё ба андозаи 2,3 маротиба зиёд шуда рафтаанд.

Дар ТМХ тамоюли маблағгузориҳои ҳамон маҳсулоти қарзӣ мавҷуд аст, ки дар он пардохти қарзи додашуда бе мушкилот сурат мегирад, яъне ҳавфи қарзӣ дар сатҳи паст қарор дорад ва аз ин нуқтаи назар ТМХ қарзи худро вобаста ба соҳа ва боназардошти ҳавфҳои қарзӣ пешниҳоди қарзгирандагон менамояд.

Ҷиҳати кам кардани ҳавфи барнагаштани қарзҳои ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд чунин корҳоро анҷом додан зарур аст:

- ҳангоми пешниҳод намудани қарз ба қарзгиранда, ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд бояд мақсаднок истифода бурдан, таъминоти қарз ва тартиби баргардонидани онро назорат намояд;

- назорат дар самти самаранокии кори мутахассис ва шубҳаи қарздиҳии барои қабули тасмими ниҳои вогузоркунии қарз масъул.

Низоми ягона ва мукаммали таъмини бозгашти маблағҳои қарзӣ метавонад унсурҳо ва тадбирҳои зеринро фаро гирад:

- санҷиши дақиқи довталабон, омӯзиши ҳуҷҷатҳо ва шаҳодатномаҳои онҳо, инчунин таҳлили амиқи ҳатарҳо, даромадҳо ва хароҷоти мизочон;

- истифодаи замони ҷиддӣ, аз қабилӣ гарав, кафолати зоминҳо, суғуртаи ҳаёту саломатии қарзгиранда ва суғуртаи ҳавфи пардохт нашудани қарз;

- дастрасии комил ва шаффоф ба иттилооти пурра дар бораи қарзгирандагон, гаравдеҳон ва зоминҳо;

- таъсис ва мавҷудияти фонди захиравӣ дар ташкилоти маблағгузориҳои хурд барои пӯшонидани ҳавфҳои эҳтимолӣ;

- таҳлили хавфҳо, даромад ва харочот, ба нақшагирии бизнес ва ҳисоб кардани қобилияти пардохтпазирии ташкилоти маблағгузории хурд.

Хулосаи зербоби ҷамъбастшуда дар нуктаҳои зерин ифода меёбад:

Тавсифи муфасссали хавфҳои қарзӣ барои ҳар як ТМХ барои ташаккули системаи умумии идоракунии хавфҳо зарур аст. Ин механизмҳо ба ташкилотҳои маблағгузории хурд имкон медиҳанд, ки дар муҳити хавфноки бозор бартарӣ дошта бошанд, агар ТМХ тавонад пайвастагии худро дар робита ба муайян кардани хавфҳо ва кор барои коҳиш додани онҳо ба сатҳи қобили қабул таъмин кунад. Барои ин, ташкилот бояд намудҳои гуногуни хавфҳои қарзиро мунтазам назорат кунад, шӯъбаҳои дахлдор ва роҳбарият бояд ба хавфҳои муайяншуда ҷавран чораҷӯӣ намуда таъсири манфии онро пешгири намояд. Қадами навбатӣ дар татбиқи идоракунии хавфҳо дар ТМХ баррасии сценарияҳои гуногуни хавфҳо бо маҷмуи қарорҳо ва дастгирӣ барои қабули қарорҳои муассири идоракунӣ мебошад. Ва ниҳоят, як нуктаи хеле муҳим ин назорати доимии бухронии дохилӣ мебошад, ки ба ташкилоти маблағгузории хурд имкон медиҳад, ки хавфҳоро пеш аз он ки онҳо ба ҷонибҳои манфиатдор ва танзимгарони беруна маълум шаванд, муайян ва идора карда шаванд.

Ҳамин тавр, барои арзёбии хавфҳои қарзӣ намудҳои гуногуни ҳисоботи молиявӣ истифода мешаванд (тафсилот қаблан пешниҳод шуда буданд), ки имкон медиҳад меъёрҳои қарзии қобили қабул муқаррар карда шаванд. Дар мавриди таҳлили қобилияти қарзии дигар шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, барои ин, дар баробари ҳисоботи молиявӣ, маълумоти бюроҳои қарзӣ ғайринон истифода мешаванд.

2.3. Ҳечиронӣ ҳамчун механизми идоракунии хавфҳои асҷорӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд ва арзёбии самаранокии он

Масъалаи ҳимоят аз хавфҳои асҷорӣ барои ниҳодҳои қарзӣ молиявӣ хурд аҳамияти хоса дорад. Моҳияти ҳечиронӣ дар он ифода меёбад, ки он як равиши стратегӣ буда, ба кам кардани талафоти эҳтимолии молиявӣ, ки аз тағйирёбии номусоиди қурби асҷор ба вучуд меоянд, нигаронида шудааст. Ин тавассути кушодани мавқеи ҷубронӣ ё истифодаи воситаҳои молиявӣ, ки

хангоми ҳаракати номатлуби курс барои амалиёти асосӣ фоида ба даст меоранд ва ба ин васила зарарро бартараф мегардонанд, ба даст оварда мешавад.

Сабабҳои асосии хавфи асъорӣ барои ТМХ инҳо буда метавонанд:

- қалби маблағҳои хориҷӣ. Бисёре аз ташкилотҳои таҳқиқшаванда аз тарафи сармоягузoron ва ташкилотҳои байналмилалӣ бо асъори хориҷӣ (доллари ИМА, евро) маблағгузорӣ мешаванд.

- додани қарзҳо бо асъори миллӣ, яъне, қарзҳои хурд одатан ба аҳоли бо асъори маҳаллӣ дода мешаванд.

- номутаносибии дороиҳои асъорӣ ва уҳдадориҳо, ки байни уҳдадориҳо бо асъори хориҷӣ ва дороиҳо бо асъори миллӣ “тафовут” - и аъорро ба вучуд меорад.

Афзорҳои ҳечиронӣ, ки дар ТМХ истифода мебаранд, дар шакли ҷадвал вобаста ба тавсифоташон, истифодабарияшон дар ТМХ, бартариятҳо ва нуқсонҳоишон чунин гурӯҳбандӣ шудаанд (ҷадвали 2.9).

Ҳечиронӣ унсури ҷудонашавандаи идоракунии самараноки хавфҳои асъорӣ барои ташкилотҳои маблағгузории хурд мебошад. Он ба ТМХ имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои молиявиро муътадил сохта, ноустувории даромад ва уҳдадориҳоро коҳиш диҳад ва эътимоди сармоягузoronро баланд бардорад. Интиҳоби воситаҳо ва усулҳои мушаххаси баҳодиҳии самаранокӣ аз миқёси фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд, хавф-иштиҳои онҳо, мавҷудияти афзорҳо дар бозор ва таҳассуси кормандон вобаста аст.

Чадвали 2.9. – Гурӯҳбандии афзорҳои ҳечиронии дар ТМХ истифодашаванда

Номгӯи афзорҳо	Тавсифот	Истифода дар ТМХ	Бартариятҳо	Нуқсонҳо
Шартномаҳои форвардӣ	Инҳо муоҳидаҳои берунибиржавӣ дар байни тарафҳо оид ба хариду фурӯши ояндаи ҳаҷми муайяни асзор бо қурби пешакӣ муайян кардашуда мебошанд	Ба ТМХ имкон медиҳанд, ки қурби асзорро барои амалиётҳои оянда (пардохти қарздорӣ ё гирифтани маблағҳои нав) дар як сатҳи собит нигоҳ доранд ва бо ҳамин номуайянии пасту болошавии қурби асзорро бартараф намоянд	Дарачаи баланди чандирӣ зимни муқаррарнамоии шартҳо (суммаи маблағ, муҳлат), муносибати инфиродӣ ба эҳтиёҷоти ТМХ.	Бозоргирии нисбатан пасттар, мавҷудияти хавфи қарзии контрагент
Шартномаҳои фьючерсӣ	Муоҳидаҳои қолабии (стандартӣ) биржавӣ оид ба харидорӣ ё фурӯши асзор бо нархҳои собит барои як санаи оянда	Аҳён ва он ҳам аз тарафи ТМХ-ҳои калон истифода мешаванд, чунки стандартизатсия шудаанд ва нисбат ба таъминоти маржиналӣ талаботи муайян доранд	Бозоргирии баланд, минимизатсияи хавфи қарзии контрагент (аз ҷониби биржа кафолат дода мешавад)	Талабот барои пардохти маржа, маблағҳои собит ва муҳлатҳои муқарраргардида
Опсионҳои асзорӣ	Ҳуқуқи (аммо на уҳдадорӣ) харидорӣ намудан ё фурӯхтани ҳаҷми муайяни асзорро бо нархҳои пешакӣ муайяншуда (страйк-наrx) дар давоми давраи муайян ва ё санаи мушаххас медиҳанд	Ба ТМХ имкон медиҳанд, ки талафоти имконпазирро аз ҳаракати номатлуби қурби асзор маҳдуд созанд ва зимни он имконияти гирифтани фоидаро аз тағйиротҳои мусбии қурб нигоҳ медоранд	Муҳофизат аз пасту баландшавии номатлуб ва нигоҳ доштани имконияти гирифтани фоидаи дар ҷараёни он	Зарурати пардохти мукофотпулии опсионӣ (арзиши опсион) новобаста аз иҷроиши он

Идомаи ҷадвали 2.9.

Свопҳои асъорӣ	Муоҳидаҳо оид ба мубодилаи маблағҳои асосӣ ва/ё пардохтҳои фоизӣ бо як асъор ба пардохтҳои баробарарзиш бо дигар асъор	Муоҳидаҳо оид ба мубодилаи маблағҳои асосӣ ва /ё пардохтҳои фоизӣ бо як асъор ба пардохтҳои баробарарзиш бо асъори дигар	Барои ҳечиронии дарозмуҳлат муносиба мебошанд, имконият медиҳанд, ки ҳам маблағҳои асосӣ ва ҳам маҷроҳои фоизӣ идора карда шаванд	Мураккабии сохтор, чун қоида, барои маблағҳои калон истифода мешаванд, контрагенти боэътимодно талаб мекунад
Ҳечиронии табиӣ	Муқоисаи дороиҳо ва уҳдадориҳо бо асъори хориҷӣ, диверсификатсияи сарчашмаҳои маблағгузорӣ, истифодабарии асъори миллий	Ҷалби маблағҳо ва пешниҳоди қарзҳо бо як асъор (ҳарчанд додани қарзҳо бо доллар барои маблағгузори хурд аксар вақт мувофиқи мақсад нест). Ҷалби маблағҳо бо асъорҳои гуногун барои коҳиш додани вобастагӣ аз як асъор. Вобаста ба имкониятҳо, ҷалби маблағҳо бо асъори миллий барои пурра бартараф намудани хавфи асъорӣ	Барои афзорҳои ҳосилавии молиявӣ хароҷоти иловагиро талаб намекунад, сатҳи мураккабии амалиётро коҳиш медиҳад	На ҳама вақт дар бозорҳои рушдёбандаи молиявӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин гурӯҳ мансуб аст, қобили истифода ва иҷрошаванда аст

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти таҳқиқшуда

Хавфи асърӣ ҳамчун як намуди хавфи молиявӣ номуайяниро дар бар мегирад, зеро он дар шароити тағйирёбии қурби асър ба вучуд меояд [129, с.42-47].

Чуноне мутахассисон қайд мекунанд, амалкарди ташкилотҳои маблағгузори хурд дар бозорҳои асър бо зарурати идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳо дар асари хориҷӣ зич алоқаманд аст. Ин ногузир хатарҳои асърро ба вучуд меорад, ки ҳангоми амалиёт бо асърҳои гуногун ба вучуд меоянд.

Хавфи асърӣ ин эҳтимолияти аз даст додани зарари молиявӣ ё аз даст додани фоидаи эҳтимоли дар пули милли аз сабаби тағйирёбии номусоиди қурби асър мебошад. Ба маънои васеатар, хавф метавонад нодуруст арзёбӣ карда шавад ё дар ҳолати номуайян қарор дошта бошад.

«...Бо дарназардошти он, ки хавфи асърӣ як намуди мушаххаси хавфи молиявӣ мебошад, арзёбии муносиби он таҳлили ҳамаҷонибаи манбаҳои гуногуни иттилоотиро дар бораи вазъи ташкилот талаб мекунад. Бояд қайд кард, ки арзёбии пурраи суботи молиявии ТМХ бидуни таҳлили амиқи хавфи асърӣ ғайриимкон аст» [83, с.70]. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки яке аз масъалаҳои асоие, ки бевосита татбиқи суботи молиявиро ба хотири роҳ надодан ба хавфҳо дар низоми бонки боис мегардад ин сиёсати макропредунсиалӣ мебошад. Зеро суботи молиявӣ «... ҳолатест, ки дар он ҳамаи бахшҳои низоми молиявӣ (бозорҳои молиявӣ, ташкилотҳои молиявӣ ва сохтори молиявӣ) муътадил ва бе осебпазирӣ фаъолият намуда, дар муқобили таъсири хавфҳо ва шокҳои берунӣ сатҳи баланди истодагарию таъмин менамоянд.

Суботи молиявӣ фаъолнокии бахшҳои низоми молиявӣ ва миёнаравии молиявии босамарро таъмин намуда, барои устувор гардидани рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд. Бинобар ин, дар тамоми кишварҳои ҷаҳон мақомотҳои ваколатдори соҳа барои нигоҳ доштани суботи молиявӣ саъю кӯшишҳои зиёд ба харҷ медиҳанд»[44].

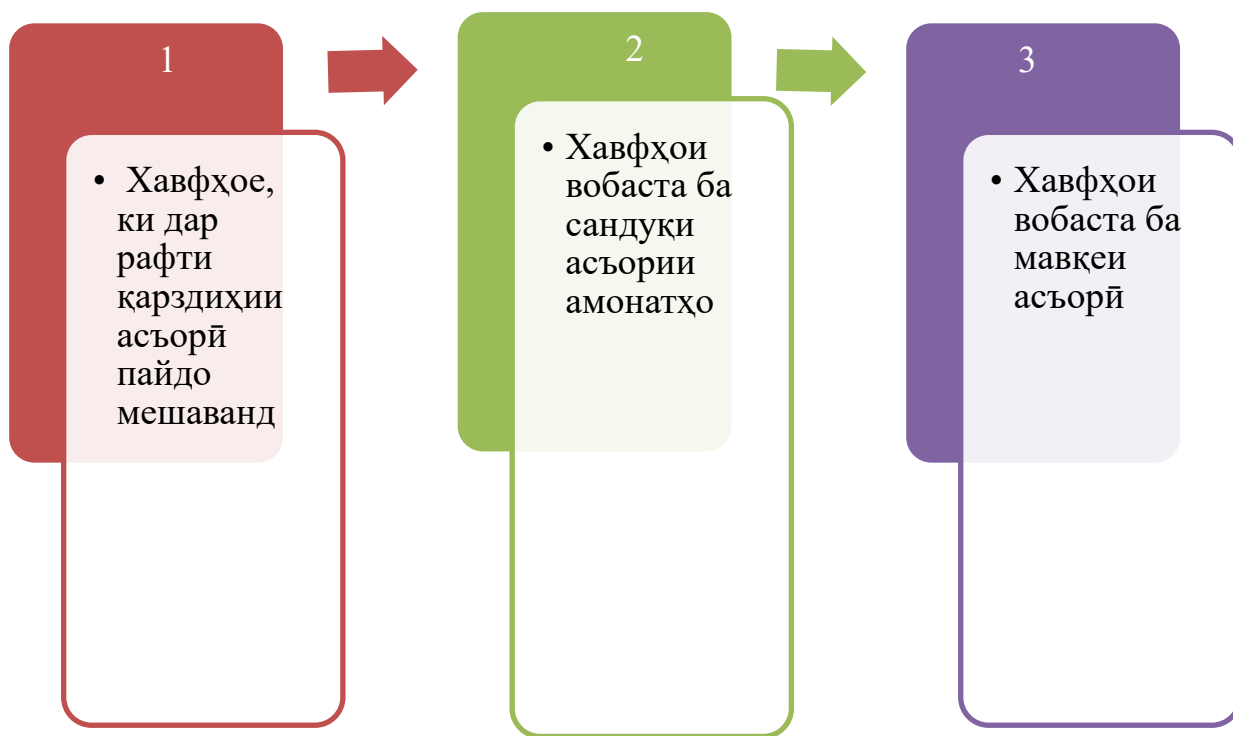
Асосҳои қонунии татбиқи суботи молиявии кишвар ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, асос ёфтааст, ки дар ин самт як вазифаи Бонки миллии Тоҷикистон - “Таҳияи сиёсати макропруденсиалӣ ва назорати иҷрои он” дар миқёси иқтисодиёти давлат мебошад.

Чуноне Абдуалимзода Ҳ.А. менависад: «...Механизми татбиқи сиёсати макропруденсиалӣ мутобиқи Асосҳои сиёсати макропруденсиалии Бонки миллии Тоҷикистон (Қарори Раёсати БМТ №95 аз 12.07.2016) ба роҳ монда мешавад. Бонки миллии Тоҷикистон барои расидан ба мақсади асосии сиёсати макропруденсиалӣ, яъне мусоидат намудан дар нигоҳдошти суботи низоми молиявии кишвар аз мақсадҳои фосилавии сиёсати макропруденсиалӣ истифода менамояд:

- 1) Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда ва ҳолати ғайри қобили пардохт будан;
- 2) Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани ҳолати ғайрипардохтпазирӣ ва номувофиқатии муҳлатнокӣ миёни дороиҳо ва уҳдадорихо;
- 3) Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши ҳаҷми пасандозҳо ва қарзҳо бо аъёри хориҷӣ ва ҳаҷми қарзҳои таснифшуда;
- 4) Маҳдуд кардани роҳҳои мустақим ва ғайримустақими дучоршавии ҳолатҳои таҷаммуъ;
- 5) Вусъат додани шаффофият ва эътимодноки дар низоми бонкӣ»[102, с.3-4].

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза таҳияи чорабиниҳо барои дар амал татбиқ намудани сиёсати макропруденсиалии зиддихавӣ дар бонкҳо ва дигар ташкилотҳои маблағгузори хурд метавонад як қатор имкониятҳои навро дар самти суботи фаъолияти ТМХ фароҳам меоварад.

Таснифоти хавфҳои аъёрий дар ташкилотҳои омӯхташавандаи хурд имкон дод, ки шартан онҳоро чунин гурӯҳбандӣ намоем (расми 2.3).

Расми 2.3. Идоракунии хавфи асҷорӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд.
Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Моҳияти гурӯҳҳои дар расм овардашударо чунин ифода кардан мумкин аст.

1. Ҳангоми додани қарз бо асҷори хориҷӣ бевосита хавфҳои марбут ба қарздиҳии асҷорӣ ба миён намеоянд. Аммо, ин намуди қарздиҳӣ хатарҳои дигари назаррасро ба вуҷуд меорад. Хавфи қарздиҳӣ бо асҷори хориҷӣ дар он аст, ки он на танҳо ба хатари асҷор, балки ба хавфи қарзӣ ва хавфи мавқеи асҷор низ мусоидат мекунад.

Ба ақидаи Кушхов Т.О. «... бозори асҷор ... барои фаҳмидани маҷмуи муносибатҳои молиявии байни иштирокчиёни савдо, ки тавассути амалиёти мубодила оид ба хариду фурӯши асҷори хориҷӣ ва амалиёти амонатӣ-қарзӣ оид ба қарз додани асҷори хориҷӣ бо шартҳои муайян, аз ҷумла маблағи амалиёт, қурби асҷор ва муҳлати иҷро амалӣ карда мешаванд, пешниҳод карда мешавад»[154, с.10]. Дар робита ба ин, татбиқи чунин амалиётҳо баррасии алоҳидаи ҳар яке аз хатарҳои зикршударо талаб мекунад, зеро онҳо аз хатарҳои муқаррарнамудаи қонун фарқ мекунанд.

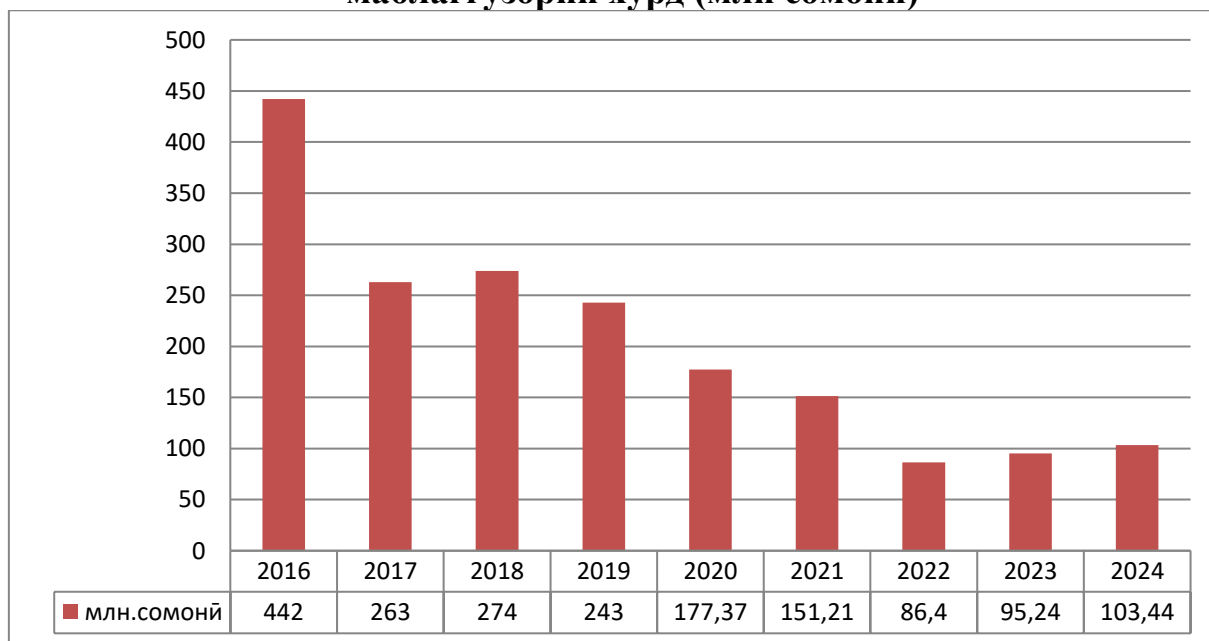
Ҳангоми қарздиҳии асҷорӣ ташкилотҳои маблағгузори хурд (ТМХ) бо асҷори хориҷӣ қарз медиҳанд, аммо тибқи қонунгузори амалкунанда,

муштариён ҳамаи пардохтҳои қарзро танҳо бо асъори миллӣ сомонӣ анҷом медиҳанд.

Ин маънои онро дорад, ки ТМХ аз қарзгирандагон пардохтҳоро бо сомонӣ мегиранд, «...сипас онҳоро ба асъори хориҷӣ табдил медиҳанд ва ин маблағ аллакай ба пардохти уҳдадорихои асъорӣ равона карда шудааст. Дар чараёни чунин табдилдиҳӣ ногузир мавқеи асъорӣ ба вучуд меояд. Агар мавқеи кунунии асъор ба ТМХ имкон надиҳад»[114], ки амалиёти зарурии мубодиларо самаранок анҷом диҳад, ташкилот бояд ин амалиётро дар ҳар сурат иҷро кунад. Маҳз дар чунин ҳолатҳо хавфи мавқеи кушодаи асъор ба миён меояд, ки метавонад ба талафоти ғайричашмдошт аз сабаби тағйирёбии қурби асъор оварда расонад.

Бояд қайд кард, ки ташкилотҳои маблағгузории хурд барои қарздиҳӣ ба мизочони худ аз сарчашмаҳои гуногун маблағгузорӣ меkunанд. Дар байни онҳо ҳиссаи назаррасро маблағҳои ташкил медиҳанд, ки аз хориҷа бо асъори хориҷӣ ворид мешаванд. Қолибияти чунин манбаъҳо аз он вобаста аст, ки фоизи онҳо аксар вақт нисбат ба меъёрҳои дар бозори дохилӣ пешниҳодшуда хеле пасттар аст.

Диаграммаи 2.5. Қарзҳо бо асъори хориҷӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд (млн сомонӣ)

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.83]; [24, с.90]; [25, с.87]; [26, с.26]; [29, с.27].

Пас аз ҷалби маблағҳои пулӣ, ташкилотҳои маблағгузори хурд кӯшиш мекунанд, ки онҳоро ҳарчи зудтар ҷойгир кунанд. «...Аммо, дар ин раванд масъалаи интихоби аъсор калидӣ боқӣ мемонад. Аксарияти муштариён гирифтани қарзҳоро бо аъсори миллӣ бартарӣ медиханд, дар ҳоле ки ТМХ аксар вақт бо аъсори хориҷӣ маблағҳои зиёди озод доранд. Дар чунин ҳолат ҳар як ташкилот маҷбур аст, ки дар асоси вазъи молиявии худ роҳи ҳалли беҳтаринро ҷустуҷӯ кунад.

Бояд эътироф кард, ки интихоби ТМХ дар ин ҳолат маҳдуд аст. Ду сценарияи асосӣ имконпазир аст:

А) Додани қарзҳо бо аъсори хориҷӣ, ки дар ин ҳолат, ТМХ хавфи аъсорро ба муштарӣ мегузаронад ва ба ин васила хавфҳои худро коҳиш медиҳад.

Б) Додани қарзҳо бо аъсори миллӣ (дар сурати мавҷуд будани маблағҳо бо аъсори хориҷӣ бе ҳечиронӣ). Агар ТМХ ягон воситаи ҳечирониро истифода набаранд, онҳо хавфи аъсорро пурра ба дӯш мегиранд»[114].

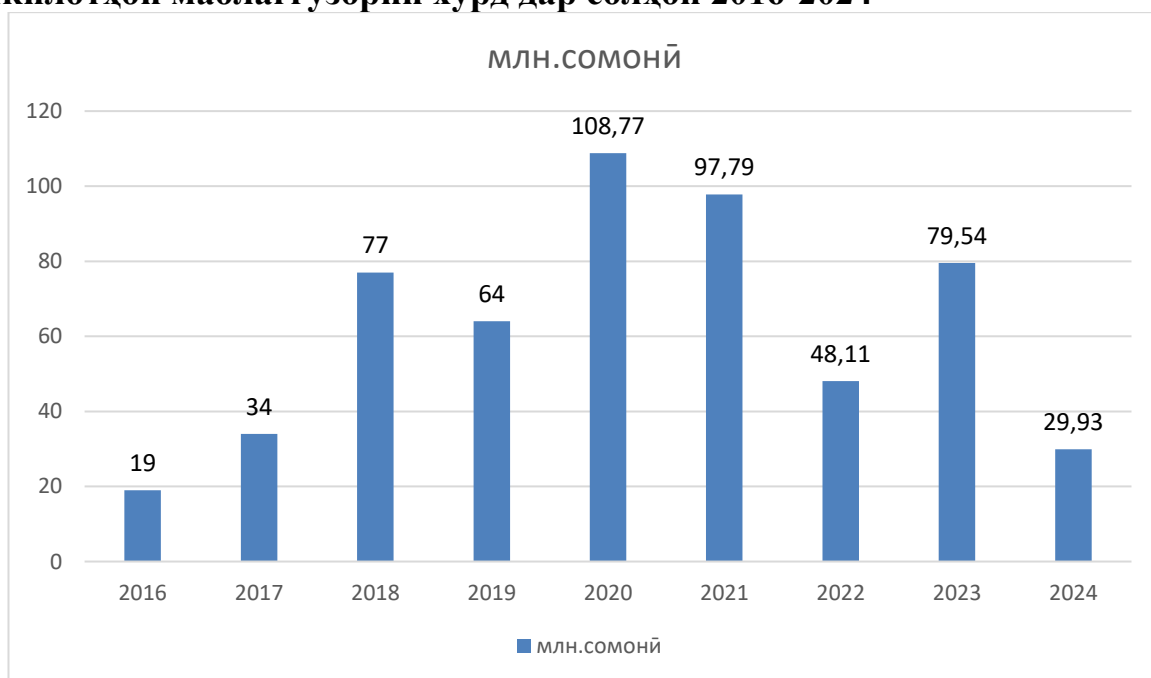
Сабабҳои додани қарзҳои аъсорӣ бо фоизи баланд ё миёна дар ҷанд омил нуҳуфта аст. Аввалан, саволе ба миён меояд, ки чаро ТМХ тасмим мегирад, ки қарзҳои аъсориро бо фоизи баланд ё ҳатто миёна ба сандуқи қарзии худ дохил кунад, зеро дастрасӣ ба захираҳои кредитии онҳо амалан якхела аст? «...Ба андешаи мо, ҷавоб ба сохтори пойгоҳи муштариёни ташкилотҳои маблағгузори хурд марбут аст. Агар ТМХ ба мизочони корпоративӣ нигаронида шуда бошад, ки қарзҳои дарозмуддат мегиранд ва модели тиҷоратии онҳо аз воридоти маҳсулот вобаста аст, пас чунин муштариён одатан ҳангоми таҷаҷҷули нархҳои худ хавфи аъсорро ба назар мегиранд. Дар ин сценария, ТМХ хавфҳои аъсории худро самаранок коҳиш медиҳанд.

Аммо, агар ТМХ ба корхонаҳои хурду миёна хизмат расонад, ки бинобар ҳаҷми ками амалиёт нархро бо назардошти тағйирёбии аъсор самаранок танзим карда наметавонанд»[114], пас додани қарз бо аъсори хориҷӣ ба онҳо хеле хатарнок мегардад. Дар ин ҳолат, кормандони ТМХ бояд

ба онҳо қарзхоро бо асъори миллӣ пешниҳод кунанд. «...Аз ин рӯ, сиёсати ТМХ оид ба ҷалби маблағҳо бояд асосан ба гирифтани маблағгузорӣ бо сомонӣ ё асъори хориҷӣ бо меъёрҳои пасти ғоизӣ барои таъмини пардохтпазирии минбаъда равона карда шавад. Дар ин ҳолат, арзиши маблағҳои ҷалбшуда, бо назардошти пардохтпазирии онҳо, бояд дар сатҳе бошад, ки ТМХ онҳоро бо маржаи кофӣ дар бозор ҷойгир кунад.

2. Хавфҳои марбут ба портфели пасандозҳои асъорӣ. Бо дарназардошти ноустувории қурби асъори миллӣ нисбат ба асъори хориҷӣ, инчунин таъсири доимии тағйирёбии қурб ва сатҳи таваррум, қисми зиёди портфелҳои амонатии бонкҳо ва мутаносибан ба ин ТМХ-ҳо бо асъори хориҷӣ ташаккул меёбанд»[114]. Ин хавфҳои мушаххаси идоракунии чунин пасандозхоро ба вучуд меорад.

Диаграммаи 2.6. - Амонатҳои дархостшаванда бо асъори хориҷӣ дар ташилотҳои маблағгузори хурд дар солҳои 2016-2024

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар натиҷаи маълумотҳои [23, с.84]; [24, с.91]; [25, с.88]; [26, с.27]; [27, с.28].

Аз диаграммаи овардашуда маълум мегардад, ки ҳаҷми амонатҳои дархостшаванда бо асъори хориҷӣ дар ТМХ тамоюли бисёр равшану возеҳи коҳишёрӣ дорад. Чунончи, дар соли 2024 ин нишондиҳанда ҳамагӣ 27,5 дарсади соли 2020-умро ташкил додааст, вале ҳанӯз ҳам нисбат ба соли базавӣ (2016) ба андозаи 157,5% ғоиз зиёд будааст. Аз ин ҷо маълум

мешавад, ки нишондоди мазкур динамикаи яксон надоста, дар солҳои 2016-2018 босуръат рушд карда, дар соли 2019 андаке коҳиш ёфта, дар соли 2020 ба авҷи инкишоф расида, дар солҳои минбаъда якбора кам шуда, ба андозаи 48,11 млн сомони дар соли 2022 фаромада, соли 2023 баръакс, зиёд шуда, дар соли 2024, чуноне болотар гуфтем, коҳиш ёфтааст.

3. Хавфҳои мавқеи асбӯрӣ, ки безаргардонии онҳо барои ТМХ аҳамияти муҳим касб кардааст. Пешгирии он бо роҳи мониторинги пайваста ба банақшагирии кори ташкилотҳои мазкур имконпазир аст. Таносуби байни талаботҳо ва уҳдадориҳои ТМХ нисбат ба асбӯри хориҷӣ дар бозори асбӯрӣ мавқеи асбӯрӣ номида мешавад. Мо, дар заминаи Дастурамали №175-и БМТ мавқеи мазкурро чунин тавсиф намудем (ҷадвали 2.10).

Ҷадвали 2.10. – Меъёрҳои ҳади ниҳии мавқеи кушодаи асбӯрӣ ва ҳисобкунии онҳо барои ТМХ

Номгӯи мавқеъ	Тавзеҳоти асосӣ
Мавқеи пӯшидаи асбӯрӣ	Мавқеи пӯшидаи асбӯрӣ бо асбӯри алоҳидаи хориҷӣ дар он вақт ҳисобида мешавад, ки дороиҳо ва уҳдадориҳо бо ин асбӯри хориҷӣ баробар бошанд, инчунин вақте ки амалиётҳои ғайритавозуни, ки дороиҳоро афзун мекунад, бо амалиётҳои ғайритавозуни, ки уҳдадориҳоро бо ин асбӯри хориҷӣ афзун мекунад, баробар мебошанд
Мавқеи кушодаи асбӯрӣ	Фарқи бақияи дороиҳо ва амалиётҳои ғайритавозуни мебошад, ки дороиҳоро афзун мегардонанд ва бақияи уҳдадориҳо ва амалиётҳои ғайритавозуни, ки уҳдадориҳоро бо асбӯри гуногуни хориҷӣ афзун мегардонанд
Мавқеи кушодаи кӯтоҳи асбӯрӣ	Мавқеи кушодаи асбӯрӣ бо асбӯри алоҳидаи хориҷӣ дар он вақт ҳисобида мешавад, ки уҳдадориҳо аз дороиҳо зиёд бошанд, инчунин вақте ки амалиётҳои ғайритавозуни, ки уҳдадориҳоро зиёд мекунад, аз амалиётҳои ғайритавозунӣ, ки дороиҳоро дар ҳамин асбӯри хориҷӣ зиёд мекунад, зиёд бошанд.
Мавқеи кушодаи дарози асбӯрӣ	Мавқеи кушодаи асбӯрӣ бо асбӯри алоҳидаи хориҷӣ дар он вақт ҳисобида мешавад, ки дороиҳо аз уҳдадориҳо зиёд бошанд, инчунин вақте амалиётҳои ғайритавозуни, ки дороиҳоро афзун мекунад, аз амалиётҳои ғайритавозуни, ки уҳдадориҳоро бо ин асбӯри хориҷӣ афзун мекунад, зиёд бошанд
Мавқеи умумии кушодаи дарози асбӯрии ТҚМ	Ҳисоби умумии мавқеи дарози ташкилоти қарзии молиявӣ аз рӯи ҳамаи намудҳои асбӯр аз рӯи амалиётҳои тавозунӣ ва ғайритавозунии ташкилоти қарзии молиявӣ
Мавқеи умумии кушодаи кӯтоҳи асбӯрии ТҚМ	Ҳисоби умумии мавқеи кӯтоҳи ташкилоти қарзии молиявӣ аз рӯи ҳамаи намудҳои асбӯр аз рӯи амалиётҳои тавозунӣ ва ғайритавозунии ташкилоти қарзии молиявӣ
Ҳудуди мавқеи кушодаи асбӯрӣ	Аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон муқаррар карда мешаванд, ҳудуди таносуби умумӣ ва индивидуалии мавқеи кушодаи асбӯрӣ бо сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзии молиявӣ. Ин коэффитсиентҳо бо формулаи мушаххас муайян карда мешаванд

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф дар асоси маводи [3] тартиб дода шуд. Санаи дастрасӣ: 1.01.2024с.

Мантиқан чунин ба назар мерасад, ки барои ТМХ-ҳои кишвар аз ҳама қулайтару беҳавфтараш мавқеи пӯшидаи асҳорӣ, яъне мувозинати дороиҳо ва уҳдадориҳо бо асҳори хориҷист. Мавқеи қушода бошад, барои ташкилотҳои мазкур маънои мувоҷеҳ шудан ба ҳавфи асҳориро дорад. Дастурамали иқтибосшуда барои ташкилотҳои мавриди таҳқиқ меъёрҳои ҳадди ниҳони мавқеи асҳориро баён мекунад. Ҳамзамон, ба назари мо, барои дуруст идора кардани мавқеи мазкур дар ТМХ бояд ангеҷаҳо ва марҳалаҳои зерин ба роҳ монда шаванд (расми 2.4).

Расми 2.4. – Ангеҷаҳо ва марҳалаҳои чараёни идоракунии мавқеи асҳорӣ дар ТМХ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дар чараёни дар расм ишорашуда, чуноне ки мутахассисон меғӯянд [60, с.40], нақши баҳисобгирии муҳосибавӣ хеле калон аст, албатта ба шарте ки саҳеҳу дақиқ ба роҳ монда шуда бошад. Барои ташкилотҳои маблағгузори хурд идоракунии мавқеҳои қушодаи асҳорӣ вазифаи душвор аст. Риояи меъёрҳои муқарраршудаи мавқеи мазкур дар давоми рӯзи корӣ аксар вақт ғайриимкон аст ва метавонад ба ғайриҳалал расонад. Ин аз он сабаб аст, ки ин меъёрҳо одатан дар охири рӯзи амалиётӣ муқаррар карда мешаванд. Аммо, дар давоми рӯз, вақте ки амалиёт ғайриҳалал анҷом дода

мешавад, мавқеъҳои кушодаи танзимнашаванда метавонанд ба хатогихо ва талафоти назарраси молиявӣ оварда расонанд.

Барои идоракунии самаранок ва кам кардани хавфҳои асҷорӣ, ташкилотҳои мавриди таҳқиқ механизмҳои ҳечирониро фаъолона истифода мебаранд. Ҳечиронӣ ба ташкилотҳо имкон медиҳад, мавқеъҳои кушодаи асҷории худро танзим кунанд, яъне:

- мавқеъҳои мавҷудаи асҷорро пурра пӯшад ё кам кунад.
- амалиётро бо асҷори хориҷӣ тавре анҷом диҳад, ки афзоиши мавқеи мазкурро кам кунад.

Механизми ҳечиронии мавқеи кушода дар бахши молиявӣ стратегияҳои зеринро дар бар мегирад:

- бастанӣ аҳдҳо бо ҳосилаҳои молиявӣ, ки имкон медиҳад, асҷори хориҷӣ бо нархи пешакӣ мувофиқашуда харидорӣ ё фурӯхта шавад.
- идоракунии амалиётҳои ҷорӣ, ки қатъи пеш аз муҳлат ё тамдиди созишномаҳои қаблан басташударо дар бар мегирад.
- истифодаи амалиёти своп, яъне, мубодилаи як асҷор ба асҷори дигар, инчунин гузаронидани амалиётҳои, ки мубодилаи мустақими асҷорро пешбинӣ намеkunанд.
- ҳисоб кардани талабот ва уҳдадорихо, яъне, баҳисобгирии талабот ва уҳдадорихои муқобил бо як контрагент барои кам кардани шумораи умумии амалиётҳои зарурӣ.

«...Чораҳои мазкур ба ТМХ кумак меkunанд, ки хавфҳои асҷории худро самаранок идора кунанд, суботи молиявиро таъмин кунанд ва талафоти назаррасро пешгирӣ кунанд» [95, с.45].

Тавре А. Давидова қайд мекунад, «...барҳамдиҳии бонкҳо (аён аст, ки идоракунии хавфҳо дар бонкҳо барои пешгирӣ кардани барҳамдиҳии онҳо дар назар аст) аз суғуртаи маблағҳои пулӣ аз тағйироти номатлуби қурби асҷор иборат аст. Ин тавассути бастанӣ аҳдҳо бо ҳосилаҳои молиявӣ, ба монанди опсияҳо, форвардҳо ва фьючерсҳо дар бозори асҷор ба даст оварда мешавад» [109, с.97-99].

Мутаносибан, субъектҳои фаъолияти иқтисодии хориҷӣ имкон доранд, ки бо муассисаҳои бонкӣ ҷиҳати амалӣ намудани муомилоти асъорӣ дар давраҳои оянда созишнома банданд, ба шарте ки қурби мубодилавии он дар лаҳзаи имзои қарордод ба таври қатъӣ муайян карда шавад. Ин механизм имкон медиҳад, ки зарари эҳтимолии тағйирёбии қурби асъор бартараф карда шавад. Аслан, сухан дар бораи он меравад, ки ҷӣ гуна корхонаҳо ва бонкҳо метавонанд худро аз хатарҳои асъорӣ бо истифода аз воситаҳои молиявӣ барои “ях кунонидани” қурби асъори оянда муҳофизат кунанд.

Ҳечкунонӣ (аз калимаи англисии *hedge* - эмин доштан, сарҳаду девор кашидан) усули муҳофизат аз зиёнҳои эҳтимолӣ тавассути бастанӣ созишномаҳои ҷубронкунанда мебошад, ки интиқоли хавфҳои нархиро аз як субъект ба субъекти дигар дар асоси ташаккули уҳдадорӣҳои мутақобила пешбинӣ менамояд. Муҳаққиқон А. А. Лобанова ва А. В. Чугунов таъкид мекунанд, ки «...ҳечкунӣ, пеш аз ҳама, бо мақсади коҳиш додани талафоти имконпазири ношӣ аз хавфҳои бозорӣ ва танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ барои хавфҳои қарзӣ нигаронида шудааст» [101, с.18].

Ҷиҳати эмин мондан аз тағйирёбии қурби асъор, чунин воситаҳои молиявӣ, аз қабилӣ шартномаҳои форвардӣ, опсионҳо ва свопҳо ба таври васеъ мавриди истифода қарор мегиранд. Арзиши ин гуна усулҳои муҳофизатӣ ва сатҳи фарогирии онҳо, бевосита аз хусусияти амалиёти асъории интиҳобшуда вобастагӣ дорад. Дар ташкилотҳои маблағгузории хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон намудҳои зерини ин амалиётҳо фаъолон татбиқ мешаванд: шартномаҳои форвардӣ (муҳлатдор) - созишномаҳои мебошанд, ки дар лаҳзаи кунунӣ барои хариду фурӯши як асъор ба ивази асъори дигар бо қурби пешакӣ мувофиқашуда ва бо шартҳои иҷроӣ уҳдадорӣ дар таърихи муайяни оянда баста мешаванд.

Бояд қайд кард, ки амалиёти фаврии биржавӣ (ба монанди фьючерсҳо, опсионҳо, свопҳо) аз асъори озодона мубодилашаванда фарқ мекунанд.

«...Амалиёти спотӣ (бо интиқоли фаврӣ): ин амалиётҳо мубодилаи фаврии асъорро дар бар мегиранд ва савдои биржавӣ, пардохт ва интиқоли фаврии маблағро шомил мебошанд» [59, с.43].

Амалиёти своп, ки ин намуди амалиёти асъорӣ унсурҳои амалиёти спотӣ ва таъхирнопазирро дар бар мегирад. Воситаи асосии бозори спот интиқоли электронӣ тавассути системаи SWIFT мебошад. Амалиёти спотӣ як қатор вазифаҳои асосиро иҷро мекунанд:

Амалиёти спотӣ як қатор вазифаҳои асосиро иҷро мекунанд:

- иҷрои дархостҳои муштариёни бонк барои табдили асъор.
- табдил додани маблағҳои худӣ бонк барои нигоҳ доштани пардохтпазирӣ.
- гузаронидани амалиёти ҳисоббаробаркунӣ.
- танзими мавқеи асъор барои пешгирии бақияи пӯшида дар суратҳисобҳо.

Афзалиятҳо ва нуқсонҳои свопҳо. Свопҳо нисбат ба дигар воситаҳои молиявӣ бартариҳҳои назаррас доранд:

Арзиши своп аксар вақт нисбат ба дигар абзорҳои ҳечиронӣ, ба монанди опсионҳо, хеле пасттар аст. Дар баъзе ҳолатҳо, ҳаққи своп метавонад бо розигии тарафайн тамоман набошад.

Баръакси фьючерсҳо, свопҳо метавонанд барои ҳар муҳлат ва барои ҳама гуна дороиҳои молиявӣ баста шаванд.

Чуноне Курилова А.А. қайд кардааст: «... Фьючерсҳо ва опсионҳо воситаҳои маъмултарини ҳечиронӣ мебошанд. Афзалиятҳои ҳечиронӣ бо фьючерсҳо инҳо мебошанд:

- мавҷудияти бозори муташаккил, яъне, воридшавӣ ба бозори биржавӣ барои як ширкати хурд ё сармоягузори хусусӣ воқеӣ аст, дар ҳоле ки муомилоти биржавӣ бо иштирокчиёни касбии бозори молиявӣ ва самаранокии ин аҳдҳо аз андоза ва эътибори ташкилот вобаста аст;

- қобилияти гузаронидани ҳечиронӣ бидуни гирифтани хавфҳои назарраси қарзӣ, ки хавфи асосии қарзӣ ҳангоми ҳечиронӣ хавфи мубодила

мебошад ва одатан нисбат ба хавфи қарзии контрагент дар бозори ғайрибиржавӣ камтар ба назар мерасад. Инчунин хавфи қарзӣ тавассути механизмҳои самараноки баҳисобгирии талабот, ки одатан аз ҷониби биржа пешниҳод карда мешаванд, коҳиш меёбад;

- осонии танзими андозаи мавқеи ҳечиронӣ ё пӯшонидани он;

- мавҷудияти омор аз рӯи нархҳо ва ҳаҷми савдо барои воситаҳои мавҷуда, ки имкон медиҳад стратегияи оптималии ҳечиронӣ интихоб карда шавад»[121, с.240].

Имрӯзҳо бозори шартномаҳои своп ба сатҳи баланди ташаккулёбӣ расидааст, ки ин усули соддаву ғаврии бастанӣ аҳдҳо, аз ҷумла тавассути воситаҳои алоқаи телефониро таъмин менамояд. Яке аз бартарҳои калидии ин афзори молиявӣ сатҳи нисбатан пасти хавф ба шумор меравад. Азбаски аксари транзаксияҳои свопӣ ба ҳаҷми муайяни маблағҳо вобастаанд, дараҷаи таҳдидҳои молиявӣ ба таври назаррас коҳиш меёбад.

Дар сурати аз ҷониби яке аз шарикон иҷро нагардидани уҳдадорӣҳои шартномавӣ, зарари ҷониби дигар танҳо бо пардохти фоизҳо ё фарқияти қурби асъор маҳдуд гашта, баргардонидани маблағи асосии қарзиро тақозо намекунад. Аз ин рӯ, дар амалияи молиявии муосир ҳолатҳои нақзи уҳдадорӣҳо дар аҳдҳои свопӣ хеле кам ба назар мерасанд.

Бо вучуди ин, шартномаҳои свопӣ аз камбудӣҳо ҳолӣ нестанд, ки муҳимтарини онҳо хавфи қарзӣ мебошад. Агарчи ин нишондиҳанда метавонад ночиз бошад ҳам, мавҷудияти онро нодида гирифтани мумкин нест. Ин намуди хавф бахусус дар ҳолатҳои меафзояд, ки амалиёт мубодилаи воқеии воситаҳои пулӣ пешбинӣ намояд. Азбаски шартномаҳои своп умуман хусусияти дарозмуддат доранд, дараҷаи хавфи онҳо дар тури тамоми муҳлати амали шартнома тағйир меёбад ва ин ҳолат мониторингу назорати доимиро талаб мекунад. Барои коҳиш додани хавфи қарзӣ, одатан, усулҳои гуногуни таъминоти ғаравӣ, аз қабилӣ кафолатномаҳо ё аккредитивҳои эҳтиётӣ (захиравӣ) васеъ истифода мешаванд.

Асосҳои концептуалӣ ва принципи ҳечиронӣ. Вазифаи марказии раванди ҳечиронӣ аз паст кардани сатҳи ноустувории нархҳо ё фоизҳо дар дурнамои оянда иборат аст. Иштирокчиёни бозор (ҳечерҳо) ба ин мақсад тавассути бастанӣ шартномаҳои форвардӣ ноил мегарданд, ки онҳо нархи устувори дороиҳоро дар оянда кафолат медиҳанд. Ин барои пешгирӣ кардани талафот аз коҳиши ояндаи нархи дороиҳо кумак мекунад, ҳатто агар ин маъноӣ аз даст додани фоидаи иловагии эҳтимолиро дар сурати афзоиши арзиши дороиҳо дошта бошад. Яъне, ҳечиронӣ хавфро коҳиш медиҳад, аммо инчунин метавонад имкониятҳои аз ҳад зиёд даромадро маҳдуд кунад.

Мувозинати мавқеи кушоди молиявӣ тавассути усули ҳечиронӣ имкон медиҳад, ки сатҳи пешгӯишавандагии гардиши воситаҳои пулӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, раванди банақшагирии молиявӣ барои тамоми субъектҳои хоҷагидор осонтар гардад. Ин раванд ба зиёд ё кам шудани ҳаҷми даромади мақсаднок (банақшагирифташуда) таъсири мустақим намерасонад, балки танҳо сохтор ва профили хавфҳои молиявиро дигаргун месозад.

Принципи бунёдии ҳечиронӣ аз он иборат аст, ки тағйирёбии нишондиҳандаҳои нарх дар бозори нақд (бозори спот) бо дигаршавии мутаносиб ва муқобили арзиши воситаҳои ҳосилавии молиявӣ (деривативҳо) чуброн карда мешавад.

Мо кӯшиш мекунем, ки усулҳои бартараф намудани хавфҳои асҷориро бо таъя ба асари Н.А. Купряева “Ҳечиронии хавфи асҷорӣ” мухтасар тасвир намоем (ҷадвали 2.11).

Ҷадвали 2.11. Механизми идоракунии хавфҳои асҷорӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд

Механизм	Татбиқи механизм
Интиҳоби ҳисоби асҷорӣ	Тавассути ин роҳ аз ҷониби ширкат ҳисобҳои асҷории ҳеш, бо мақсади гузоштан ва ё тақсим кардани хавфҳои асҷорӣ бо харидор интиҳоб карда мешавад. Инчунин, ширкат метавонад хавфҳои асҷории худро ба воситаи истифодаи сабади асҷорӣ, аз ҷумла SDR ҳамчун ҳисоби асҷорӣ диверсификатсия намояд. SDR воҳиди ҳисоби СБА ва баъзе аз созмонҳои молиявии ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Нишондиҳандаи он аз сабади асҷорҳои байналмилалӣ калидӣ иборат мебошад

Стратегияи «leads&lags»	интихоби озоди санаи пардохтро пешбинӣ намуда, дар муносибатҳои байни ду ширкат, ки бо ҳамдигар зич алоқаманданд мебошанд, қобили қабул аст, зеро мавҷудияти ҳадафҳои умумӣ барои ёфтани роҳи муфидтар барои ҳисоббаробаркуниҳои муштарақ кӯмак мекунад. Стратегияи мазкур дар он вақт самаранок мешавад, ки ширкати асосӣ зеро ширкатҳои дигари вобастаи худ ва филиалҳои худ назорати пурра дошта бошад, зеро тамдид гаштани муҳлати пардохт ба ҳолати бадшавии вазъияти молиявии яке аз ширкатҳои иштирокчии стратегияи мазкур оварда мерасонад, аммо на ба зарари вазъияти маҷмӯии корпоратсия.
Неттинг	То ба ҳадди ниҳой кам кардани шумораи аҳдҳои асбӯрӣ ба воситаи калон кардани онҳо.
Баҳисобгирии мутақобилаи хавфи дороиҳо ва уҳдадориҳо, методи «Мэтчинг»	Он бо роҳи тарҳ кардани воридоти асбӯр аз хориҷшавии он амалӣ мегардад ва чун қоида, аз ҷониби бонкҳои фаромиллӣ ва дигар ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ истифода мешавад. Тавассути роҳи мазкур қурби асбӯри интизорӣ истифода бурда мешавад, ки ба воситаи он мунтазам пардохтҳои мубодилавӣ то ба андозае мутақобила ҷуброн карда мешавад ва гардиши маблағҳои пулӣ ба бақияи пардохтҳои мазкур баробар карда мешавад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти [122, с.429-430].

Барои ноил шудан ба ҳадафи таҳқиқот, яъне таносуби оптималии мавқеъҳои кушодаи асбӯр (МКА) барои кам кардани хавф дар сатҳи муайяни даромадноқӣ, мо таносуби дилхоҳро ҳамчун вектори $Z=\{z_1;z_2;...;z_h\}$ муаррифӣ мекунем. Дар ин вектор:

- Агар $z_i > 0$, ин ба мавқеи дарозмуддати кушодаи асбӯр нисбат ба асбӯри i ишора мекунад.
- Агар $z_i < 0$ бошад, ин маънои мавқеи кӯтоҳи кушодаи асбӯрро нисбат ба асбӯри i дорад.
- Агар $z_i = 0$ бошад, пас мавқеъ нисбат ба асбӯри i пӯшида аст.

Бо дониستاني меъёри даромаднокии ҳар як асбӯр, меъёри умумии даромаднокии мавқеи асбӯрро аз рӯи формулаи зерин ҳисоб кардан мумкин аст:

$$G=G_1z_1+G_2z_2+\dots+G_hz_h \quad (1)$$

ки дар он G_i меъёри даромаднокии асбӯри i мебошад.

Баръакси баъзе ниҳодҳои молиявӣ, ки дар амалиёти асбӯрӣ аз озодии бештар бархӯрдоранд, барои ТМХ истифодаи дуруст ва самарабахши

абзорҳои мухталифи коҳиши хавфҳо аҳамияти стратегӣ дорад. Ин равиш ба онҳо имкон медиҳад, ки ҳамзамон бо афзоиши даромаднокӣ, сатҳи оптималии хавфро низ нигоҳ доранд. Сарфи назар аз ин, дар чараёни таҳлил ва кам кардани хавфҳо, муассисаҳои қарзӣ бояд усулҳои дақиқи эҳтиётро пеш гиранд. Дар ин замина, ба ТМХ тавсия дода мешавад, ки яке аз усулҳои маъмултарину эътирофшудаи баҳодиҳии таваккалҳои асбӯӣ - арзиши зерӣ таҳдид (Value at Risk, VaR)-ро мавриди истифода қарор диҳанд.

Дар маҷмӯъ, нишондиҳандаи VaR тағйирёбии шабонарӯзии қурби асбӯро инъикос менамояд. Аз нуқтаи назари методологӣ, барои муайян кардани ин тағйирёбии ҳаррӯза, одатан, нишондиҳандаи инҳирофи стандартӣ қурбӣ истифода мешавад, ки он дар асоси додаҳои таърихӣ ҳисоб карда мешавад. Барои уфуқҳои вақтӣ, ки аз як рӯз бештаранд, тағйирёбии эҳтимолии қурби асбӯ мутаносибан ба давомнокии давраи назардоштшуда тасҳеҳ (миқёсгузорӣ) карда мешавад. Ин усул имкон медиҳад, ки баҳодиҳии таваккали асбӯӣ барои давраи ояндаи зарурӣ тавассути тасҳеҳи нишондиҳандаи рӯзонаи VaR ба даст оварда шавад. Нишондиҳандаи VaR барои уфуқи вақти t (бо рӯзҳо) ва фосилаи боварии $X\%$ (бе назардошти ҳолатҳои фавқулодаи бозор) бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$VAR = KX \times \sigma \times T \quad (2)$$

Дар ин ҷо:

- * KX коэффитсиенти ислоҳшуда (квантилӣ), ки мавқеи бузургии тасодуфиро нисбат ба арзиши миёна муайян мекунад, ки дар шумораи тағйирёбии стандартӣ аз миёна ифода ёфтааст.

- * σ тағйирёбии миёнаи шабонарӯзии стандартӣ (тағйирёбии) қурби асбӯ дар фоиз [37].

Ба андешаи Малашук Д.В. «... Инчунин истифодаи санҷиши баръакс (backtesting) барои муқоиса бо натиҷаҳои воқеии арзёбиҳо ва тахминҳо бо истифода аз маълумот ва усулҳои дар боло зикршуда мақсаднок аст. Ҳар як бонки тижоратӣ муосир, ки худро иштирокчии фаъоли бозори асбӯ медонад, ҳангоми сохтани системаи идоракунии хавфи худ бояд дар

дурнамои истифодаи методологияи Var алоҳида таваккуф кунад»[37]. Ин усул барои кам кардани талафоти эҳтимолӣ аз амалиёти асъорӣ, ки метавонад аз сатҳи пешбинишуда зиёд бошад, кумак мекунад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, хавфи асъорӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд хеле назаррас аст. Самаранокии фаъолияти ТМХ бевосита аз истифодаи дуруст ва идоракунии дурусти хавфҳои марбут ба амалиёти асъорӣ вобаста аст.

Илова ба нишондиҳандаҳои дар боло овардашудаи таҳлили самаранокии идоракунии хавфҳои қарзӣ дар ТМХ (сифати сандуки қарзӣ, сатҳи қарзҳои шубҳанок, ҳиссаи қарзҳои безътимод ва ФПТИ) нишондиҳандаҳои иловагӣ низ истифода мешаванд:

- таҳлили зарари воқеӣ аз хавфҳои қарзӣ, яъне, муқоисаи зарари воқеӣ бо талафоти пешбинишуда ва инчунин бо нишондиҳандаҳои рақибон.

- таҳлили даромаднокӣ ва устуворӣ. Арзёбии он, ки чӣ гуна идоракунии хавфҳо ба даромаднокии умумии ТМХ ва қобилияти он барои тоб овардан ба нооромии молиявӣ таъсир мерасонад.

- таҳлили суръати коркарди дархостҳо ва додани қарз, чунки равандҳои самараноки идоракунии хавфҳо набояд пешниҳоди хизматҳоро аз ҳад зиёд суст кунанд, ки барои ТМХ муҳим аст.

- таҳлили татбиқи технология. Татбиқи ҳалли муосири ИТ барои автоматикунории арзёбӣ, мониторинг ва ҷамъоварии маълумот метавонад самаранокиро ба таври назаррас афзоиш диҳад.

- бозомӯзии кормандон, ки тахассус ва таҷрибаи кормандони самти баҳодихӣ ва идоракунии хавфҳо бевосита ба натиҷаҳо таъсир мерасонад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ин самт мушкilot низ ҷой дорад. Чунончи, дастрасии маҳдуд ба маълумоти бозътимод дар бораи қарзгирандагон, саводнокии нокифояи молиявии муштариён, арзиши баланди ҷалби сармоя ва зарурати риояи мувозинат байни дастрас будани хизматҳо ва идоракунии хавфҳо ва ғ.

Дар хулосаи зербоб тавсияҳои зеринро бобати таҳкими идоракунии хавфҳои қарзӣ ироа мекунем:

- таҳкими қоидаҳо ва расмиёти дохилӣ, таҳияи қоидаҳои возеҳ, фаҳмо ва риояи қор бо қарзҳо дар ҳама марҳилаҳо.

- сармоягузорӣ ба маълумот ва таҳлил, эҷоди пойгоҳи додаҳои боэътимоди муштариён ва истифодаи абзорҳои пешрафтаи таҳлилӣ (моделҳои баҳодихӣ, таҳлили пешгӯишаванда) барои баҳодихии дақиқи хавфҳо.

- баланд бардоштани саводнокии молиявии муштариён, гузаронидани барномаҳои таълимӣ барои қарзгирандагон, ба онҳо фаҳмонидани шартҳои қарздиҳӣ ва аҳамияти пардохти саривақтӣ.

- рушди шарикӣ, ҳамкорӣ бо бюроҳои қарзӣ (агар онҳо дастрас бошанд) ё дигар ташкилотҳои молиявӣ барои мубодилаи маълумот дар бораи қарзгирандагон.

- ба роҳ мондани танзими дастгирикунанда, яъне, фароҳам овардани чунон муҳити танзимкунанда, ки қарздиҳии масъулиятнок ва идоракунии самараноки хавфҳоро ҳавасманд мекунад, дар ҳоле ки ба рушди бахш монеъ намешавад.

Таҳлили идоракунии хавфҳои қарзӣ дар ТМХ имкон медиҳад, ки ҳам ҷиҳатҳои қавӣ ва ҳам заифи системаҳои мавҷуда ва инчунин самтҳо барои тақмили минбаъда муайян карда шаванд, ки ин калиди муваффақияти дарозмуддат ва устувории бахши маблағгузори хурд мебошад.

БОБИ 3.

РОҲҲОИ ТАКМИЛДИҲИИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲО ДАР ТАШКИЛОТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

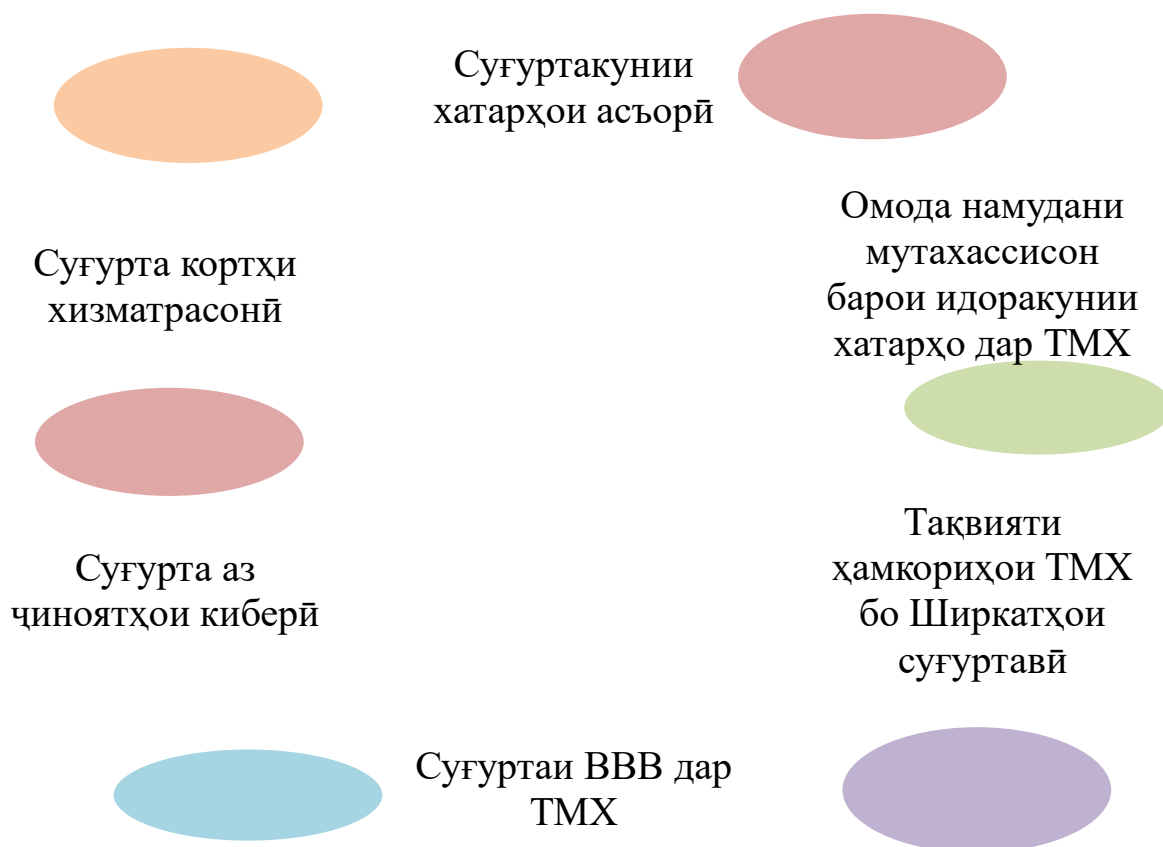
3.1. Суғурта ҳамчун механизми идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд.

Суғуртакунонӣ ба сифати яке аз фишангҳои идоракунии хавф дар ниҳодҳои қарзӣ молиявии хурд механизмest, ки ҳам дар сатҳи назария ва ҳам дар амалия, хусусан, дар амалияи кишварҳои пешрафта, самаранокии худро возеҳ нишон додааст. Хавфҳои ТМХ аз рӯйи табиати худ як раванди иҷтимоӣ мебошанд, зеро маҳсулот ва хизматрасониҳои пешниҳодкардаи ТМХ бо пул алоқаманданд. Дар ҳолатҳои вазнин, ТМХ на танҳо маблағҳои худ, балки аксар вақт маблағҳои қарзиро зери хавф мегузоранд. Аз ин рӯ, бӯҳронҳои имрӯза ба манфиатҳои доираи васеи мизочони сершумор, ки пули худро ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бовар карда буданд, таъсир мерасонад. Муайян кардани хавфҳои эҳтимоӣ дар марҳилаи аввал ва суғурта кардани онҳо як ҷанбаи рӯзафзунӣ фаъолияти ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд мегардад, зеро он яке аз роҳҳои самараноки паст кардани хавфҳо дар ТМХ мебошад.

Ҳамин тариқ, суғуртаи хавфҳои ТМХ, пеш аз ҳама, боварии муштарӣни ташкилотҳои маблағгузориҳои хурдро қавӣ мегардонад.Дуюм, ин барои ТМХ нисбат ба худҳимоя аз хавфҳо як варианти муфид ва камхарҷтар мебошад.

Ба андешаи олимони тоҷик Раҷабов Р.К., Фақеров Ҳ.Н., Нурмаҳмадов М., Саидова М.Ҳ «...суғурта - механизми иқтисодӣest, ки тавассути он шахсони алоҳида ва муассисаҳо метавонанд хавфи ҳолиси худро ба дигар субъект ҳавола намояд»[86, с.207].

Бо назардошти ҳамин ҳолат мо механизми идоракунии хавфҳоро дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ва имкониятҳои кам намудани онро тавассути суғурта дар расмӣ 3.1. пешниҳод намудем.

Расми 3.1.- Суғуртакунонии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Вазъияти ноустувори иқтисодӣ, ки боиси ноустувории қурби асбӣ мегардад, аксар вақт боиси талафоти калон барои мизочони ТМХ мебошад. Бештари мизочони ТМХ қўшиш мекунанд, ки аз хавфҳои мавҷудаи асбӣ фаъолияти худро муҳофизат кунанд. Ин аҳаммияти баррасии муқаррароти асосии хавфҳои асбӣ ва усулҳои суғуртаи онҳоро муайян мекунад. Ин хавфи талафоти асбӣ вобаста ба тағйирёбии қурби асбӣ хориҷӣ нисбат ба пули миллӣ ҳангоми муомилоти қарзӣ, асбӣ ва ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ мебошад, ки мо вазъи онро барои солҳои 2016-2024 дар ҷадвали 3.1. пешниҳод намудем.

Чадвали 3.1.- Вазъи қурби пули миллӣ нисбат ба асъори хориҷӣ дар солҳои 2016-2024

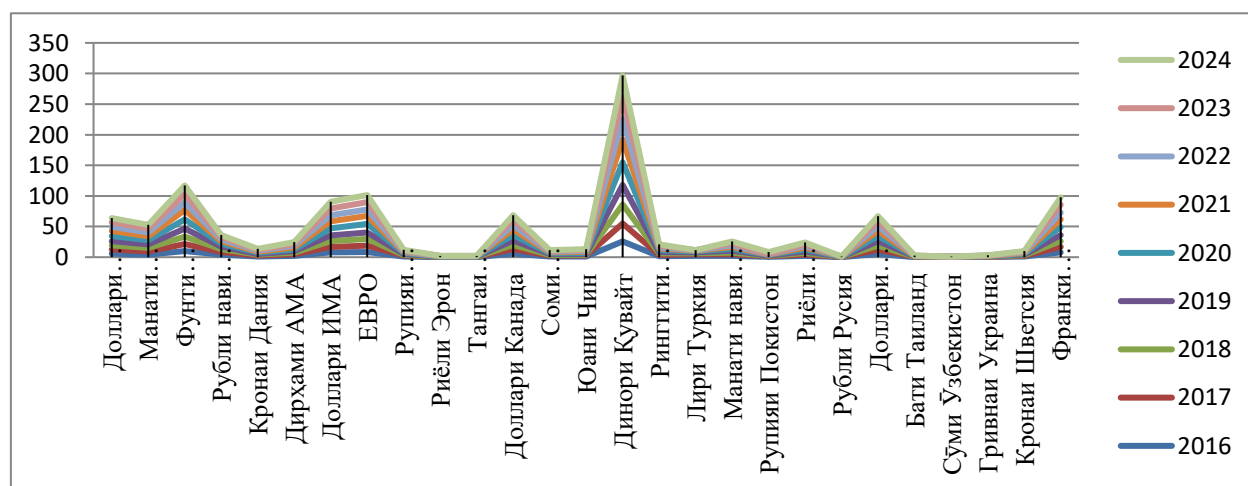
Рамз	Воҳид	Номи асъор	Қурб								
			2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
036	1	Доллари Австралия	5,6929	6,8982	6,6639	6,7801	8,6750	8,2128	6,9346	7,3351	6,8252
944	1	Манати Озарбойҷон	4,4481	5,1873	5,5468	5,6984	6,6471	6,6471	6,0014	6,4455	6,4309
826	1	Фунти стерлингҳои Инглистон	9,7129	11,9224	11,9643	12,7193	15,3714	15,2629	12,3041	13,9517	13,7782
933	1	Рубли нави Беларус	4,0215	4,4705	4,3660	4,6051	4,3955	4,4754	3,0815	3,3253	3,3473
208	1	Кронаи Дания	1,1173	1,4202	1,4463	1,4514	1,8673	1,7206	1,4641	1,6220	1,5311
784	1	Дирҳами АМА	2,1440	2,4007	2,5669	2,6373	3,0761	3,0761	2,7778	2,9829	2,9761
840	1	Доллари ИМА	7,8762	8,8190	9,4296	9,6872	11,3000	11,3000	10,2024	10,9571	10,9325
978	1	ЕВРО	8,3070	10,5766	10,8007	10,8448	13,8934	12,7973	10,8911	12,0944	11,4223
356	10	Рупияи Ҳиндустон	1,1592	1,3806	1,3460	1,3574	1,5438	1,5205	1,2343	1,3162	1,2780
364	1000	Риёли Эрон	0,2433	0,2445	0,2245	0,2306	0,2690	0,2690	0,2429	0,2609	0,2603
398	10	Тангаи Қазоқистон	0,2363	0,2654	0,2479	0,2541	0,2686	0,2618	0,2205	0,2410	0,2088
124	1	Доллари Канада	5,8450	7,0338	6,9239	7,4101	8,8399	8,8364	7,5339	8,2695	7,6036
417	10	Сомии Қирғизистон	1,1377	1,2789	1,3500	1,3910	1,3672	1,3332	1,1908	1,2300	1,2566
156	1	Юани Чин	1,1338	1,3545	1,3702	1,3858	1,7313	1,7727	1,4918	1,5428	1,4977
414	1	Динори Қувайт	25,7502	29,2020	31,0317	31,9509	37,0771	37,3171	33,3379	35,6560	35,4813
458	1	Рингити Малайзия	1,7551	2,1775	2,2695	2,3578	2,7977	2,7046	2,3135	2,3820	2,4457
949	1	Лири Туркия	2,2314	2,3272	1,7875	1,6279	1,5331	0,8634	0,5450	0,3716	0,3095
934	1	Манати нави Туркманистон	2,2503	2,5197	2,6942	2,7678	3,2286	3,2286	2,9150	3,1306	3,1236
586	10	Рупияи Покистон	0,7544	0,7945	0,6688	0,6254	0,7019	0,6312	0,4494	0,3895	3,1236
682	1	Риёли Арабистони Саудӣ	2,0998	2,3517	2,5134	2,5820	3,0116	3,0093	2,7141	2,9217	2,9107
810	1	Рубли Русия	0,1261	0,1524	0,1356	0,1560	0,1506	0,1507	0,1445	0,1217	0,1114
702	1	Доллари Сингапур	5,4484	6,6001	6,9041	7,1832	8,5399	8,3518	7,6103	8,3008	8,0623
764	1	Бати Таиланд	0,2201	0,2706	0,2893	0,3238	0,3775	0,3386	0,2953	0,3185	0,3210
860	100	Суми Ўзбекистон	0,2437	0,1086	0,1131	0,1018	0,1079	0,1043	0,0909	0,0888	0,0846
980	1	Гривнаи Украина	0,2917	0,3133	0,3404	0,4089	0,3988	0,4142	0,2790	0,2880	0,2599
752	1	Кронаи Шветсия	0,8692	1,0751	1,0501	1,0392	1,3796	1,2511	0,9787	1,0881	0,9938
756	1	Франки Швейтсария	7,7293	9,0396	9,6162	9,9673	12,7958	12,3592	11,0463	13,0147	12,1230

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар доираи маълумотҳои расмӣ сомонӣ БМТ [55] (санаи дастрасии маълумот 14.03.2024)

Барои ҳал намудани суғуртакунии хавфҳои ТМХ, қорӣ намудани хизматрасонии суғуртаи хавфҳои асърӣ низ метавонад барои рушди фаъоияти ТМХ мусоидат намояд. Барои ҳамагон маълум аст, ки бозори асър дар Ҷумҳури Тоҷикистон бо ноустуворӣ ва пешгӯинашавандаи худ хос аст, ки ин ба тағйироти сиёсӣ ва иқтисодии ҷаҳон вобаста мебошад. Аз ин рӯ, фаъолиятҳои марбут ба даромад аз рӯйи қурби доимо тағйирёбандаи асър ҳамеша бо намудҳои гуногуни хавфҳои, ки аз тағйирёбии номусоиди қурби яке аз асър бармеоянд, алоқаманданд, ки дар натиҷа аксарияти мизочони ТМХ аз ин ҳолат зарар мебинанд.

Дар соли 2024 бозори асър бо сабаби татбиқи таҳримҳо аз ҷониби давлатҳои абарқудрати ҷаҳонӣ ва оқибатҳои маҳдудиятҳои ковидӣ тағйироти азимро паси сар кард. Тибқи таҳлилҳо дар соли 2024 қурби расмӣ доллари ИМА нисбати сомонӣ ба андозаи 0,33 фоиз паст шудааст. БМТ барои нигоҳдории муътадили вазъи бозори дохилии асър, «... ҷиҳати коҳиш додани фишорҳои қурбӣ, таъсири хавфҳои асърӣ ҷойдошта, таъмини риояи меъёри фарқияти байни қурби расмӣ ва аз байн бурдани фарқият дар бозори ғайрибонкӣ, инчунин бо мақсади таъмини бозори истеъмолии дохилии кишвар бо маҳсулоти ниёзи аввалияи мардум ва қонеъгардонии талаботи шахсони ҳуқуқию воқеӣ мудохилаи асърӣ анҷом дод»[48].

Диаграммаи 3.1.-Динамикаи қурби пули миллӣ нисбат ба асърӣ хориҷӣ дар солҳои 2016-2024

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар доираи маълумотҳои расмӣ сомонӣ БМТ [55] (санаи дастрасии маълумот 14.03.2024)

Чуноне аз диаграмма бармеояд, тағйироти аз ҳама бештари қурби мубодилавии сомонӣ нисбат ба фунт-стерлинги Британия, доллари ИМА ва евро, доллари Канада, юани Чин ва динари Қувайт, рубли русӣ ва франки Швейтсария сурат гирифтааст. Савдои байналмилалӣ аз пайдоиш ва рушди амалиёти фаврии асъор ҷудонопазир аст. Ин аз он сабаб аст, ки дар ҷараёни муомилоти тижоратӣ ноғузир зарурати суғуртаи хавфи асъорӣ, яъне хавфи тағйирёбии номусоиди қурби асъор ба миён меояд.

Аз ин рӯ, воситаҳои асъорӣ ба монанди форвардҳо, опсионҳо ва свопҳо барои мақсадҳои ҳечиронӣ васеъ истифода мешаванд, ки аслан суғуртаи хавфи асъор мебошад. Бояд қайд кард, ки арзиши чунин суғурта ва дараҷаи пуррагии он вобаста ба намуди мушаххаси амалиёти фаврии асъори истифодашаванда фарқ мекунад [161, с.32].

Аз ин рӯ, чунин ҳулоса бароварда мешавад, ки усулҳои суғуртаи хавф имрӯз хеле хуб инкишоф меёбанд ва тамоюли устувори афзоиш доранд. Бо вучуди ин, бояд дар хотир дошт, ки суғуртаи хавфи асъорӣ барои пешгирии талафоти эҳтимолӣ кӯмак мекунад, аммо дар айни замон он асосан хароҷоти доимии муомилотро дар бар мегирад ва имкони ба даст овардани фоида аз ҳисоби афзоиши мусоиди қурби асъор истисно мекунад.

Механизми дигаре, ки барои кам намудани хавфи ТМХ мусоидат менамояд ин омода намудани мутаххасисони соҳавӣ мебошад. Бо вучуди он ки муассисаҳои таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мутаххасисони соҳаи суғуртаро омода менамоянд, норасоии шадиди кадрҳои баландихтисос яке аз мушкилоти асосии соҳа боқӣ мемонад. Норасоии актуарийҳои суғурта махсусан ба назар мерасад. Ин мутаххассисон барои иҷрои ҳисобҳои мураккаби математикӣ ва иқтисодӣ, ки бо муайян кардани тарифҳои суғурта ва ҳаҷми захираҳои суғурта аз рӯи шартномаҳои суғурта ва азнавсуғуртакунӣ алоқаманданд, хеле муҳиманд. Кори онҳо бевосита ба таъмини сатҳи зарурии пардохтпазирӣ ва устувории молиявии ширкатҳои суғурта, инчунин риояи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) таъсир мерасонад.

Норасоии мутаххасисони номбурда барои дар сатҳи зарурӣ иҷро

гардидани уҳдадорихои ширкатҳои суғуртакунанда дар назди ТМХ низ монеаҳои иловагӣ эҷод менамояд. Чунки набудани мутахассисон ва таҷрибаи кории гузаронидани ҳисобҳои иқтисодии хавфҳои ширкатҳои суғуртавӣ боиси паст шудани самаранокии фаъолияти онҳо мегардад. Барои ин ҳолатро пешгири намудан ва кам намудани хавф тақвияти ҳамкориҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд бо ширкатҳои суғуртаи ҷумҳуриро талаб менамояд.

Дар шароити мавҷудияти бухронҳои иқтисодӣ-молиявӣ, ҳамкориҳои ТМХ бо ширкатҳои суғурта аҳаммияти калон пайдо мекунад, зеро ин барои кам кардани хавфҳои манфиатҳои мутақобила меорад.

Дар ин замина баррасии суғуртаи ҳамчун механизми идоракунии хавф бо нишон додани ҳадафҳо ва мушкилоти ТМХ ва ташкилотҳои суғурта дар ҳарду шаклҳои асосии ҳамкорӣ ва муайян кардани он, ки арзиши суғурта чӣ гуна манфиати бештар меорад, муҳим аст.

Бояд қайд кард, ки бо чунин ҳамкорӣ ташкилоти суғуртавӣ барои кам намудани хавфҳо дар идоракунии фаъолияти ТМХ як қатор мушкилоти марбут ба эҳтимолияти ҳатогихо дар арзёбии сатҳи хавфҳо ва талафоти эҳтимолӣ аз пайдоиши онҳо ҳал мекунад. Инчунин, камбудии муҳими ташкили суғуртаи хавфҳои ТМХ бо назардошти ҳамкориҳои мутақобилаи ТМХ ва суғуртакунандагон ҳамчун контрагент, вақти зиёд сарф кардани гуфтушунидҳо ва эҳтимолияти баланди қатъи онҳо дар ҳама гуна марҳила, ки барои ҳарду, ТМХ ва ҳам ташкилоти суғурта мебошад.

Ҳам ТМХ ва ҳам ташкилотҳои суғуртавӣ дар раванди идоракунии хавфҳо дар назди худ ҳадафҳои ба ҳам монандро вобаста ба даст овардани фоидаи ҳадди аксар дар раванди пешниҳод ва истеъмоли хизматрасонӣ гузоштаанд. Ин вазъият хеле душвор буда эҳтимолияти ҳалалдор шудани онҳоро дар фаъолияти кории якдигар зиёд мекунад. Ҳатто пас аз бастанӣ шарнома, ТМХ ва ташкилотҳои суғуртавӣ барои назорати қатъӣ аз болои иҷрои бандҳои шартнома баъзан вақт ба муноқишаҳо, ё муурофияи судӣ оварда мерасонанд, ки дар ин ҳолат харҷи маблағҳои зиёдатино талаб менамояд.

Дигар механизми идоракунии хавф дар раванди суғуртакуни бо назардошти ҳамкориҳои ТМХ бо ташкилотҳои суғуртавӣ ба сифати иштирокчиёни ҳамгирӣ мебошад, ки дар он ТМХ ва ташкилотҳои суғуртавӣ ба сифати контрагент баромад намуда, аз якдигар бо якчанд хусусиятҳо фарқият дорад.

Дар ин ҳолат ташкилоти суғуртавӣ, дар оғози раванди идоракунии хавфи ТМХ ба ташкилот барои арзёбии хавф ҷаълона кӯмак мерасонад.

Дар ибтидои раванди идоракунии хавфи ТМХ, бо назардошти ҳамкориҳои ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ва ташкилотҳои суғуртавӣ ҳамчун иштирокчиёни ҳамгирӣ, ташкилоти суғуртавӣ ба ТМХ хизматрасонии машварати ва иттилоотиро пешкаш менамояд. Инчунин, бо назардошти он, ки ТМХ бо ташкилоти суғурта шартномаи суғурта ба имзо мерасонад, як қаттор афзалиятҳоро доро мебошад:

- ✚ кам намудани эҳтимолияти ҳатогӣ дар арзёбии хавфҳо ва хароҷоти баргарафсозии он;
- ✚ суръат бахшидан ба раванди арзёбии хавфҳои ТМХ;
- ✚ кам намудани хароҷоти захираҳо барои тайёрии ба бастани шартномаи суғурта.

Дар раванди суғуртакунии хавфи ТМХ, байни иштирокчиёни он ҳамкориҳои мутақобила сурат гирифта, дар бисёр маврид тарафҳо (суғуртакунандгон – ТМХ) бо ҳамдигар муносибатҳои шарикӣ барқарор мекунанд, вале ин маънои ҳамеша ҳамчун шарик баробар будани онҳоро надорад, ки боиси ба назар гирифтани ҳадди аксар манфиатҳои ҳамдигарро ҳангоми ба даст овардани фоида аз шартномаи суғурта дар бар мегирад.

Идоракунии хавфҳо ба воситаи *Суғуртаи мӯҳтамаи хавфҳои банкі* (Bankers Blanket Bond (BBB)) яке аз механизмҳои самаранок дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ба ҳисоб меравад[51].

Потенсиали ин механизм дар шароити кишвар ояндадор буда, ташкилотҳои таҳқиқшаванда барои истифодаи он манфиатдоранд ва аз тарафи дигар, талаботи БМТ нисбат ба эътиборнокии ТМХ меафзояд. Аз ин

рӯ, истифодаи «ВВВ» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкони васеъ буда, аммо амалӣ нашоуда мебошад.

Аксаран ташкилотҳои маблағгузори хурди ватанӣ нисбат ба суғуртакунӣ муносибати дастаҷамъонаро мавриди истифода қарор намедиханд, балки хавфҳои амалиётҳои ҷудогонаро суғурта мекунанд. Ин ба як қатор масъалаҳо вобаста мебошад, ки дар чараёни суғурта қардани хавфҳои дар раванди фаъолияти идоракунии хавфҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд пайдо мешаванд.

Яке аз мушкилоте, ки ташкилотҳои маблағгузори хурд ҳангоми идоракунии хавфҳои худ дучор меоянд, интиҳоби намудҳои оптималии суғурта мебошад. Аксар вақт онҳо полисҳои алоҳидаи суғуртаро ба даст меоранд, ба монанди:

Суғуртаи ҳатмии масъулияти шахрвандии соҳибони воситаҳои нақлиёт дар Тоҷикистон ин намуди ҳатмии суғурта барои соҳибони нақлиёти автомобилӣ мебошад.

- суғуртаи ҳаёт - метавонад ба кормандон ё муштариён пешниҳод карда шавад.

- суғуртаи тиббӣ ҷанбаи муҳими ҳифзи иҷтимоии кормандон мебошад.

- суғуртаи ихтиёрии воситаҳои нақлиёт барои ҳимояи автопарки ТМХ ва дигар намудҳои суғуртаи инфиродӣ, ки ба хусусиятҳои фаъолияти онҳо дахлдоранд.

Аммо, аз нуқтаи назари молиявӣ, суғуртаи ҳамаҷониба ё коллективӣ аксар вақт дар муқоиса бо ҳар як полис ба таври инфиродӣ ҳалли муфидтар аст. Бартариини равиш дар он аст, ки дар доираи барномаҳои ҳамаҷониба хавфҳо метавонанд ивазшаванда бошанд. Ин маънои онро дорад, ки пушонидани баъзе хатарҳо метавонад қисман ё пурра зарурати суғуртаи алоҳидаи дигаронро бартараф кунад, ки дар ниҳоят ҳифзи умумии суғуртаи ташкилоти мавриди назарро дар шароити бозори маҳаллӣ оптимизатсия мекунад.

Месазад, ки оид ба афзори азнавсуғуртакунонӣ низ ёдовар шавем. Чуноне мутахассисон Р.В. Пашков ва Ю.Н. Юденков қайд кардаанд: «...Азнавсуғуртакунӣ (Reinsurance) суғуртаест, ки аз ҷониби ширкати суғуртавӣ (суғуртакунанда) харидорӣ шудааст. Азнавсуғуртакунанда, ба монанди ширкати азнавсуғуртакунӣ, як қисми хавф ва як қисми мукофотеро, ки суғуртакунандаи аслий ба зимма гирифтааст, ба даст меорад. Азнавсуғуртакунӣ сармояи суғуртакунандаро самаранок меафзояд ва ба ӯ имкон медиҳад, ки суғуртаи бештарро фурӯшад. Азнавсуғуртакунанда даъвоҳои суғуртакунандагонро пардохт намекунад, ӯ даъвоҳои ба суғуртакунанда пардохтшударо ҷуброн мекунад»[38, с.158].

Лозим медонем, ки ҳангоми бастанӣ шартномаҳои суғуртавӣ ва барои ба даст овардани полиси ВВВ, ширкати суғуртавӣ бояд, ҳимояи ТМХ-ро аз хавфҳо, ба хоҳири арзёбии механизми асосии идоракунии хавфҳои ниҳоди молиявӣ таҳлил намуда, тавсияҳоро доир ба беҳтар намудани беҳавфӣ пешниҳод намояд. Чунин таҳлил бояд аз тарафи ташилотӣ мустақили ҷумҳурӣ, хориҷӣ ё мутахассисони касбии соҳавӣ бояд гузаронида шавад.

Ба андешаи мо ТМХ ватанӣ танҳо он ширкатҳои суғуртавиеро интихоб менамоянд, ки дорои устувории баланди молиявӣ мебошанд. Айни ҳол аз лиҳози дороиҳои баланд ва мусбӣ дар соли 2022 ҚДММ «Суғуртаи аввалини миллий», ҚСДММ «Спитамен-Суғурта», КВД «Тоҷиксуғурта», КВДС «Тоҷиксармоягузор» мебошад.

Муайян кардани устувории молиявии ширкатҳои суғуртавӣ ва саҳеҳияти маълумотҳое, ки аз тарафи онҳо ба ТМХ пешниҳод мегарданд, хеле мураккаб буда, нобоварии хеле баланди ташкилотҳои қарзиро асоснок мекунанд.

Қобили зикр мебошад, ки солҳои охир ҷорӣ намудани технологияҳои нави компютерӣ боиси афзоиши «ҷиноятҳои киберӣ» шудааст. Сиёсати суғуртаи ҷиноятҳои компютерӣ барои муҳофизат аз хавфи афзоиандаи дастрасии беиҷозат ба системаҳои автоматии ташкилотҳои маблағгузори хурде, ки барои хизматрасонӣ ба мизоҷон истифода мешаванд, пешбинӣ шудааст. Ба андешаи Иванов И.К. «Суғуртаи киберӣ маҳсулоти суғуртавӣ

барои ҳифзи хавфҳои иттилоотии ҳама гуна ширкатҳои мебошад, ки тичорати онҳо мустақиман ё бавосита бо коркард ва нигоҳдории маълумот алоқаманд аст»[111, с.13-24]. Он танҳо ҳамчун илова ба сиёсати суғуртаи ҳамаҷонибаи хавфҳои ҷиноии муассисаҳои молиявӣ хизмат мекунад ва бидуни он дода намешавад (расми 3.2).

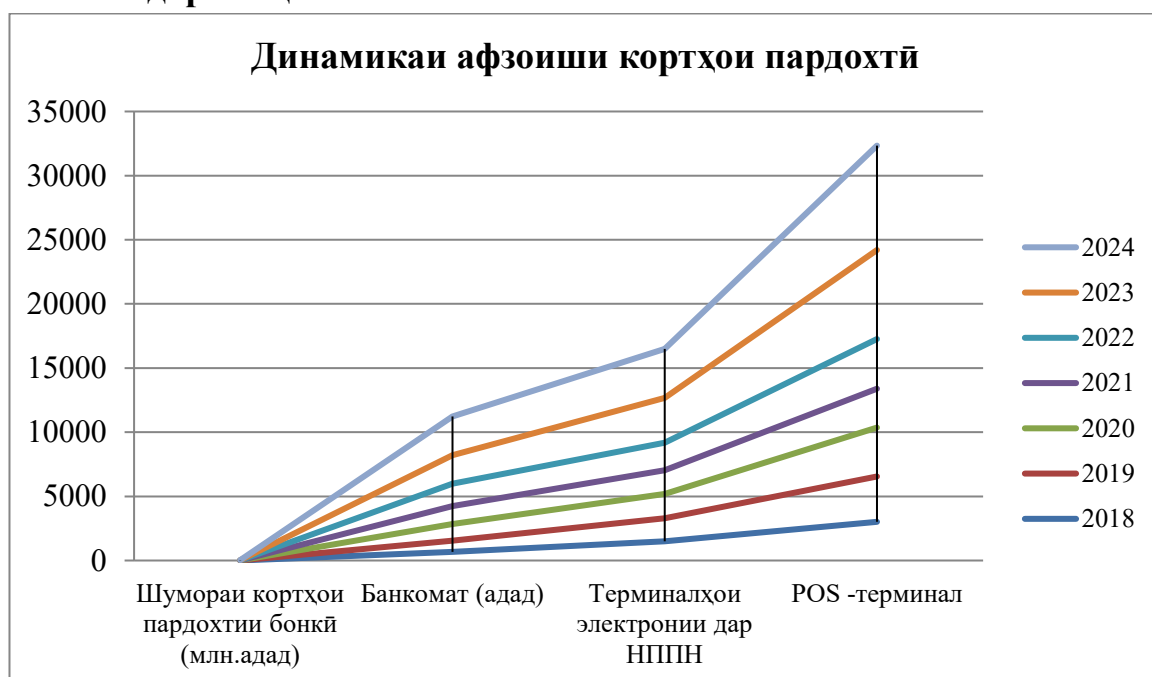
Расми 3.2.-Объекти суғуртаи ҷиноятҳои компютерӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд / Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ширкатҳои суғуртавии ватанӣ бо мақсади кам кардани зарари ТМХ аз ин ҷиноятҳо, хизматрасонии суғуртаи ҷиноятҳои компютерӣ ҷори намудан ба манфиати кор мебошад. Мақсади асосии ин хизматрасонӣ пӯшонидани зиёни ТМХ ва муштариёни он дар натиҷаи даҳолати беиҷозат ба системаҳои компютерӣ ва телекоммуникатсионии ТМХ, ворид намудани маълумот ё фармонҳои қалбакӣ, нобудсозии маълумот тавассути вирусҳо мебошад.

Бояд гуфт, ки дар амалияи ҷаҳонӣ хавфҳои ҷиноятҳои компютерӣ ва ҳамлаҳои ҳакерӣ дар аксари мавридҳо танҳо ба иловаи сиёсати асосии ВВВ барои суғурта қабул карда мешаванд. Хусусияти суғурта аз ҷиноятҳои компютерӣ ва суғурта аз ҳамлаҳои ҳакерӣ дар он аст, ки дар сурати руҳ додани ҳодисаи суғурта ширкати суғурта на танҳо зарари ба ТМХ расонидашударо ҷуброн мекунад, балки зарари ба шахсони сеюм, аз ҷумла муштариёни ТМХ расонидашударо низ ҷуброн мекунад.

Дар шароити рушди технологияи имрӯз шахсеро пайдо кардан душвор аст, ки аслан надонад, ки кортҳои бонкӣ чист, барои чӣ кор мекунанд ва чӣ гуна истифода бурдани онҳоро сарфаҳм наравад. Имрӯзҳо намудҳои зиёди кортҳо мавҷуданд, ки барои мизочони ТМХ ба воситаи онҳо музди меҳнат, стипендия, нафақа ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ анҷом дода мешавад. Бо афзоиши маъруфияти кортҳо ҳодисаҳои қаллобӣ ва ҷиноятҳо зиёд шуда, зарурати ҷори намудани намуди суғуртаи кортҳоро дар ТМХ-ро талаб менамояд. Тибқи маълумотҳои омории БМТ дар соли 2024 аз ҷониби 21 ташкилоти қарзии молиявӣ 8,4 млн.адад кортҳои пардохтӣ ба муомилот бароварда шудааст, ки нисбат ба соли 2023 (6,7 млн адад) 25,3 дарсад ва нисбат ба соли базавӣ – 2018 ба андозаи 4,6 маротиба зиёд мебошад, ки 71,2 фоизи онро корти миллии ташкил медиҳад.

Диаграммаи 3.2 – Динамикаи шумораи кортҳои пардохтӣ, банкоматҳо, терминалҳои электронӣ ва POS -терминалҳо дар Тоҷикистон дар солҳои 2018-2024

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар доираи маводҳои сомонии расмии БМТ [56] (санаи дастрасии маълумот 5.02.2025)

Аз диаграммаи мазкур дида мешавад, ки ба ин миқдор кортҳои пардохтӣ дар 3005 банкоматҳо, 3817 адад терминалҳои электронӣ ва 8138 POS - терминалҳо хизмат мерасонанд, ки шумораи онҳо дар қиёс бо соли базавӣ

дар соли 2024 мутаносибан ба андозаи 4,4, 2,6 ва 2,7 маротибагӣ зиёд шудааст.

Бо назардошти ҳамин афзоиш мо тавсия менамоем, ки суғуртаи кортҳои бонкӣ ҳамчун самти афзалиятнок дар фаъолияти ТМХ махсуб ёфта, ҳарчи зудтар дар амал татбиқ карда шавад. Зеро суғуртаи корти бонкӣ – ҳифзи маблағҳои дар корт буда тавассути бастанӣ шартномаи махсус бо ТМХ мебошад. Муштарӣ ба ТМХ маблағи дар шартнома нишондодашударо мепардозад ва дар иваз ТМХ ӯҳдадор мешавад ба муштарӣ тамоми маблағи аз сабаби гум шудани корти бонкӣ ва амалҳои барқасдонаи шахсонӣ сеюм маблағро барқарор намояд.

3.2. Такмили механизмҳои безаргардонии хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд

Имрӯзҳо фаъолияти дилхоҳ ташкилотҳои маблағгузории хурд ба хавфҳои гуногун рӯ ба рӯ мебошад. Такмили механизмҳои безаргардонии хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон заруратест, ки мустақиман аз вазъи муосир ба миён омадааст. Барои ташкилотҳои маблағгузории хурд дар Тоҷикистон идоракунии самараноки хавфҳо омили асосии рушди устувор ва субот мебошад. Дар шароити кунунии иқтисодӣ, ки бо динамикӣ ва номуайяний тавсиф мешаванд, такмил додани механизмҳои безаргардонии хатарҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ муҳим мегардад.

Хавфҳои молиявӣ. Хавфҳои молиявӣ дар ТМХ хавфи қарзӣ, хавфи фоизӣ, хавфи асъорӣ ва хавфи пардохтпазирӣ дар бар мегиранд. Барои самаранок безаргардонидани онҳо чораҳои зерин бояд амалӣ карда шаванд:

Тақвияти баҳодихӣ ва мониторинги қарзӣ, ки таҳия ва татбиқи моделҳои беҳтари баҳодихии қобилияти қарзии қарзгирандагон, бо назардошти хусусиятҳои бозори маҳаллӣ ва вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, мониторинги

мунтазами сандуки қарзҳо ва муайян кардани саривактии қарзи шубҳанокро дар назар дорад.

Идоракунии хавфи фоизӣ, яъне истифодаи воситаҳои гуногуни ҳечиронии фоизҳо, инчунин идоракунии шаффофи сохтори дороиҳо ва уҳдадорӣҳо барои кам кардани талафот аз тағйирёбии меъёрҳои бозор манзур аст.

Идоракунии самараноки хавфи асъор. Азбаски ТМХ метавонанд бо асъори хориҷӣ кор кунанд, алалхусус ҳангоми ҷалби маблағгузорӣ ё додани қарз бо доллари ИМА, истифодаи фаъолони воситаҳо ба монанди форвардҳо, опсионҳо ва свопҳо, ки ба шароити Тоҷикистон мутобиқ карда шудаанд, зарур аст. Инчунин татбиқи методологияи Арзиши зери хатар (VaR) барои миқдор ва пешгӯии талафоти эҳтимолӣ аз тағйирёбии асъор муҳим аст, ки дар зербобҳои қаблӣ ботафсил шарҳу тавзеҳ дода шуд.

Нигоҳ доштани пардохтпазирии кофӣ, ки таҳия ва риояи қатъии сиёсати идоракунии пардохтпазирӣ, аз ҷумла ташкили захираҳои мувофиқ ва диверсификатсияи манбаъҳои маблағгузориро дар назар дорад.

Хавфҳои ғайримолиявӣ. Хавфҳои ғайримолиявӣ бошад, хавфи амалиётӣ, хавфи стратегӣ, хавфи обрӯ, хавфи ҳуқуқӣ ва хавфи мутобиқатро фаро мегиранд. Барои безарар кардани онҳо чунин тавсияҳо дода мешавад:

Баланд бардоштани сифати назорати дохилӣ ва аудит. Ташкили системаи боэътимоди назорати дохилӣ, ки имкон медиҳад ҳатогӣҳо, қаллобӣ ва ноқомии амалиётӣ саривақт муайян ва пешгирӣ карда шаванд. Аудитҳои мунтазами дохилӣ ва берунӣ барои арзёбии самаранокии равандҳои мавҷуда муҳим ба назар мерасад.

Истифода ва густариши фаъоли технологияҳои рақамӣ. Пӣёдасозии платформаҳои пешрафтаи ИТ имкон медиҳад, ки равандҳои корӣ ба таври худкор ҷорӣ гардида, дақиқияти додаҳо афзоиш ёбад. Ин амал эҳтимолияти ҳатогӣҳои омили инсониро ба таври назаррас коҳиш дода, ҳифзи боэътимоди кибериро таъмин менамояд ва барои ҳифзи маълумоти муштариён ва амалиёт аз тадбирҳои таъхиринопазир дар ин самт доништа мешаванд.

Идоракунии сармояи инсонӣ, ки сармоягузорӣ ба омӯзиш ва тақмили ихтисоси кормандон, алалхусус дар соҳаи идоракунии хавфҳо ва риояи стандартҳои байналмилалӣ, ба монанди СБҲМ-ро дар назар дорад. Дар ин радиф, ҳалли норасоии актуарҳои соҳибхитос барои ҳисобкунии дақиқи тарифҳо ва захираҳо муҳим аст.

Таҳияи нақшаҳои муттасилии тиҷорат, яъне, таҳияи нақшаҳои ҳолатҳои фавқуллода (офатҳои табиӣ, эпидемия, ноқоии системаҳо) барои кам кардани таъсири онҳо ба фаъолияти амалиётӣ.

Ҳамзамон, барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ, равиши ҳамгирошуда ва баланд бардоштани нақши танзимкунанда пешниҳод мегардад. Бояд қайд кард, ки усули ҳамгирошудаи идоракунии хавфҳо ҳангоми баррасии хавфҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар системаи ягона самараноктар хоҳад буд.

Дар асоси худ, равиши ҳамгирошуда маънои онро дорад, ки ТМХ ҳамаи хатарҳои молиявӣ (қарзӣ, бозорӣ, пардохтпазирӣ) ва ғайримолиявӣ (амалиётӣ, обрӯмандӣ, стратегӣ, ҳуқуқӣ, киберрискҳо) худро дар маҷмӯъ баррасӣ мекунад. Мақсад аз он иборат аст, ки на танҳо ҳар як хавф алоҳида идора карда шавад, балки дарк карда шавад, ки чӣ гуна онҳо бо ҳамдигар ҳамкорӣ меkunанд, ҳамдигарро тақвият медиҳанд ё ҷуброн меkunанд ва чӣ гуна таъсири якҷояи онҳо метавонад ба ҳадафҳои стратегии муассиса таъсир расонад.

Ин равиши ҳамгирошударо аз идоракунии анъанавии омехта фарқ мекунонад, ки дар он ҳар як шӯба танҳо барои хавфҳои худ бе пайванди ҳамоҳангсозии умумӣ масъул мебошад. Ҷузъҳои асосии таркибии равиши ҳамгирошуда дар ТМХ дар ҷорҷӯбаи ягонаи идоракунии муттаҳид гаштаанд:

Муайян кардани хавф-иштиҳо (майл ба таваккал). Роҳбарияти ТМХ бояд дақиқ муайян кунад, ки ташкилот барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ кадом сатҳи хавфро қабул мекунад. Ин ҳам ба талафоти молиявӣ ва ҳам ба хатарҳои обрӯ дахл дорад.

Сиёсатҳо ва расмиёт. Таҳияи сиёсатҳо ва расмиёти ҳамаҷониба, ки ҳама гуна хатарҳоро дар бар мегиранд. Ин ҳуҷҷатҳо бояд барои ҳама кормандон фаҳмо ва дастрас бошанд.

Сохтори ташкилӣ, ташкили шуъбаи ягонаи идоракунии хавфҳо ё таъин кардани шахси масъул, ки тамоми кӯшишҳои идоракунии хавфро дар ташкилот ҳамоҳанг мекунад.

Фарҳанги хавф, ташаккули фарҳанги корпоративӣ, ки дар он ҳар як корманд нақши худро дар идоракунии хавфҳо дарк мекунад ва барои риояи расмиёти муқарраршуда масъул аст.

Муайянкунии ҳамаҷониба ва арзёбии хатар:

Харитасозии хавфҳо: харитасозии хавфҳо, ки дар он ҳама хатарҳои эҳтимолии молиявӣ ва ғайримолиявӣ, эҳтимолияти пайдоиш ва таъсири эҳтимолии онҳо ба таври возеҳ нишон дода шудаанд.

Воситаҳои арзёбӣ. Истифодаи усулҳои гуногун барои арзёбии хавфҳо: аз миқдорӣ (масалан, VAR барои хавфи асбӯрӣ) то сифатӣ (арзёбии коршиносон, ҳамлаҳои мағзӣ барои хавфҳои амалиётӣ ва обрӯ).

Иртиботи байни хавфҳо, таҳлили он, ки чӣ гуна, масалан, бад шудани сифати портфели қарзӣ (хавфи молиявӣ) метавонад боиси хуруҷи муштариён (хавфи обрӯ) гардад ё аз сабаби зиёд шудани сарбории кормандон ба нокомиҳои амалиётӣ оварда расонад.

Системаи ягонаи мониторинг ва ҳисоботдиҳӣ:

Чамбоварии мутамаркази маълумот, татбиқи системаҳое, ки ба чамбоварӣ ва таҳлили маълумот оид ба ҳама гуна хатарҳо дар як ҷо имкон медиҳанд. Ин метавонад нармафзори махсус ё пойгоҳи додаҳои дохилӣ бошад.

Ҳисоботи мунтазам, таҳияи ҳисоботи чамбастӣ барои роҳбарият, ки дар бораи профили ҷории хавфи ташкилот фаҳмиши пурра медиҳанд, тамоюлҳоро муайян мекунанд ва аз таҳдидҳои эҳтимолӣ ҳушдор медиҳанд. Ҳисобот бояд вобаста ба намуди хавф мунтазам (ҳаррӯза, ҳафтаина, моҳона) бошад.

Огоҳиӣ барвақтӣ ва таҳияи нишондиҳандаҳои огоҳиӣ барвақтӣ, ки пеш аз расонидани зарари назаррас ба ҳодисаҳои хатарнок ишора мекунад.

Стратегияи ҳамаҷонибаи вокуниш ба хатарҳо:

Диверсификатсия – тақсимои хавфҳо байни дороиҳо, маҳсулот, бозорҳо (масалан, диверсификатсияи сандуқи қарзӣ).

Ҳечиронӣ - истифодаи воситаҳои молиявӣ (тавре ки мо қаблан муҳокима кардем) барои коҳиш додани таъсири хавфҳои асҷорӣ ва ғоизӣ.

Пешниҳоди дигари суғуртаи фарогир, ки на танҳо хавфҳои молиявиро, ба мисли суғуртаи воситаҳои қарзӣ, фаро мегирад, балки хавфҳои амалиётӣ, аз қабيلي суғуртаи корношоямӣ системаҳои ИТ ва хатарҳои киберӣ ва хавфҳои нуфузро, ба монанди суғуртаи масъулияти роҳбарият, низ дар назар дорад.

Таҳияи нақшаҳои амал - эҷоди протоколҳои возеҳи амал дар сурати татбиқи ин ё он хатар, ки нақшаҳои барқарорсозии зарари офатҳои табиӣ, нақшаҳои коммуникатсионӣ дар ҳолатҳои бӯҳрониро дар бар мегирад.

Нақши роҳбарият ва кормандон:

Масъулият дар ҳама сатҳҳо. Роҳбарият масири ҳаракатро муқаррар мекунад, аммо масъулият барои идоракунии хавфҳо бояд дар тамоми сатҳҳои ташкилот тақсим карда шавад.

Омӯзиши доимӣ, сармоягузорӣ ба омӯзиши кормандон оид ба идоракунии хавфҳо, то ҳама нақш ва аҳамияти идоракунии хавфҳоро барои ғайолияти бомуваффақияти ТМХ дарк кунанд.

Назорати мустақил, мавҷудияти функцияи мустақили аудит ё кумитаи хавфҳо, ки самаранокии системаи идоракунии хавфҳоро назорат мекунад.

Афзалиятҳои равиши ҳамгирошуда барои ТМХ дар Тоҷикистон дар ҷанбаҳои зерин ифода меёбад. ТМХ ба шокҳои беруна ва мушкилоти дохилӣ тобовартар мешавад, роҳбарияти он маълумоти пурра ва мувофиқро дар бораи хатарҳо ба даст меорад, ки имкон медиҳад қарорҳои беҳтари стратегӣ ва амалиётӣ қабул карда шаванд. Захираҳои барои идоракунии хавфҳо ҷудошуда оқилонатар истифода мешаванд ва риояи талаботи танзимкунанда

ба ТМХ кумак мекунад, ки ба талаботи БМТ ва дигар санадҳои меъёри ҷавобгӯ бошад. Ин дар навбати худ эътимодро аз ҷониби сармоягузoron, шарикон ва муштарӣён таъвият медиҳад, ки ин барои ҷалби маблағгузори махсусан муҳим аст.

Дар поён оид ба идоракунии хавфҳои молиявӣ дар ташкилотҳои мавриди назар, ки механизмҳои дохилӣ ва берунӣ безаргардониро дар бар мегирад, муфассалтар истода мегузарем.

Тавре А.Бланк қайд мекунад, дар системаи идоракунии хавфҳои молиявии ҳар як ТМХ маҷмуи механизмҳои безаргардонӣ, ки шомили усулҳо барои кам кардани оқибатҳои манфии онҳо мебошанд, нақши калидӣ мебозанд[62].

Механизмҳои дохилии безаргардонии хавфҳо қисми асосии хавфҳои молиявии ТМХ-ро фаро мегиранд. Афзалияти асосии онҳо мустақилияти қарорҳои идоракунӣ мебошад, ки одатан аз дигар ташкилотҳои молиявӣ вобаста нестанд. Ин механизмҳо ба шартҳои мушаххаси фаъолияти молиявии ТМХ ва имкониятҳои молиявии он асос ёфта, имкон медиҳанд, ки таъсири омилҳои дохилӣ ба сатҳи хавфҳои молиявӣ ба назар гирифта шавад.

Дар зер усулҳои асосии безаргардонии дохилии хавфҳои молиявиро дида мебароем.

1. Пешгирӣ аз хатар. Яке аз усулҳои соддатарин дар системаи механизмҳои дохилии безаргардонии хавфҳо канорагирӣ аз хатар аст. Он таҳияи чораҳои ташкилоти таҳқиқшавандаро дар бар мегирад, ки намуди муайяни хавфи молиявиро комилаи истисно мекунанд.

Пешгирӣ аз хатар метавонад бо роҳҳои зерин зоҳир шавад:

Даст кашидан аз амалиёти хатарнок. Гарчанде ки ин имкон медиҳад, ки фоидани устувор таъмин карда шавад, зеро қисми зиёди амалиёти молиявии ТМХ бо фаъолияти асосии он алоқаманд буда, ҳамеша мавҷудияти хатари молиявиро истисно намекунад.

Қатъи ҳамкорӣ бо шарикони беинсоф. ТМХ бояд мунтазам иҷрои уҳдадорихои шартномавиرو аз чониби контрагентҳо таҳлил кунад, то хатарҳои ба онҳо алоқамандро пешгирӣ кунад.

Маҳдудияти истифодаи сармояи қарзӣ. Ин барои пешгирӣ кардани хатари аз даст додани устувории молиявӣ кумак мекунад, аммо таъсири фишанги молиявиرو коҳиш медиҳад.

Даст кашидан аз ҷамъшавии аз ҳад зиёди дороиҳои ҷорӣ камарзиш. Ин муфлисшавии эҳтимолии ТМХ-ро пешгирӣ мекунад. Аммо, ин равиш метавонад ТМХ-ро аз даромади иловагӣ аз афзоиши фурӯши маҳсулот ба қарз маҳрум кунад ва қисман хавфҳои нави марбут ба коҳиши захираҳои суғуртаро ба вучуд орад.

Канорагирӣ аз сармоягузори кӯтоҳмуддати молиявӣ муваққатан пули нақд. Ин барои пешгирӣ кардани хавфҳои амонатӣ ва ғоизӣ кумак мекунад, аммо хавфи аз даст додани ғоидаро дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, канорагирӣ аз хатари молиявӣ, гарчанде ки таҳдидҳои муайянро коҳиш медиҳад, метавонад ба ғоиди аз дастрафта оварда расонад ва суръати рушди иқтисодӣ ва самаранокии ТМХ-ро суст кунад.

Пешгирӣ аз хатар бояд бо риояи шартҳои зерин амалӣ карда шавад: Даст кашидан аз як хатар набояд ба хатари дигари баробар ё баландтар оварда расонад. Сатҳи хавф бояд бо сатҳи ҳосилнокӣ дар асоси таносуби “даромад-хавф” муқоиса карда шавад. Зарари молиявии вобаста ба хатар аз имконияти ҷуброн кардани онҳо аз ҳисоби маблағҳои ҳуди ТМХ зиёдтар аст. Маблағи даромади эҳтимолӣ аз амалиёти хатарнок ночиз аст. Амалиёти молиявӣ барои ТМХ хос нестанд, хусусияти инноватсионӣ доранд ва барои муайян кардани сатҳи хавфҳои молиявӣ заминаи кофӣ иттилоотӣ надоранд.

Ба андешаи мо, канорагирӣ аз хавф ҳамчун усули мукаммали безаргардонии хавфҳои молиявӣ душвор аст, зеро аслан ТМХ аз имкониятҳои эҳтимолӣ бар ивази коҳиш додани хавф даст мекашад.

2. Маҳдудияти концентратсияи хавфҳо. Усули навбатии безаргардонии дохилии хавфҳои молиявӣ маҳдуд кардани концентратсияи

онҳо мебошад. Ин усул тавассути муқаррар кардани стандартҳои муайяни молиявӣ дар ТМХ барои ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти молиявӣ амалӣ карда мешавад.

Ин маҳдудият метавонад барои ҳар як намуди фаъолият алоҳида муқаррар карда шавад. Аз тарафи дигар, ҳаҷми ҳадди ақали дороиҳои хеле пардохтпазир, ки дар вазни хос ифода ёфтааст, низ ба стандарти мазкур шомил мешавад. Ин метавонад ташаккули сармоягузориҳои кӯтоҳмуддати молиявӣ ва қарзҳои кӯтоҳмуддати дебиториро дар бар гирад. Баҳши сеюм ба муқаррар намудани ҳаҷми ҳадди аксари қарзҳои тичоратӣ ё истеъмоли барои як мизоҷ дахл дорад. Роҳандозии ин шакли лимит маҳз ба хоҳири коҳиши хавфҳои қарзӣ ва пешгирӣ аз эҳтимоли пардохт нашудани маблағҳо равона шудааст.

Ҳукунии ҳадди аксари амонатҳо дар як сохтори бонкӣ роҳи дигари маҳдудият ба шумор меравад, ки ба хоҳири коҳиши хавфи амонатӣ ва ҳифзи устувории фаъолияти ТМХ пиёда карда мешавад. Дигар стандарт ин маблағи ниҳии сармоягузорӣ ба коғазҳои қиматноки як эмитент мебошад. Ин тадбир ба коҳиш додани консентратсияи хавфи молиявии ғайрисистемавӣ ҳангоми ташаккули портфели коғазҳои қиматнок нигаронида шудааст.

Омили дигари муҳим муайян кардани муҳлати мунтаҳои адои қарздорӣ дебиторӣ мебошад, ки татбиқи ин меъёр имкон медиҳад хавфҳои марбут ба варшикастагӣ, коҳиши арзиши пул аз сабаби таваррум ва дигар таҳдидҳои қарзӣ ба таври назаррас маҳдуд карда шаванд. Ҳамин тариқ, маҳдуд кардани консентратсияи хавфҳои молиявӣ яке аз механизмҳои маъмултарин ва аз ҷиҳати иқтисодӣ самараноки идоракунии хавфҳои дохилӣ дар фаъолияти ТМХ мебошад, зеро он хароҷоти назаррасро талаб намекунад.

3. Диверсификация. Роҳи дигари безаргардонии дохилии хавфҳо дар ТМХ диверсификация мебошад. Танҳо хавфҳои ғайрисистемавӣ, яъне хавфҳои марбут ба фаъолияти мушаххаси ташкилоти маблағгузорӣ хурд диверсификация карда мешаванд. Пеш аз ҳама, диверсификация барои коҳиш додани хавфҳои портфели қарзӣ истифода мешавад. Дар асл,

диверсификатсия парокандагӣ ё тақсимои хавфҳо мебошад, ки дар навбати худ тамаркузи онҳоро пешгирӣ мекунад.

Шаклҳои асосии диверсификатсияи хавфҳои молиявӣ, инҳо мебошанд:

Диверсификатсияи намудҳои фаъолияти молиявӣ. Дар асоси истифодаи сарчашмаҳои гуногуни даромад аз амалиёти молиявӣ, ба монанди сармоягузори молиявии кӯтоҳмуддат, ташаккули портфели қарзӣ, сармоягузори воқеӣ ва ғайра амалӣ мегардад.

Диверсификатсияи портфели ашёи ТМХ, истифодаи якчанд ашёро ҳангоми гузаронидани амалиёти иқтисодии хориҷӣ дар назар дорад, ки хавфи ашёро коҳиш медиҳад.

Диверсификатсияи портфели амонатҳо - ҷойгиркунии маблағҳои муваққатии озод дар якчанд бонкҳо мебошад, ки сатҳи хавфи амонатро коҳиш медиҳад.

Диверсификатсияи портфели қарзӣ, бошад бо васеъ кардани доираи қарзгирандагон, ба паст шудани сатҳи хавфи қарзӣ мусоидат мекунад.

Диверсификатсияи портфели коғазҳои қиматнок имкон медиҳад, ки ТМХ сатҳи хатари ғайрисистемавии портфели худро бе кам кардани даромаднокии он коҳиш диҳад.

Диверсификатсияи барномаи сармоягузори воқеӣ, яъне дохил кардани лоиҳаҳои гуногун ба барномаи сармоягузорӣ аст, ки хавфи умумии сармоягузори барномаро коҳиш медиҳад.

Қайд кардан муҳим аст, ки таъсири максималии диверсификатсияи хавфҳои молиявӣ тавассути дохил кардани воситаҳои ба ҳам алоқаманди манфӣ ба портфел ба даст оварда мешавад. Дар ин ҳолат, сатҳи умумии хавфҳои молиявии портфел нисбат ба маҷмуи хавфҳои воситаҳои инфиродӣ пасттар мешавад.

Аммо, бояд таъкид кард, ки механизми диверсификатсия ба коҳиш додани оқибатҳои манфии хавфҳои молиявии инфиродӣ таъсири интиҳобӣ мерасонад. Ин усул танҳо барои коҳиш додани хатарҳои ғайрисистемавӣ самаранок аст. Механизми диверсификатсия ба безараргардони аксари

хатарҳои систематикӣ, ба монанди хавфи таваррум, хавфи андоз ва ғайра таъсир намерасонад. Дар робита ба ин, истифодаи ин механизм дар ТМХ маҳдуд аст, зеро диверсификатсия наметавонад ба бисёр намудҳои хавфҳо таъсир расонад.

4. Интиқол (трансфери) хавф. Усули навбатии безараргардони дохилии хавфҳо дар ТМХ ба механизми интиқоли хавфҳои молиявӣ ба интиқоли як қисми хавфҳо ба шарикони амалиёти молиявӣ асос ёфтааст. Дар ин ҳолат ба шарикон маҳз ҳамон қисми хавфҳо дода мешаванд, ки барои безарар кардани онҳо имкониятҳои бештар, усулҳои самараноки Ҳимоя ё суғуртаи дохилӣ мавҷуданд.

Интиқоли хавф метавонад дар самтҳои зерин зоҳир шавад:

Тақсимои хавф байни иштирокчиёни лоиҳаи сармоягузорӣ. Масалан, ТМХ метавонад хатарҳои молиявии риоя накардани муҳлатҳо, сифати пасти корҳои сохтмонӣ ва монтажӣ ё дуздии маводро интиқол диҳад. Дар ин ҳолат, масъулият, масалан, барои аз нав иҷро кардани корҳо ё пардохти ҷарима барои қонуншиканӣ ба дӯши пудратчӣ гузошта мешавад.

Тақсимои хавфҳо байни ТМХ ва таъминкунандагони ашёи хом. Дар ин ҷо сухан дар бораи хатарҳои молиявӣ вобаста ба гум шудан ё вайрон шудани амвол ҳангоми интиқол ва борфарорӣ меравад.

Тақсимои хавф байни иштирокчиёни амалиёти лизингӣ.

Тақсимои хавф байни иштирокчиёни амалиёти факторинг ё форфейтинг. Дар ин ҳолат, пеш аз ҳама, хавфи қарзии ТМХ интиқол дода мешавад, ки асосан ба бонки тичоратӣ ё дигар ташкилотҳои молиявии факторинг, аммо бо пардохти муайян мегузарад.

Дар умум, чунин мулоҳизаронӣ дуруст аст, ки бахши маблағгузори хурди Тоҷикистон босуръат рушд мекунад, аммо бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мешавад. Хавфи аз ҳама калон, чуноне дар боло таъкид намудем, хавфҳои баланди қарздиҳӣ мебошанд, ки ба фаъолияти ин ташкилотҳо хосанд. Сарфи назар аз талошҳои идоракунӣ, сатҳи назарраси камбизоатӣ ва саводнокии

пасти молиявии аҳоли, инчунин вобастагӣ аз интиқоли пулии муҳоҷирони меҳнатӣ, хавфҳои қарзиро зиёд меkunанд.

Чунончи, олимони ватанӣ Ш.Раҳимзода ва Б.М.Шарифзода дар таҳқиқоти худ собит сохтанд, ки коҳиши интиқолҳои пулии муҳоҷирон дар асари сиёсати таҳримкунии кишварҳои абарқудрат нисбати шарикӣ стратегияи ҷумҳурии мо – Федератсияи Россия ба амал омада, оқибати манфӣ ба бор овардааст: «...бад шудани вазъи иқтисодии Русия, кам шудани талаботи дохилӣ, кам шудани имкониятҳои қор дар қаламрави он боиси кам шудани ҳаҷми муҳоҷирати меҳнатӣ ва дар натиҷа кам шудани ҳаҷми интиқоли пул ба Тоҷикистон гардид. Ҳамин тавр, дар соли 2014, пас аз мавҷҳои аввали фишори таҳримҳо, ҳаҷми интиқоли пул ба ҷумҳурӣ нисбат ба соли гузашта 8,3%, дар соли 2015 - 33,3% ва дар соли 2016 - 14,0% коҳиш ёфт. Чунин коҳиши шадиди гардиши пул боиси кам шудани талаботи истеъмолкунандагони дохилӣ, афзоиши равандҳои таваррум ва беқурбшавии асъори миллӣ- сомонӣ гардид. Дар маҷмӯъ, ин омилҳо ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар: суръати афзоиши ММД, ММД ба ҳар сари аҳоли, таносуби ҳиссаи даромади пулии аҳоли дар сохтори ММД, таъсири манфӣ расонданд»[130,с.46].

Аз дигар тараф, дар истодагарӣ нисбат ба хавфҳои молиявӣ сатҳи сармоякунонӣ (капитализатсия) дар ташкилотҳои омӯхташаванда муҳим аст, ки баъзан нокифоя ҳам шуда метавонад. Баъзе ТМХ метавонанд сатҳи сармояи нокифоя дошта бошанд, ки муқовимати онҳоро ба тақонҳо коҳиш медиҳад. Агар ташкилоти мазкур ба модернизатсияи чараёни амалиётҳо диққат надиҳад, ба мушкилоти амалиётӣ низ мувоҷеҳ шуданаш мумкин аст. Чунки идоракунии заиф дар ТМХ-ҳои алоҳида ва равандҳои бесамари дохилӣ метавонанд ба хатарҳо ва талафоти амалиётӣ оварда расонанд.

Агар манзараи умумии бозор ва вазъи иқтисодиро ба назар гирем, ноустувории иқтисодиёт низ метавонад боиси бавучудоии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти ТМХ гардад. Вобастагии иқтисодиёт аз омилҳои беруна, ки дар шароити иқтисоди қушои Тоҷикистон бебаҳс аст, (масалан, тағйирёбии

нархи ашёи хом – пахта ва алюминии аввала, коҳиши ҳаҷми интиқоли пул) ба вазъи молиявии қарзгирандагон ва дар натиҷа ба сифати портфели қарзии ТМХ таъсир мерасонад.

Шароити рушдбандаи бозори маблағгузории хурд нисбат ба ТМХ талабот ба рушди қарорҳои ба истилоҳ «финтех» (fintech) мубрам мегардад. Дар умум, танзими ТМХ дар Тоҷикистон дар ҳоли рушд аст ва БМТ пайваста барои такмили заминаи қонунгузорӣ ва амалияҳои назоратӣ кор мекунад. Идоракунии хавфҳо дар ТМХ низ беҳтар мешавад, аммо таҳкими минбаъдaro, алахусус дар соҳаи татбиқи воситаҳои пешрафтаи таҳлилӣ ва такмили ихтисоси кормандон талаб мекунад.

Усулҳои фаровони безаргардонии хавфҳои молиявӣ ғайри он дар ТМХ вучуд доранд, ки вобаста ба самаранокиашон дар амалияи ташкилотҳои мазкур каму беш истифода мешаванд. Самаранокиро бошад, вобаста ба усули истифодашаванда ба таври мухталиф арзёбӣ мекунанд. Барои мисол арзёбии самаранокии ҳечирониро дида мебароем. Арзёбии мазкур бисёр марҳалаи муҳим буда, ба ТМХ имкон медиҳад дарк намояд, ки то кадом андоза стратегияҳои интиҳобшуда барои коҳиши хавфи асъорӣ имконият медиҳад ва хароҷоти сарфшударo ҷуброн мекунад.

Усулҳои асосӣ ва нишондиҳандаҳои арзёбии самаранокӣ чунинанд: пеш аз ҳама, муқоисакунии натиҷаҳои молиявӣ, яъне таносуби ғоидаю зарар, ки моҳияташ дар муқоиса намудани натиҷаҳои молиявӣ оид ба мавқеи ҳечиронишаванда бо натиҷаи тибқи афзори ҳечиронӣ бадастомада мебошад. Масалан, ба сифати мавқеи ҳечиронӣ метавон қарзро бо аъёри хориҷӣ интиҳоб кард. Чунончи, агар ТМХ 100 ҳазор доллари ИМА ҷалб намуда, онро бо қарордоди форвардӣ ҳечиронӣ карда бошад, пас, тағйирёбии арзиши қарз бо аъёри миллӣ (вобаста ба пасту баландшавии қурби мубодилавӣ) бояд бо ғоида ё зарар аз қарордоди мазкур ҷуброн карда шавад.

Дар ин ҳолат нишондиҳандаи самаранокӣ ин таносуби тағйирёбии арзиши объекти ҳеҷишаванад нисбат ба тағйирёбии арзиши афзори ҳечиронӣ маҳсуб меёбад. Қимати хубтарини идеалӣ ба 1 наздик (ё 100%) мебошад, ки

чуброни пурраро нишон медиҳад. Дар ин росто, доманаи 95-100% аксар вақт самаранок ҳисобида мешавад.

Барои таҳлили коҳишёбии пасту баландшавӣ усули муқоисаи инҳирофи стандартии даромадҳо ё зарарҳо аз амалиёти асёрӣ то ва пас аз ҳечирониро истифода мебаранд. Нишондиҳандааш чунин аст, ки чи қадаре ки пасту баландшавӣ баъди ба кор бурдани ҳечиронӣ камтар бошад, ҳамон қадар самаранокӣ он баланд аст.

Усули дигар таносуби хароҷот ва фоида ба дастмада мебошад. Ҳечиронӣ ҳамеша бо хароҷоти муайяне аз қабili мукофотпулӣ, комисионӣ, талаботи пардохтпазирӣ марбут аст. Хароҷоти мазкурро бо зарарҳои имконпазир, ки аз онҳо гурехтан муяссар гардид, муқоиса кардан даркор аст. Ҳисобкунии он тавассути ҳисоб карда баромадани маблағи умумии зарарҳои пешгирӣ кардашуда ба туфайли ҳечиронӣ, яъне фарқияти байни зарарҳои бидуни ҳечиронӣ ва зарарҳои бо ҳечиронӣ сурат мегирад. Нишондиҳандааш фоидаи соф аз ҳечиронӣ (зарарҳои пешгиришуда тарҳи хароҷоти ҳечиронӣ) мебошад. Агар қимати ҳисобшуда мусбӣ барояд, пас ин гувоҳи самаранокӣ мебошад.

Усули дигар таҳлили инҳирофҳо (қачравихо) аз нишондодҳои ояндабинӣшуда мебошад. Моҳияташ дар арзёбии мувофиқат кардани натиҷаҳои воқеии молиявӣ бо назардошти ҳечиронӣ ба нишондодҳои ба нақша гирифташуда ифода меёбад. Чунончи, агар ТМХ сатҳи муайяни даромадро ба нақша гирифта бошад пасту баландшавии қурб боиси коҳиши он шуда бошад, ҳечиронӣ бояд барои ба нишондиҳандаи нақшавӣ расидан кумак намояд. Нишондиҳандааш таносуби натиҷаҳои воқеӣ ба нишондодҳои ба нақша гирифташуда мебошад.

Дар ҳамин радиф усули коэффитсиенти ҳечирониро зикр кардан ба мақсад мувофиқ мебуд. Коэффитсиенти мазкур таносуби миқдории байни ҳаҷми объекти ҳечиронӣ ва ҳаҷми афзори ҳеҷишавандаро дарҷ мекунад. Он барои муайян кардани ҳаҷми оптималии мавқеи ҳеҷишаванда ба кор бурда мешавад.

Дар баробари ин усулҳои зикршуда, арзёбии сифатино низ истифода мебаранд, ки илова ба нишондиҳандаҳои миқдорӣ, муҳим будани ҷанбаҳои сифатино таъкид менамояд. Арзёбии сифатӣ аз таҳлили омилҳои зерин маншаъ мегирад:

- босуботино вазъи молиявӣ (таъсири ҳечиронӣ ба эътимоди сармоягузорино ва шарикони рушд);
- пешгӯишаванда будани маҷроҳои пулӣ (то кадом андоза воридоти пардохтҳои оянда пешгӯишаванда шуданд);
- мутобиқат кардан ба талаботи муқаррароти танзимгар (риояи меъёрҳо ва тавсияҳои БМТ барои ТМХ).

Ҳамин тавр, мо дар мисоли арзёбии самаранокии ҳечиронӣ мутмаин гаштем, ки барои як ташкилоти маблағгузорино хурд безараргардонино хавфҳои молиявӣ ва ғайри он чӣ қадар вазифаи душвору мураккаб аст. Дар баробари ин, мушкилоте ҳастанд, ки мустақиман бо ҳечиронӣ дар ТМХ алоқаманданд. Чунончи, мушкилоти марбут ба арзиши афзорҳои истифодашаванда, афзорҳои ҳосилавии молиявӣ аксар вақт гаронарзиш мебошанд ва ин ҳолат барои ташкилотҳои пардохтпазириашон пасттар боиси эҷоди мушкилӣ дар безараргардонино хавф мешавад.

Аз тарафи дигар, дастрас будани афзорҳо низ вобаста ба имкониятҳои иқтидорҳои бозори дохилӣ метавонад барои ТМХ маҳдуд бошад. Ин ҳолат ба бозорҳои рушдёбанда, аз ҷумла кишвари мо хос аст. Омили дигар марбут ба сармояи инсонии ҳайати кормандони ТМХ аст, ҷунки дарк ва идоракунии афзорҳои мураккаби молиявӣ донишу малақаҳои махсусро талаб мекунанд. Дар баробари ин, баҳисобгирии раванди ҳечиронӣ ҷизи оддӣ набуда, мутобиқатро ба стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ тақозо мекунад.

Ҳамин тавр, ҳечиронӣ ба коҳиши пасту баландшавии даромадҳо ва уҳдадориҳо, баланд бардоштани эътимоди сармоягузорино ба ташкилоти мавриди назар мусоидат мекунад.

Усули навбатии безаргардони хавфҳо ин худсуғуртакунӣ аст, ки дар ТМХ кишвар истифода мешавад. Худсуғуртакунӣ муносибати дохилисоҳавӣ ба идоракунии хавфҳои молиявӣ мебошад, ки ба таъсис ва ҷамъоварии захираҳои дохилии захираҳои молиявӣ барои пӯшонидани зарари эҳтимолӣ асос ёфтааст. Дар заминаи ташкилотҳои маблағгузори хурди Тоҷикистон, ин усул ташкили фондҳои махсусро аз манбаъҳои худӣ дар назар дорад, ки суботи молиявӣ ва муттасилии фаъолияти амалиётро дар шароити татбиқи ҳодисаҳои хатарнок таъмин менамояд.

Шаклҳои асосии татбиқи худсуғуртакунӣ инҳо мебошанд:

- ташаккули фондҳои захиравии мақсаднок. Таъсиси фондҳои махсус барои пӯшонидани намудҳои мушаххаси хавфҳои молиявӣ, ба монанди хавфҳои баргардонидани қарз ё хавфҳои амалиётӣ дар назар дошта мешавад.
- истифодаи фоидаи тақсимнашуда. Сармоягузори қисми фоидаи соф ба фондҳои захиравӣ, ки ба саҳмдорон ё муассисон тақсим карда намешавад.
- захираи ғайримутамаказ. Эҷоди захираҳо дар сатҳи воҳидҳои сохтории алоҳида ё марказҳои масъулият дар доираи системаи умумии буҷети ТМХ ва ғ.

Бо вучуди бартарии ошкоро доштани дар феврал ҷаброн намудани зарар, худсуғуртакунӣ бо мушкилоти муайян, алахусус барои ТМХ алоқаманд буда, самаранокии гардиши сармояи ташкилотро паст мекунад ва эҳтимоли вобастагии ташкилотро аз манбаъҳои берунии маблағгузорӣ афзоиш медиҳад.

Аз тарафи дигар, масъалаи оптимизатсияи ҳаҷми захираҳо ба миён меояд. Дар ин робита зарурати мувозинат байни мувофиқати захираҳо барои пӯшонидани хавфҳо ва кам кардани хориҷшавии сармоя аз гардиши фаъол вазифаи калидӣ мебошад. Захиракунии барои хавфҳои молиявии суғурташуда (онҳое, ки бо маҳсулоти суғуртаи беруна пӯшонидани намешаванд) ва хавфҳои молиявии сатҳи қобили қабул (бо зарари ночизи пешбинишуда, ки метавонанд аз ҷониби захираҳои дохилӣ самаранок ҷаббида шаванд), дар назар дошта мешавад.

Ҳамзамон, ҳечиронӣ ҳамчун механизми самараноки кам кардани талафоти эҳтимолии молиявӣ мебошад, ки ҳангоми татбиқи хавфҳои бозорӣ тавассути истифодаи воситаҳои молиявии тавлидшуда (фյучерсҳо, форвардҳо, опсионҳо, свопҳо) ба вучуд меояд. Барои ТМХ дар Тоҷикистон, истифодаи ҳечиронӣ метавонад бо сатҳи рушди бозори молиявии маҳаллӣ ва муҳити танзимкунанда маҳдуд карда шавад, аммо фаҳмидани принципҳои он муҳим аст. Ҷавҳари ҳечиронӣ аз нигоҳ доштани сармоя дар шароити ноустувории бозор иборат аст. Ин ба ТМХ имкон медиҳад, ки талафоти эҳтимолии сармояро, ки аз тағйирёбии пешгӯинашавандаи нархҳо ба вучуд меояд, бе кӯшиши муқовимат ба равандҳои объективии бозории тағйирёбии нархҳо бартараф кунад.

Сенарияро дида мебароем, ки дар он ТМХ ба нақша гирифтааст, ки пас аз се моҳ таҷҳизотро бо доллари ИМА харидорӣ кунад ва меҳодад худро аз хатари гарон шудани қурби асъори ИМА муҳофизат кунад. Дар ин ҳолат вазъи ибтидоӣ ба назар гирифта мешавад, ки ТМХ дорои маълумот дар бораи қурби қории доллари ИМА ба сомони тоҷикӣ мебошад. Дуюм иқдом ин муайян кардани хавф аст, яъне эҳтимолияти афзоиши қурби доллари ИМА дар оянда, ки боиси афзоиши хароҷоти хариди таҷҳизот бо пули миллий мегардад. Сеюм, стратегияи ҳечиронӣ, ки ТМХ шартномаи фյучерсиро барои хариди доллари ИМА бо санаи иҷроиш пас аз се моҳ ба имзо мерасонад. Ин шартнома нархеро муқаррар мекунад, ки ТМХ бояд дар оянда миқдори муайяни долларро харидорӣ кунад. Дар ин ҳолат, натиҷаи ҳечиронӣ чунин мешавад, ки дар сурати болоравии қурби доллари ИМА, зарари вобаста ба гарон шудани таҷҳизот дар бозори нақд аз ғоида аз шартномаи фյучерсӣ ҷуброн карда мешавад (зеро ТМХ долларро бо нархи муқарраршуда ва пасттар меҳарад). Дар сурати паст шудани қурби доллари ИМА бошад, ғоидаи арзоншавии таҷҳизот дар бозори нақд қисман ё пурра бо зарари шартномаи фյучерсӣ баробар карда мешавад (зеро ТМХ долларро бо нархи муқарраршуда ва баландтар меҳарад). Ҳамин тариқ, ҳечиронӣ барои ба эътидол овардани арзиши дороиҳо барои ТМХ, кам кардани таъсири

тағйирёбии ғайричашмдошти нархҳои бозор ва пешгуи молиявӣ мусоидат мекунад.

Ғайр аз шартномаҳои фьючерсӣ, ташкилотҳои маблағгузори хурд метавонанд барои безаргардонии хавфҳои молиявӣ ҳосилаҳои дигарро истифода баранд.

1. Шартномаҳои форвардӣ. Инҳо созишномаҳои инфиродӣ, ғайри биржавӣ байни ду тараф дар бораи хариду фурӯши ояндаи дороиҳо бо нархи пешакӣ мувофиқашуда мебошанд. Баръакси фьючерсҳое, ки биржа кафили иҷро аст, шартномаҳои форвард хавфи контрагентиро бо қобилияти пардохт ва эътимоднокии тарафи дуоми амалиёт доранд. Масалан, барои ТМХ, ин метавонад бастанӣ шартномаи форвард барои қарзи дарозмуддат барои муқаррар кардани меъёри фоизӣ бошад.

2. Шартномаҳои опсионӣ. Опсияҳо ба харидор ҳуқуқ медиҳанд, аммо ӯҳдадор нестанд, ки дороии асосиро бо нархи муқарраршуда (страйк-нарх) дар оянда харанд (опсион кол) ё фурӯшанд (опсион пул), дар ҳоле ки барои ин ҳуқуқ муқофот пардохт карда мешавад[124, с.231-239]. Механизми ҳечиронии опсион ба фьючерсҳо монанд аст[107, с.7-10]: фоида дар бозори опсион зарарро дар бозори спот ҷуброн мекунад ва баръакс, аммо, ба фарқ аз фьючерсҳо, ба ТМХ имкон медиҳанд, ки агар бозор ба самти номусоид ҳаракат кунад, талафоти ҳадди аксар бо маблағи муқофоти пардохтшуда маҳдуд карда шавад. Агар бозор ба самти мусоид ҳаракат кунад, фоидани номаҳдуд ба даст оварда шавад. Стратегияҳои опсионро ба кор бурда, намудҳои гуногуни опсионҳоро барои мутобиксозии дақиқтар ба шароити бозор ва оптимизатсияи таносуби хавф/ҳосилнокӣ истифода бурдан мумкин аст.

3. Свопҳо. Свопҳо созишномаҳои мубодилаи гардиши пули нақд дар оянда мебошанд. Афзалияти онҳо нисбат ба фьючерсҳо дар дарозмуддат ва қобилияти муқаррар кардани нархҳо/букмекерӣ барои якҷанд давраҳои оянда мебошад, ки барои ӯҳдадорихи дарозмуддати ТМХ қулайтар аст.

Усулҳои дигари безаргардони дохилии хавфҳои молиявӣ низ ҳастанд, ки ғайр аз воситаҳои ҳосилшуда, барои коҳиш додани таҳдидҳои молиявӣ, ТМХ метавонад маҷмуи тадбирҳои маҳдудкунандаи дохилиро роҳандозӣ намояд. Яке аз усулҳои калидӣ дар ин самт, қорӣ намудани мукофоти иловагӣ барои хавф ба ҳисоб меравад, ки боло бурдани меъёри даромаднокиро аз амалиёти дорои хавфи баланд бо мақсади ҷуброни зиёнҳои эҳтимоли пешбинӣ мекунад. Инчунин, ҷалби кафолатҳои мухталиф аз ҷониби шарикони тичоратӣ, аз ҷумла кафолатномаҳои бонкӣ, уҳдадорихи шахсони сеюм ва полисҳои суғуртавӣ ҳамчун фишанги устувори таъмини иҷрои уҳдадорихо ба манфиати ТМХ хизмат менамояд.

Бахши дигари солимгардони молиявӣ ба танзими ҳуқуқи шартномаҳо алоқаманд аст. Ин ҷо маҳдудсозии дақиқи бандҳои марбут ба ҳолатҳои рафънопазир (форс-мажор) аҳамияти хос дорад, зеро муайян кардани доираи мушаххаси ин гуна ҳолатҳо имкони саркашии шариконро аз масъулият ба ҳадди ақал мерасонад. Дар баробари ин, ворид намудани низоми устувори ҷаримаву таҳримҳои шартномавӣ имкон медиҳад, ки зарарҳои молиявии ТМХ, аз қабili фоидаи аз даст рафта, омилҳои таваррумӣ ва беқурбшавии маблағҳо қомилан ҷуброн карда шаванд. Ин механизмҳои дохилӣ воситаҳои мураккаби ҳечирониро пурра мекунанд ва ба ТМХ имкон медиҳанд, ки як қисми хавфҳоро самаранок идора кунанд.

Дар баробари инҳо, суғуртакунии берунии хавфи молиявӣ низ ҷоиш аст. Хавфҳои мураккабтарин ва фалокатбор, ки аз ҷониби механизмҳои дохилӣ самаранок безарар карда намешаванд, тавсия дода мешавад, ки аз ташкилотҳои махсуси суғурта суғурта карда шаванд. Бо вучуди набудани манъкуниҳои қонунгузорӣ, бозори суғуртаи хавфҳои молиявӣ аксар вақт бо сабаби мураккабии арзёбии эҳтимолияти фарорасӣ ва андозаи зарар рушд намекунад. Аз тарафи дигар, суғуртаи ҳатмӣ низ метавонад ҷой дошта бошад, чунки баъзе намудҳои хавфҳои молиявӣ метавонанд тибқи қонун суғурта карда шаванд. Нуктаи муҳим ин аст, ки ТМХ бояд ба бехатарии объекти суғурта манфиати иқтисодӣ дошта бошад. Манфиати суғурта

метавонад пурра (чуброни тамоми зарар) ё қисман (чуброни ҳиссаи муайян) бошад. Суғуртакунӣ махсусан барои хавфҳое, ки талафоти онҳо аз имкониятҳои молиявии ТМХ барои пӯшонидани онҳо аз манбаъҳои дохилӣ зиёдтар аст, муҳим аст. Вале интиҳоби усули оптималии безараргардонии хавфҳо, ҳоҳ механизмҳои дохилӣ, ҳоҳ ҳечиронӣ ё суғуртакунӣ бошад, бояд ба таҳлили дақиқи хусусиятҳои фаъолияти ТМХ ва тавозуни байни талафоти эҳтимолӣ ва хароҷоти идоракунии хавфҳо асос ёбад.

Дар низоми қарзии Тоҷикистони муосир, ки бонкҳо, муассисаҳои молиявии ғайрибонкӣ ва ТМХ-ро дар бар мегирад, ба идоракунии хавфҳои ғайримолиявӣ диққати махсус дода мешавад. Пеш аз ҳама, амалия собит кард, ки дар ТМХ хавфи идоракунии ғайрикасбӣ қой дошта метавонад. Ин хатар бо норасоии кадрҳои баландихтисос ва набудани муносибати систематикӣ ба идоракунии кадрҳо алоқаманд аст, ки боиси хатогиҳои идоракунӣ, талафоти молиявӣ ва ҳатто муфлисшавӣ мегардад. Инчунин, хавфи рақобати носолим низ қой дорад, ки бинобар сабаби маҳдудияти сунъии рақобат ба вучуд меояд. Барои кам кардани ин хавфҳо дар ТМХ ба шаффофияти фаъолият, интишори гузоришҳо ва маълумоти пурра дар бораи маҳсулот ва хизматрасониҳо, ташаккули захираҳо барои чуброни зарари ғайричашмдошт, ташкили фондҳои муттаҳидшуда тавсия карда мешавад.

Илова бар ин, шаъну эътибор ё имидж ба хавфҳои ғайримолиявӣ дохил шуда, аз даст додани он мавқеи ТМХ-ро дар бозори молиявӣ коста мегардонад. ТМХ бо миқдори зиёди хавфҳои ғайримолиявӣ ҳамроҳӣ мекунад ва аз ин рӯ идоракунии онҳо аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Дар айни замон, дар зехни менечерони ТМХ, идоракунии хавфҳо бо идоракунии бӯҳронҳо васеъ муайян карда шудааст. Ғайр аз ин, аксарияти ташкилотҳо ба хавфҳои ғайримолиявӣ эътибори даркорӣ намедиханд.

Унсурҳои идоракунии хавфҳои ғайримолиявӣ дар ин муассисаҳо дар расм нишон дода шудаанд (3.3).

Расми 3.3. Идоракунии хавфҳои ғайримолиявӣ дар ТМХ

Сарчашма:Таҳияи муаллиф

Се усули дигар ба коҳиш додани эҳтимолияти сар задани хавф (пешгирикунанда), тақсимбандии он (шинохти дурусти хавф) ва қабули он (бо зарари камтарин) асос ёфтаанд.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои шарҳи таҳқиқот нишон медиҳанд, ки таҳдидҳо ва хавфҳои системавии ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Тоҷикистон характери куммулятивӣ дошта, аз омилҳои зухуроти беруна ва дохилӣ сарчашма мегирад. Дар бахши омилҳои экзогенӣ, пеш аз ҳама, таъсири сиёсати молиявии давлат дар самти қарздиҳии субъектҳои тиҷорати хурд ва механизмҳои дастгирии иҷтимоии табақаҳои камбизоати аҳоли таҷассум ёфтааст. Дар баробари ин, зухуроти эндогенӣ низ ба суботи молиявии ин ташкилотҳо таъсири бевосита мерасонанд. Ба ин гурӯҳ усулҳои кӯҳнаву бесамари баргардонидани маблағҳои қарзӣ, бӯҳрони молиявии шахсии қарзгирандагон ва набудани системаи самараноки ҳавасмандгардони мизоҷони бовиҷдонро дар дастрасӣ ба хизматрасониҳои нави қарзӣ, инчунин аҳаммияти дастгирии фаврии иттилоотӣ ва мониторинги мунтазами портфели қарзиро, алахусус дар сегментҳои тиҷорати хурду миёна ва дар байни аҳолии камбизоат, шомил кардан мумкин аст. Чунончи, доираи

муштариёни ТМХ табақаҳои осебпазиртарини чомеаро фаро мегирад ва ин қисса машҳур аст, ки «Аввалин қарзи 27 доллариро иқтисоддони Бангладеш Муҳаммад Юнус ба деҳқонзане ба шарте дод, ки пулро ба шавҳараш нишон надиҳад, вагарна ӯ онро барои нӯшидан сарф мекунад»[34].

Самти асосии кам кардани хавфҳо баланд бардоштани сатҳи ташкилии ҳуди ТМХ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки диққат бояд ба бартараф кардани қарзҳои, ки на аз рафтори қарзгирандагон, балки камбудии дар идоракунӣ ва методологияи қабули қарорҳо дар дохили ташкилотҳо ба вуҷуд омадаанд, равона карда шавад. Ҳадаф беҳтар кардани эътибори қарорҳои идоракунӣ барои самараноктар пешгирӣ кардани хатарҳои пардохтнопазирӣ ва қарзҳои шубҳанок мебошад.

Дар ниҳояти қор, эҷод ва тақмили доимии системаи идоракунии хавфҳо на танҳо як тадбири якдафъаина, балки як раванди доимист. Чунин система шартӣ асосии таъмини муваффақияти дарозмуддат, амният ва рушди устувори ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Тоҷикистон мебошад.

3.3. Ояндабинӣ ва сценариясозии идоракунии хавфҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд бо истифода аз усулҳои иқтисодӣ-риёзӣ

Барои ояндабинии хавфҳо ва сценариясозии вариантҳои идоракунии онҳо дар ташкилоти маблағгузори хурд равиши дурусти назариявиро интихоб кардан лозим аст. Чунки ба ташкилоти мазкур бештар қарздиҳии бидуни таъминоти гаравдошта, вижагииҳои хоси қишрҳои махсуси аҳолии барои маҳсулоти қарзӣ муроҷиат мекунанд ва дар баробари ин, суръати нисбатан баландтари гирдгариши захираҳои қарзӣ хос мебошад, ки дар бонкҳои анъанавӣ чунин нест. Аз ин рӯ, мо бояд ба равиши назариявие такя намоем, ки мулоҳизарониҳои қарздоронро, ки маъмулан дар шакли андешаҳои субъективӣ ироа мегарданд, бо афзорҳои таҳлили иқтисодию риёзӣ санҷида баромада, тамоюли муайянеро, ки барои ояндабинии хавфҳо асос шуда метавонанд, мушаххасан ҷудо намоем. Яъне, мо бояд аз самти

таҳлилҳои одии коршиносӣ ба низоми мураттаби моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ гузарем.

Аз нигоҳи методологӣ, барои арзёбии хавфҳо тавозуни бисёр нозуки даромаднокии амалиёти ташкилоти маблағгузори хурд ва сатҳи ҷоизбудаи хавфхоро дарёфт намудан бисёр муҳим аст. Барои ин, дарёфти ҳамагуна маълумоти таҳлилӣ, то ҳатто нишондиҳандаҳои рафтори муштариён дар муҳити рақамӣ ва афзалиятҳои онҳо муҳим мебошад.

Аз ин рӯ, назарияи мудирияти (идоракунии) хавфҳои ташкилоти мазкур ба як консепсияи басо содае така мекунад, ки бо нигоҳ доштани сатҳи ҷоизбудаи хавфҳо ташкилот тавонад ғоидаи баландтарини имконпазирро дарёфт кунад. Барои таҳлилу моделсозӣ чунин ба назар мерасад, ки методи регрессияи мантиқӣ дар якҷоягӣ бо дарахти тасмимҳо барои гурӯҳбандию таснифоти доираи муштариён натиҷаи хубтар медиҳад. Дар пасманзари рақамикунони тамоми афзорҳои таҳлили илмӣ, дастгоҳи муназзамии риёзӣ бо алгоритмҳои мошинӣ пурра ғардидааст, ки қодиранд рафтори муштариёро дар шабакаҳои иҷтимоӣ, низоми афзалиятҳо ва бартариятҳои онҳо бо така ба маълумоти шабакаҳои (операторҳои) мобилӣ таҳлил кунанд ва мулоҳизаҳои хеле асосноки мантиқӣ бароранд. Дар адабиёти илмӣ ин методро скоринги алтернативӣ ҳам меғӯянд. Се марҳилаи асосии ояндабинии хавфҳои ташкилоти маблағгузори хурдро дар амалия аз ҳамдигар ҷудо мекунанд:

1. Филтри ибтидоӣ (application-scoring). Дар марҳилаи баррасии дархост таҳлили дискриминантӣ истифода мешавад, ки имкон медиҳад, қарзгирандаи эҳтимоли ғавран тасниф карда шавад. Алгоритми математикӣ дар ҳолати худкор мизочони боэътимодно аз гурӯҳҳои хавфи баланд ҷудо мекунад, ки қабули ғаврии тасмимҳои қарздиҳиро таъмин мекунад.

2. Таҳлили рафторӣ (Behavioral- scoring). Барои арзёбии қарзҳои аллакай додашуда пешгӯии динамикӣ истифода мешавад. Бо така ба занҷирҳои Марков ва таҳлили қаторҳои вақт, система эҳтимолияти «интиқоли» қарзро ҳисоб мекунад (масалан, хатари гузариши муштарӣ аз

таъхири кӯтоҳмуддат 30 рӯз ба категорияи қарзҳои бебозгашт 90+рӯз). Ин имкон медиҳад, ки бо таври пешгирикунанда нисбат ба бадшавии интизоми пардохт муносибат карда шавад.

3. Моделсозии сценария (Стресс-саниш). Барои саниши устувори молиявии тамоми ташкилот усули Монте-Карло истифода мешавад. Моделсозии тақлидӣ (имитатсионӣ) кумак мекунад, ки сандуқи қарзии ташкилоти маблағгузори хурд ҳангоми тағйироти шадиди макроиқтисодӣ, аз қабili ноустувори меъёри асосӣ ё хоҳиши қобилияти харидории шаҳрвандон воқуниши дуруст нишон диҳад.

Оид ба татбиқи стандартҳои байналмилалӣ назорати молиявӣ аз ҷониби БМТ андаке муфассалтар тавзеҳ медиҳем. Маълум аст, ки танзимгари миллии зина ба зина ба стандартҳои байналмилалӣ, аз ҷумла, ба стандартҳои Базел II ва III гузашта истодааст. Дар доираи ҳамкориҳо бо Корпоратсияи байналмилалӣ молиявӣ ва ХБА, танзимгар аз ниҳодҳои молиявӣ мунтазам гузаронидани фишорсаниши фаъолияти ташкилотҳои қарзиро тақозо мекунад. Дар воҳурии расмӣ бо Корпоратсияи байналмилалӣ молиявӣ [39] (IFC) масъалаҳои усулии тақмили назорати бонкӣ ва гузаронидани фишорсаниш (стресс-тестҳо) муҳокима шудаанд: «... ҷонибҳо оид ба масъалаҳои густариши бештари ҳамкориҳои техникӣ дар соҳаи рушди бахши суғурта, ҷалби мушовирони дарозмуддат ба бахши суботи молиявӣ, тақвияти минбаъдаи механизмҳои танзим ва назорати фаъолияти ташкилотҳои қарзии молиявӣ, аз ҷумла муайян, идора ва хоҳиш додани таъсири хавфҳои молиявӣ, гузаронидани фишорсанишҳои фаъолияти бонкҳо ва низоми назорати бонкӣ дар доираи стандартҳои Базел, тақмили методология ва истифодаи технологияи ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумот дар соҳаи низоми пардохт, таҳияи консепсияи ҷорӣ намудани рақами ягонаи мушаххаси бонкӣ, таъсиси маркази мушаххаси Байнибонкӣ дар назди БМТ, тақвияти минбаъдаи механизмҳои танзим ва назорати фаъолияти субъектҳои низоми пардохт дар соҳаи хизматрасонии пардохти фосилавӣ, нигоҳ доштани консепсияи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ барои хизматрасониҳои давлатӣ, ташкили

заминаи меъёрӣ барои ҷорӣ намудани коммутатори ягона барои иштирокчиёни бозори пардохт ва дигар масъалаҳои муҳим мубодилаи афкор намуданд»[39]. Аз ин иқтибоси овардашуда маълум мегардад, ки дар ин маврид БМТ оид ба ҷорӣ намудани фишорсанчиши фаъолияти бонкҳо ва низоми назорати бонкӣ дар доираи стандартҳои Базел суҳан мегӯяд.

Барои ТМХ ин талабот вижагии худро дорад. Агар пештар фишорсанчиш танҳо барои бонкҳои азими низомсоз ҳатмӣ буд, пас, дар доираи ҳамоҳангсозии назорат Бонки миллий тадриҷан ин талаботро ба ташкилотҳои нисбатан калонтари маблағгузори хурд, хусусан, ба он ташкилотҳое, ки барои ҷалби пасандозҳо иҷозатномаи Бонки миллиро дарёфт кардаанд, татбиқ карда истодааст.

Чуноне аз таҳлили ҳисоботҳо ва изҳороти расмӣ роҳбарияти БМТ бармеояд, як тамоюли возеҳу равшан мушоҳида шуда истодааст, ки фишорсанчиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо ба хавфҳои қарзӣ, балки нисбат ба хавфҳои амалиётӣ низ гузаронида мешавад. Чунончи, дар доираи воҳӯрии раиси БМТ бо Раиси Бонки миллии Швейтсария Томас Йордан, масъалаҳои муҳими баҳодиҳии хавфҳо баррасӣ шудаанд [31]: «... БМТ ҳамчун яке аз ниҳодҳои асосӣ ба идоракунии хавфҳои амалиётӣ низ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, дар ин масъала ба стандартҳои муосир ва таҷрибаи пешқадами бонкҳои марказӣ таъяс мекунад. Азбаски БМТ дар ин самт пешрафти назаррас ба даст овардааст, омӯхтани таҷрибаи Бонки миллии Швейтсария муфид хоҳад буд. Тахмин меравад, ки дар ҷараёни ҳамкорӣ ба масъалаҳои таҳияи нишондиҳандаҳои асосии хавфи амалиётӣ, арзёбии арзиши хавф (VAR) дар раванди идоракунии хавфи амалиётӣ, идоракунии муттасилии кор, идоракунии хавфҳои шахсонӣ сеюм, хавфҳои киберамният, хавфҳои тахминӣ, гузаронидани фишорсанчиши хавфҳои амалиётӣ, арзёбии раванди идоракунии хавфи амалиётӣ аз ҷониби аудити дохилӣ ва ғайра диққати махсус дода мешавад»[31]. Қайд шудааст, ки фишорсанчиш барои аз назар гузарондани хавфҳои эҳтимолӣ, беҳтар намудани фаъолияти низоми бонкӣ ва ёфтани роҳҳои нави рушд, хусусан дар самти фишорсанчиши

хавфҳои амалиётӣ зарур мебошад. Яъне, таваҷҷуҳи танзимгар ба пешгирии хавфҳои амалиётӣ ва осебпазирии берунӣ бештар шудааст. Чунки бозори молиявии ҷаҳонӣ номуътадил буда, Бонки миллӣ кӯшиш мекунад, ки фишорсанчишро ҳамчун афзори аз нав арзёбии хавфҳои эҳтимолӣ, беҳтарсозии кори низом ва дарёфти роҳҳои минбаъдаи рушд истифода барад.

Чанбаи дигаре, ки аз муносибати танзимгар равшан мешавад, ин аст, ки Бонки миллӣ фаъолона концепсияи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва рушди технологияҳои молиявиро, аз қабili бонкдории мобилӣ, маркази миллии протсессингии интиқоли маблағҳо ва ғайра истифода бурда истодааст. Дар робита ба ин, фишорсанчиш дар пасманзари устувории низомҳои пардохтӣ нисбат ба садамаҳои техникӣ ва кибертаҳдидҳо бештар зикр мешавад.

Бо таъя ба маълумотҳои сомонаи Бонки миллӣ мо тавсия менамоем, ки низоми сценариясозии дусатҳа барои фишорсанчиш нисбати ташкилоти маблағгузории хурд истифода шавад, ки пурра ба методологияи расмӣ танзимгари миллӣ таъя мекунад (расми 3.4).

Расми 3.4. Сценарияҳои низоми фишорсанчиш барои ташкилоти маблағгузории хурд

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Таҳлили сиёсати танзимкунандаи Бонки миллии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки фишорсанчиш қисми ҷудонашавандаи назорат мегардад. Аммо, усулҳои мавҷудаи БМТ ба бонкҳои бузурги тижоратӣ мутобиқ карда

шудаанд. Навоварии илмӣи таҳқиқоти мо мутобиқ кардани ин сценарияҳои фишорсанчиши макроиқтисодӣ ба миқёси ТМХ мебошад, ки дар он омилҳои муҳими тақонҳо на қарзҳои фаромарзӣ, балки ноустувории даромади муҳочирони меҳнатӣ ва ҳавфҳои иқлимӣ бахши кишоварзии ватанӣ мебошанд.

БМТ назорати макропруденсиалиро амалӣ намуда, бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии молиявиро, аз ҷумла ташкилоти маблағгузори хурдро вазифадор месозад, ки аз рӯйи алгоритми дақиқ муайяншуда фишорсанчиширо гузаронад. Ин раванд ба принципҳои аслии стандартҳои дар боло зикршудаи Базел II ва Базел III асос ёфта, аз қадамҳои дақиқан мушаххасшудае иборат аст, ки талаботҳои танзимкунанда ба ҳисобҳои дохилии ҳуди ташкилот гузошта мешаванд. Механизми иҷрои фишорсанчиш дар низомии молияи ватанӣ аз рӯйи занҷираи технологияи муайян сурат мегирад. Дар навбати аввал ташаккули сценарияҳои тақонҳо дар заминаи таҳлили сценариявӣ гузаронида мешавад. БМТ ва ҳуди ташкилотҳои қарзӣ се навъи сценарияи тахминӣ рушди минбаъдаи ҳаводисро дар иқтисод таҳия мекунанд:

- мутобиқи сценарияи хушбинона (асосӣ), ки рушди устувори нишондиҳандаҳои иқтисодиро пешбинӣ менамояд, сатҳи таваррум ва нишондиҳандаҳои қурби асъори миллий дар доираи пешгӯӣҳои муайяншуда боқӣ мемонанд;

- сценарияи миёнаи пессимистӣ, ки суръати рушд суст шуда, асъори миллий ба андозаи ночиз беқурб мешавад;

- сценарияи буҳронӣ ё экстремалӣ, ки тақонҳои ниҳоят шадиди ба тариқи эҳтимол рухдиҳанда дар иқтисоди миллий моделсозӣ карда мешаванд.

Агар дар ду сценарияи аввала ҳама чиз фаҳмо бошад, дар сценарияи буҳронӣ чи ҳодиса рух доданаш мумкин аст. Аввалан, коҳиши шадиди ҳаҷми интиқоли пулии муҳочирони меҳнатӣ аз хориҷа (масалан, дар доираи 30-40%) ва коҳиши шадиди қурби сомонӣ нисбат ба доллари ИМА ва рубли русӣ. Сониян, афзоиши таваррум ва дар натиҷа, баланд шудани меъёри

бозтамвили БМТ дар ин сенария моделсозӣ мешавад. Мо пешниҳод мекунем, ки вобаста ба фишорсанчиши ТМХ бо назардошти доираи муштариёни онҳо, хавфҳои иқлимӣ, яъне умуман навуҷидани ҳосили кишоварзӣ, ки пардохтҳои қарзҳои кишоварзиро ба таъхир мегузоранд, дар ин сенария ворид карда шавад.

Марҳалаи дигари фишорсанчиш ин моделсозии таъсир ба сандуки қарзӣ мебошад. Пас аз тасдиқи сенарияҳо, моделҳои математикӣ ва омӯрӣ ин зарбаҳоро ба тавозуни ташкилоти қарзӣ «ворид мекунанд». Санчида мешавад, ки чӣ гуна нишондиҳандаҳои асосӣ тағйир меёбанд. Дар навбати аввал, санчиши хавфи қарзӣ гузаронида мешавад, ки агар даромади муҳочирон коҳиш ёбад, кадом қисми қарзгирандагон пардохтро қатъ мекунанд? Гузариши қарзҳо аз категорияи стандартӣ ба шубҳанок ҳисоб карда мешавад ва ҳаҷми захираҳои иловагии зарурӣ арзёбӣ карда мешавад.

Баъдан, санчиши хавфи пардохтпазирӣ иҷро мегардад ва вазъияте, ки амонатгуздорон дар пасманзари тарсу ҳарос ба гирифтани пул шуруъ мекунанд, моделсозӣ карда мешавад. Ғараз аз фишорсанчиш дар ин марҳала ҳамин аст, ки оё ташкилот метавонад, масалан, 30 рӯз бидуни маблағгузории беруна ба фаъолияти худ идома бахшад ё хайр. Зинаи дигар, санчиши хавфи аъсорист ва мавқеи кушодаи аъсор (қарзҳои аъсории додашуда ё уҳдадорӣҳои ташкилот) арзёбӣ карда мешавад ва зарари соф ҳангоми ҷаҳиши шадиди қурб ҳисоб карда мешавад.

Натиҷаи ниҳони фишорсанчиши ТМХ арзёбии кифоятии сармоя мебошад, ки ҳадаф аз он дарёфти посух ба суоли «Агар пагоҳ ё фардо бухрон даррасад, оё ташкилот пардохтпазир боқӣ мемонад ё на?» мебошад. Маблағи ҳамаи зарари эҳтимолӣ (аз муфлисшавии қарзгирандагон, беқурбшавии аъсор ва ғайра) аз сармояи танзимшавандаи ҷорӣ ташкилот кам карда мешавад. Агар пас аз ин коэффитсиенти кофӣ будани сармоя ($K1.1 \leq K1.2$) аз меъёри ҳадди ақали муқаррарнамудаи БМТ пасттар шавад, ин маънои онро дорад, ки ТМХ аз санчиш нагузаштааст.

Вобаста ба натиҷаҳои ҳосилшуда аз фишорсанчиш таҳияи нақшаи чораҳои пешгирикунанда дар назар дошта мешавад. Аз рӯйи натиҷаҳои санчиш роҳбарияти ташкилоти қарзӣ вазифадор аст, ки «Нақшаи барқарорсозии устувории молиявӣ»-ро тартиб диҳад ва онро ба БМТ фиристад. Дар нақша зикр мегардад, ки дар кучо ташкилот пардохтпазиро дар ҳолати бухрон (хатҳои қарзӣ, кумаки муассисон) ба зимма мегирад ва кадом маҳдудиятҳо барои додани қарзҳои хатарнок (масалан, бидуни гарав ё асър) сар аз имрӯз кам карда мешаванд.

Татбиқи дастгоҳи математикӣ идоракунии хавфҳоро аз назорати оддӣ ба фишанги тавоноии рушди стратегӣ табдил медиҳад. Таҳлили амиқ имкон медиҳад, ки ҳаҷми захираҳо кам карда шуда, маблағҳои дар гардишбуда озод карда шаванд. Яъне, тавассути методҳои моделсозии иқтисодию математикӣ идоракунии хавфҳо аз як вазифаи ҳимоятии ташкилоти қарзӣ ба як афзори басо муассири банақшагирии стратегие табдил меёбад, ки дар он ҳар як андозаи модел ба баланд бардоштани даромаднокии сармоя (ROE) ва бо ин роҳ, бевосита бо даромаднокии ниҳонии амалиётҳои ташкилоти қарзӣ таъсир мерасонад.

Идоракунии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ба ду рукни мустаҳками регрессияи мантиқӣ барои скоринг ва моделсозии тақлидӣ барои санчиши устувории тичорат таъя мекунад. Ҷанбаи математикии тасмимگیرӣ барои мудирияти хавф дар он зоҳир мегардад, ки модели мантиқӣ барои дарёфти ҷавобҳои дугона (додан ё надодани қарз дар ТМХ) мувофиқтар мебошад. Вай эҳтимолияти воқеаи “Р”-ро, ки натиҷааш дар доманаи аз 0 то 1 (воҳид) меистад, пешгӯӣ карда метавонад.

Тибқи регрессияи мантиқӣ формулаи зерин ҳосил мегардад:

$$P = \frac{1}{1+e^{-z}} \quad (3.1)$$

Ва дар ин ҷо: $z = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \beta_3 x_3 \dots + \beta_n x_n$ аст.

x – бошад, тавсифи қарзгиранда ва маълумот оид ба y (синну сол, собиқаи қарз, таърихи қарз ва ғ.), β – коэффитсиентҳои мебошад, ки модел дар давраи таҳқиқи маълумоти ҷамъшуда ба вуҷуд меорад.

Истифодаи чунин модели мантиқӣ барои ТМХ аз он ҷиҳат манфиатнок аст, ки муассиса на танҳо ба суолҳои худ оид ба додан ё надодани қарз посухи асоснок мегирад, балки бузургии остонаиро барои ҳар як категорияи қарзгирандагон муайян менамояд. Чунин модел барои ТМХ чандирии бештарро дар қабули қарорҳо медиҳад.

Усули дигари ояндабинии хавфҳо дар ТМХ ин истифодаи методҳои стохастикӣ мебошад. Дар ин маврид истифода аз усули «занҷираи Марков дар идоракунии пардохтҳои батаъхиррафта» дурусттар менамояд. Чунки ТМХ аз матритсаи эҳтимолиятҳои рухдиҳандаи занҷираи Марков истифода бурда, қарзҳои додашударо ба категорияҳои «ҷорӣ», «батаъхиррафта 1-30», «батаъхиррафта 31-60» ва «шубҳанок 60+» гурӯҳбандӣ намуда, дар доираи модели математикӣ ҳисоб карда мебароянд, ки муштариин пардохти қарзро ба муҳлати 5 рӯз ақиб монанда, оё дубора ба речаи муқаррари пардохти худ бармегардад ва ё аз ин зиёдтар таъхир мекунад. Чунин усул барои истифодаи самараноки ҳаёати кадрини ТМХ низ мусоидат мекунад. Чунки агар тибқи нишондоди модел, муштарии ба таъхир боисгардида бо эҳтимолияти 95 дарсад уҳдадориашро дар вақташ иҷро карданаш мумкин бошад, пас дар ин ҳолат, ҷалб кардани диққати кормандон ба ӯ зарурат надорад ва ин имкониятҳои манёври озодтареро ба ТМХ медиҳад.

Коршиносон аз самаранокии баланди усули Монте-Карло барои тест-санҷиш менависанд. Гап сари он меравад, ки бозори маблағгузориҳои хурд ба тақонҳои берунӣ хеле ҳассос мебошад ва усули мазкур имконият медиҳад, ки вариантҳои сершумори рушди минбаъдаи ҳаводисро тартиб дода, зимни тағйирдиҳии андозаҳои модел ба натиҷаҳои мухталиф ноил гарданд. Ба сифати андозаҳои модел афзоиши бекорӣ (дар доираи 5-10 дарсад), тағйирёбии меёри бозтамвил ва меёри фоизи қарзӣ, коҳиши якбораи пардохтпазирӣ ва дигарҳоро интиҳоб мекунанд. Дар натиҷаи ҳисобҳои дурнамошуда ташкилот ҳаҷми максималии талафотро ҳосил мекунад, ки дар доираи рақамҳои бо эҳтимолияти зиёд додашуда қарор дорад. Истифодаи

чунин усул хароҷоти идоракунии хавфхоро дар ТМХ ба ҳисоби миёна ба андозаи 15 то 20 дарсад коҳиш медиҳад.

Дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, идоракунии самараноки хавфҳо барои нигоҳ доштани устуворӣ ва пешгирии талафот аҳамияти махсус дорад. Дар идоракунии хавфҳои молиявӣ дар ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, моделсозии ояндабинӣ яке аз усулҳои муҳими баҳогузорӣ ва пешгирии хавфҳо мебошад. Модел имкон медиҳад, ки бо истифода аз маълумоти оморӣ ва омилҳои иқтисодӣ, ҳаҷми сандуқи қарзӣ пешгӯӣ карда шавад. Дар ин тадқиқот, модели регрессионии бисёрномила таҳия карда шудааст, ки дар он чунин омилҳо истифода шудаанд:

Ҳ - ҳаҷми сандуқи қарзӣ. Ин маҷмуи умумии қарзҳои додашуда аз ҷониби як ташкилоти маблағгузорӣ (масалан, бонк ё ташкилоти маблағгузориҳои хурд) мебошад, ки дар як муддати муайян ба шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ пешниҳод шудаанд. Ба ибораи дигар, ҳаҷми сандуқи қарзӣ нишон медиҳад, ки чӣ қадар маблағ дар шакли қарз дар гардиш аст ва қарзгирон бояд онро баргардонанд.

X_1 миқдори умумии шартномаҳои басташуда. Нишондиҳандаи мазкур нишон медиҳад, ки дар як сол чанд қадар қарздода шудааст. Афзоиши шумораи шартномаҳо метавонад ба зиёд шудани ҳаҷми умумии қарзҳо ва дар навбати худ ба афзоиши сандуқи қарзӣ таъсир расонад.

X_2 - шумораи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд. Сатҳи рақобат ва имконияти дастрасии қарзро дар бозор нишон медиҳад. Кам шудани шумораи ташкилотҳо метавонад таъсиргузориҳои онҳоро дар бозор зиёд кунад ва ё баръакс, боиси тағйирёбии ҳаҷми қарзҳо ва талабот гардад.

X_3 - ҳаҷми умумии қарзҳо. Ин нишондиҳанда мустақиман ба афзоиши сандуқи қарзӣ ишора мекунад ва тағйирёбии он бе восита ба тағйир ёфтани ҳаҷми сандуқи қарзӣ оварда мерасонад.

X_4 – пасандозҳо. Ҳаҷми пасандозҳо манбаи асосии маблағ барои додани қарзҳо мебошад. Афзоиши пасандозҳо имконияти зиёд кардани ҳаҷми қарзҳоро фароҳам меорад.

X_5 - шумораи қарзгирон. Шумораи қарзгирон нишондиҳандаи ҳаҷми талабот ва таъсири иҷтимоӣ мебошад, ки афзоиши ин нишондиҳанда метавонад ба зиёд шудани ҳаҷми қарзҳо ва дар натиҷа, ба афзоиши сандуки қарзӣ оварда расонад.

X_6 - фоизи қарзҳои шубҳанок. Нишондиҳандаи мазкур сатҳи ҳафнокиро арзёбӣ мекунад ва нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи қарзҳо метавонад пардохт нашаванд. Назорат ва таҳлили ин омил барои пешгирии талафоти молиявӣ ва идоракунии хавф муҳим мебошад.

Нишондиҳандаҳои асосӣ барои таҳияи модели риёзӣ дар ҷадвал оварда шудаанд (ҷадвали 3.2).

Ҷадвали 3.2. – Нишондиҳандаҳои калидӣ барои модели математикӣ.

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Y (Сандуки қарзӣ (млн. сомонӣ))	1469,9	1495,3	1819,8	1869,5	2057,7	2175,5	2674,5	3348,1	4319,2
X_1 (Микдори умумии шартномаҳои басташуда (адад))	1590	1802,5	1836,2	2003,5	1662	1970,8	2114,5	2322	2286
X_2 (Ташкилотҳои маблағгузори хурд, адад)	86	67	62	58	69	63	48	47	47
X_3 (Қарзҳо – ҳамагӣ млн. сомонӣ)	1701	1695	2071	2125	2057,7	2496,1	2982,5	3718,9	4749,8
X_4 (Пасандозҳо (амонатҳо) млн сомони)	395	563	683	767	874	1177,1	1174,1	1452,8	1941,9
X_5 (Шумораи қарзгирон дар ташкилотҳои маблағгузори хурд барои солҳои 2016 - 2024 (адад))	267,1	291,2	-	-	280,7	329,2	384,7	577,4	815,3
X_6 (Қарзҳои шубҳанок Бо %)	2,70	0,92	0,46	0,08	7,18	2,4	10,2	0,58	0,32

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои оморӣ

Чунин ҳолат барои қабул кардани қарорҳои стратегӣ ва тақмили равандҳои идоракунии хавф дар ташкилотҳои маблағгузори хурд мусоидат менамояд.

Моделҳои таҳияшуда имкон медиҳад, ки бо истифода аз маълумотҳои оморӣ ва молиявӣ сатҳи эҳтимоли норасоии маблағҳо ва хатари қарзҳои

пардохтнашаванда ояндабинӣ гардад, ки ин барои қабули қарорҳои оқилона дар заминаи идоракунии хавф ва таъмини устувории молиявӣ аҳамияти калидӣ дорад. Инчунин, таҳлил нишон дод, ки зиёд шудани шумораи қарзгирон ва ҳаҷми умумии қарзҳо ҳамзамон бо камшавии шумораи ташкилотҳои маблағгузори хурд метавонад ба тағйироти назаррас дар сандуқи қарзӣ таъсир расонад, ки бояд дар стратегияи рушди ташкилотҳо ба ин омилҳо таваҷҷӯҳ зоҳир шавад.

Дар маҷмӯъ, моделсозии сандуқи қарзӣ дар асоси маълумоти омӯрӣ ва нишондиҳандаҳои молиявӣ воситаи муҳими идоракунии хавф мебошад, ки ташкилотҳои маблағгузори хурдро дар самти беҳтар намудани сифати қарздиҳӣ ва нигоҳ доштани устувории молиявӣ дастгирӣ мекунад.

Омилҳои таъсиррасонро ба инобат гирифта, модели регрессионӣ сохта шуд, ки дар он нишондиҳандаи $R^2 = 1.0$ шуд. Ин аз он далолат медиҳад, ки омилҳои интихобгардида ба пуррагӣ сандуқи қарзиро ташкил медиҳад.

$$Y = -1437,68 - 0,82 \cdot X_1 + 28,70 \cdot X_2 + 2,97 \cdot X_3 - 2,02 \cdot X_4 - 4,79 \cdot X_5 - 17,62 \cdot X_6 \quad (3.2)$$

Аз формулаи мазкур бар меояд, ки агар шумораи шартномаҳо ба 1 адад зиёд шавад, сандуқи қарзӣ тахминан ба 0,82 млн. сомонӣ коҳиш меёбад. Афзоиши X_2 (ташкилотҳои маблағгузори хурд, адад) 1 адад зиёд шавад, сандуқи қарзӣ тахминан ба 28,70 млн. сомонӣ меафзояд. Агар X_3 як млн. сомонӣ зиёд шавад сандуқи қарзӣ тахминан ба 2,97 млн. сомонӣ меафзояд. Афзоиши пасандозҳо (X_4) ба 1 млн. сомонӣ ба 2,02 млн. сомонӣ коҳиш ёфтани сандуқи қарзӣ оварда мерасонад. Дар баробари ин ба 1 воҳид зиёд шудани шумораи қарзгирандагон ба 4,79 млн. сомонӣ коҳиш ёфтани сандуқи қарзӣ сабаб мешавад. Дар баробари ин, агар X_5 (қарзҳои шибҳанок, фоиз) 1 банди фоизӣ зиёд шавад, сандуқи қарзӣ 17,62 млн. сомонӣ коҳиш меёбад.

Аз натиҷаи таҳлил бар меояд, ки бештари омилҳои таъсиррасон дар муодилаи регрессионӣ бар хилофи қонуниятҳои иқтисодӣ мебошад, масалан шумораи зиёд шудани шартномаҳо набояд сабаби коҳиш ёфтани сандуқи қарзӣ шавад. Дар баробари ин зиёдшавии пасандозҳо баръакс бояд боиси

афзоиши сандуқи қарзӣ шавад. Инчунин афзоиши шумораи қарзгирандагон низ бояд сандуқи қарзиро афзун гардонад.

Бинобар ин сабаб, барои боэътимод шудани модел ба мо зарур аст, ки нишондиҳандаи автокоррелятсияро байни нишондиҳандаҳо муайян кунем, барои ин ба мо гузаронидани санчиши коррелятсионӣ лозим аст.

Чадвали 3.3. – Санчиши коррелятсионии нишондиҳандаҳо

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
Y	1,000						
X ₁	0,848	1,000					
X ₂	-0,777	-0,933	1,000				
X ₃	0,996	0,873	-0,785	1,000			
X ₄	0,972	0,862	-0,805	0,969	1,000		
X ₅	0,966	0,833	-0,734	0,971	0,907	1,000	
X ₆	-0,359	-0,552	0,732	-0,348	-0,470	-0,315	1,000

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Чӣ тавре чадвали коррелятсия нишон медиҳад, байни нишондиҳандаҳои вобаста Y (сандуқи қарзӣ) ва як қатор омилҳои иқтисодӣ робитаҳои хеле қавӣ вучуд доранд. Аз ҷумла, ҳаҷми умумии қарзҳо (X₃) қариб пурра ба сандуқи қарзӣ мутаносиб буда, арзиши коэффиенти коррелятсия ба 0,996 баробар аст, ки далели робитаи мустақими қавӣ мебошад. Ин нишон медиҳад, ки афзоиши ҳаҷми қарзҳо яке аз омилҳои асосии зиёдшавии сандуқи қарзӣ ба шумор меравад. Ҳамчунин пасандозҳо (X₄) ва шумораи қарзгирандагон (X₅) бо сандуқи қарзӣ робитаи баланди мусбат дорад (мутаносибан 0,972 ва 0,966), ки аз ҷиҳати методологӣ дуруст аст, зеро афзоиши пасандозҳо имкониятҳои қарздиҳиро зиёд намуда, афзоиши шумораи қарзгирандагон мустақиман ҳаҷми сандуқи қарзиро меафзоёнад. Дар баробари ин шумораи шартномаҳои басташуда (X₁) робитаи нисбатан миёна бо Y дорад (0,848), ки аҳамияти ин нишондиҳандаро шамчун омили иловагӣ дар ташаккули сандуқи қарзӣ нишон медиҳад. Қарзҳои шубҳанок

робитаи сушт ва манфӣ бо сандуки қарзӣ доранд, ки мавҷудияти таъсири муайянронишон медиҳад, вале аҳамияти он камтар аст. Бо вуҷуди ин, таҳлили ҳамбастагии байни ҳуди омилҳо далели равшани мавҷудияти мултиколениарӣ мебошад. Масалан X_3 , X_4 ва X_5 байни ҳам робитаҳои хеле баланд доранд, ки маънои такроршавии иттилоотро дорад. Дар чунин шароит, барои таъмини устувории модели сохташуда зарур аст, ки шумораи омилҳои истифодашаванда кам карда шавад ва танҳо омилҳои муҳимтар интихоб гарданд. Аз нуқтаи назари илмӣ ва таҷрибавӣ, беҳтарин роҳ интихоби се омил мебошад (ҷадвали 3.4).

Ҷадвали 3.4. – Натиҷаи моделҳо дар асоси се омил

№	Омилҳо	Муодилаҳо	R^2	Adj. R^2
1	X_1, X_2, X_3	$Y=2124.81-0.89 \cdot X_1-10.69 \cdot X_2+1.005 \cdot X_3$	0,9968	0,9948
2	X_1, X_3, X_7	$Y=815.98-0.56 \cdot X_1+1.01 \cdot X_3-2.39 \cdot X_7$	0,9962	0,9939
3	X_1, X_3, X_4	$Y=529.36-0.37 \cdot X_1+0.87 \cdot X_3+0.25 \cdot X_4$	0,9952	0,9923
4	X_1, X_3, X_5	$Y=558.69-0.45 \cdot X_1+1.109 \cdot X_3-0.55 \cdot X_5$	0,9944	0,9887
5	X_2, X_3, X_7	$Y=-476.45+5.91 \cdot X_2+0.95 \cdot X_3-2.32 \cdot X_7$	0,9932	0,9891
6	X_2, X_3, X_4	$Y=-166.14+2.06 \cdot X_2+0.82 \cdot X_3+0.24 \cdot X_4$	0,9931	0,9889
7	X_3, X_4, X_7	$Y=3.17+0.81 \cdot X_3+0.22 \cdot X_4+0.11 \cdot X_7$	0,9928	0,9885

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Натиҷаи муодилаҳо (R^2) нишон медиҳад, ки ҳамаи муодилаҳои пешниҳодгардида боэътимод мебошад, яъне нишондиҳандаи R^2 дар тамоми муодилаҳо аз 0,98 боло мебошад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳамаи муодилаҳо ҳатогии модел камтар аз 2% мебошад, яъне тибқи стандартҳои байналмилалӣ ҳатогии модел на бояд зиёда аз 10%-ро ташкил диҳад. Аз рӯи баҳогузориҳои математикӣ мо метавонем ҳамаи муодилаҳои пешниҳодгарди-даро барои ояндабинии сандуки қарзӣ истифода барем, аммо аз рӯи баҳогузориҳои иқтисодӣ муодилаҳои якум, дуюм, сеюм ва чорум ба талабот ҷавобгӯй нестанд. Яъне дар ин муодилаҳо нишондиҳандаи X_1 (миқдори умумии шартномаҳои басташуд) манфӣ пешниҳод карда шудааст, аммо дар

ҳолати афзудани миқдори умумии шартномаҳои басташуда бояд ба афзоиши сандуқи қарзӣ оварда расонад, на ин ки ба кам шудани онҳо.

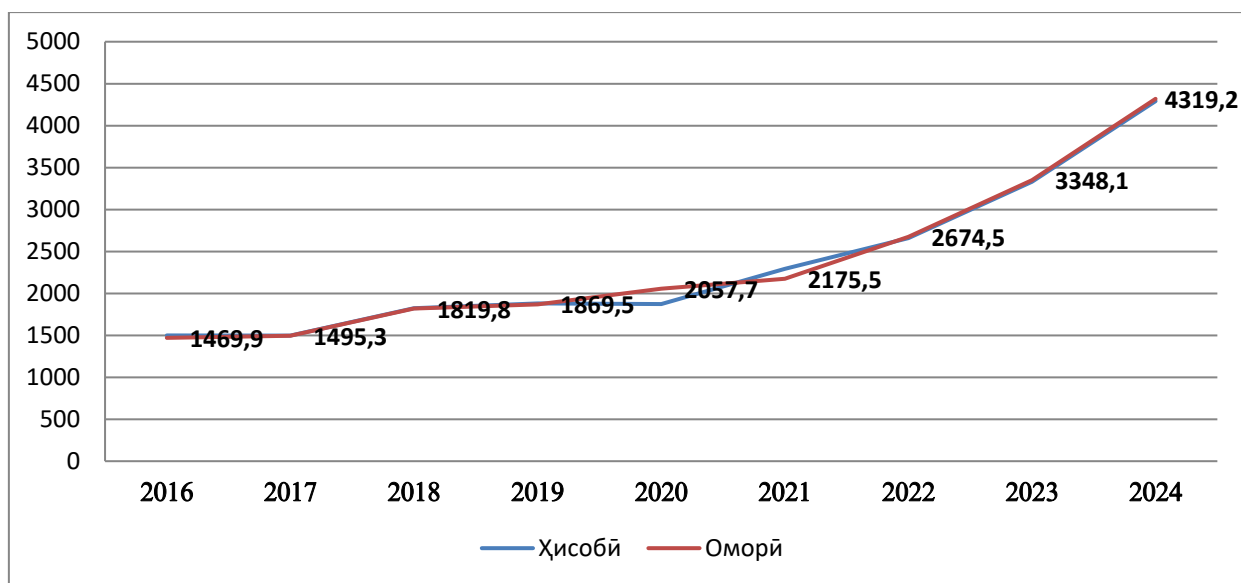
Бинобар ин, сабаб барои ояндабинии сандуқи қарзӣ муодилаҳои якум, дуум, сеюм ва чорум истифода бурда намешаванд. Дар муодилаи 7 бошад, нишондиҳандаи X_6 (фоизи қарзҳои шубҳанок) мусбӣ ишора гардидааст, яъне дар ҳолати афзудани фоизи қарзҳои шубҳанок ҳаҷми сандуқи қарзӣ афзоиш меёбад, ин бар хилофи қонуниятҳои иқтисодӣ мебошад, яъне дар ҳолати афзудани фоизи қарзҳои шубҳанок, ҳаҷми сандуқи қарзӣ бояд кам шавад. Бинобар ин сабаб муодилаи ҳафтумро низ истифода бурда наметавонем. Аз ин лиҳоз, муодилаи 5 ва 6 боқӣ мемонад.

Аммо баъд аз баҳогузорӣ ба ҳулоса омадем, ки дар раванди ояндабинии ҳаҷми сандуқи қарзӣ муодилаи 6 боэътимод мебошад, яъне омилҳои таъсиррасонро метавонем пешгӯӣ намоем, дар ҳолати муодилаи 5 бошад, пешгӯӣ намудани фоизи қарзҳои шубҳанок каме душвор аст ва мо ба пуррагӣ наметавонем пешгӯии аниқро барои ин омил таъмин намоем. Бинобар ин сабаб барои ояндабинии ҳаҷми сандуқи қарзӣ муодилаи зерин истифода бурда мешавад:

$$Y = -166.14 + 2.06 * X_2 + 0.82 * X_3 + 0.24 * X_4 \quad (3.3)$$

Пеш аз он ки мо муодилаи мазкурро барои ояндабинӣ истифода барем, ба мо зарур аст, ки як санҷиши дигарро гузаронем. Яъне, мо бояд муайян кунем, ки натиҷаи ҳисоби муодилаи регрессионӣ то чӣ андоза аз маълумотҳои омӯрӣ фарқ дорад. Барои ин мо сандуқи қарзиро барои солҳои 2016-2024 аз истифодаи омилҳои таъсиррасон бо ёрии муодилаи болозикр ҳисоб карда мебароем (диаграммаи 3.3).

Диаграммаи 3.3. – Санчиши муқоисавии нишондиҳандаи оморӣ ва ҳисоби сандуқи қарзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Чӣ тавре ки аз расми мазкур бармеояд, натиҷаҳои санчиши муқоисавӣ хело хуб ҳастанд, яъне қариб ки фарқият байни натиҷаҳои ҳисобӣ ва рақамҳои фактии оморӣ вуҷуд надорад. Танҳо каме фарқият дар солҳои 2020 ва 2021 ба назар мерасад, ки таъсири онҳо ба натиҷаи ниҳоии модел хело кам аст. Аз ин лиҳоз, ба хулосае омадан мумкин аст, ки муодилаи регрессионии сохташуда боэътимод буда, барои ояндабинии сандуқи қарзӣ дар асоси омилҳои қаблан интихобгардида хело муфид баҳогузорӣ карда мешавад.

Дар баробари ин санчиш дигар санчишҳо низ гузаронида шуданд, аз ҷумла, санчиши Акаики, Шварс ва Дарбин Уотсон. Дар муодилаи мазкур нишондиҳандаи Акаики ва Шварс пастар нисбат ба дигар муодилаҳо буд, ки бо эътимоднокии модели мазкурро нишон медиҳад. Инчунин нишондиҳандаи Дарбин Уотсон дар доираи аз 2 то 4 боқӣ мондааст, ки ин аз набудани автокоррелятсия дар муодилаи мазкур шаҳодат медиҳад.

Барои ояндабинии сандуқи қарзӣ, ба мо зарур аст, ки аввал омилҳои таъсиррасонро бояд муайян кунем, ки то соли 2030 чӣ қадар афзоиш ё ин ки коҳиш меёбанд. Барои ин, мо аз ду сценария истифода бурдем, яъне сценарияи инертсионӣ, ки дар асоси тамоюлҳои солҳои гузашта бо истифодаи муодилаи

регрессионии оддӣ ояндабинӣ гардид ва сенарияи оптимистӣ барои омиле, ки тамоюли рушд дида намешавад (ҷадвали 3.5).

Ҷадвали 3.5. – Ояндабинии омилҳои таъсиррасон

	2025	2026	2027	2028	2029	2030
X ₂	48	49	50	51	52	53
X ₃	4330,0	4672,8	5015,6	5358,4	5701,2	6044,0
X ₄	1857,2	2028,0	2198,9	2369,7	2540,5	2711,3

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар асоси таҳлили динамикаи солҳои гузашта, бо назардошти сенарияи оптимистӣ пешбинӣ карда мешавад, ки шумораи ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои минбаъда тамоюли афзоишро нишон медиҳад. Пешгӯи нишон медиҳад, ки аз соли 2025 шумораи чунин ташкилотҳо ҳар сол ба ҳисоби миёна тақрибан як воҳид зиёд хоҳад шуд. Дар натиҷа, агар ин раванд идома ёбад, то соли 2030 шумораи ташкилотҳои мазкур ба 53 адад мерасад. Ин ҳолат, дар навбати худ метавонад ба беҳтар шудани дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ, дастгирии соҳибкории хурду миёна ва рушди иқтисоди миллӣ мусоидат намояд.

Барои муайян намудани динамикаи X₃ модели регрессияи хаттӣ (Linear Regression) истифода шудааст ки дар чунин муодилаи истифода шудааст:

$$Y = -37171 + 20,4 \times \text{Солҳо}.$$

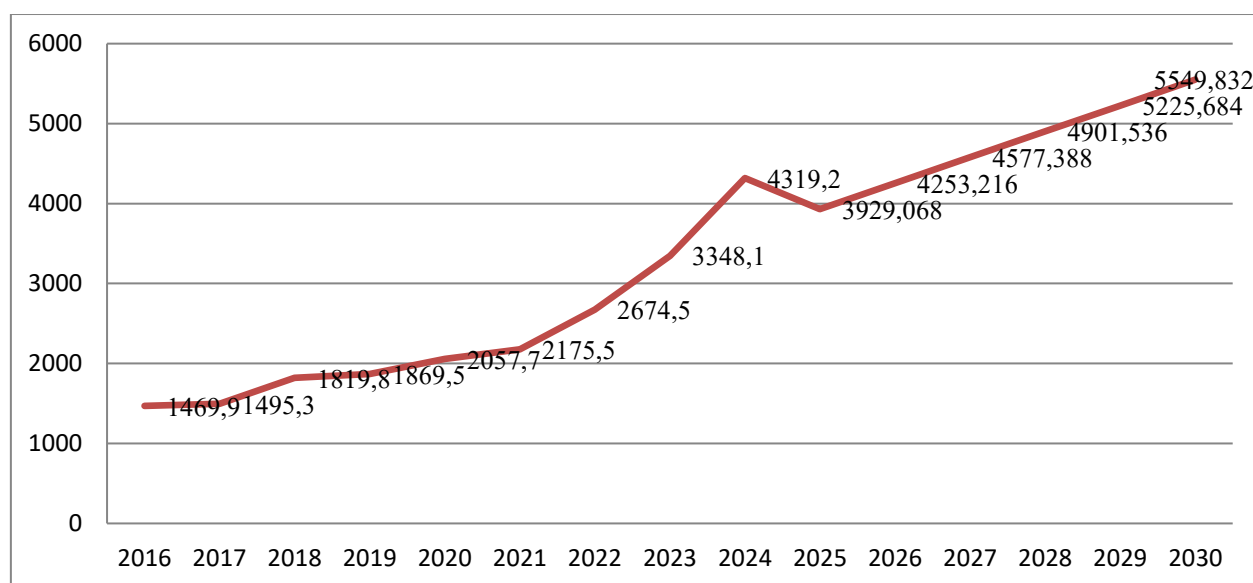
Ҳаҷми умумии қарзҳо аз 1701 млн. сомонӣ дар соли 2016 то 4749,8 млн. сомонӣ дар соли 2024 афзоиш ёфтааст. Пешгӯии модели регрессия нишон медиҳад, ки ҳаҷми қарзҳо то соли 2030 метавонад ба зиёда аз 6044 млн. сомонӣ расад. Ин тамоюл аз он шаҳодат медиҳад, ки дастрасӣ ба қарзҳо барои соҳибкорон ва аҳоли беҳтар шуда, саҳми қарзҳо дар рушди иқтисоди миллӣ афзоиш меёбад.

Таҳлил ва ояндабинии маълумотҳои омӯрӣ оид ба ҳаҷми пасандозҳо нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли афзоиш дар захираҳои молиявӣ мушоҳида мешавад, ки ин нишон медиҳад аҳоли ва

соҳибкорон бештар ба захираҳои молиявӣ ва пасандозҳо таваҷҷӯҳ доранд. Барои пешгӯии ҳаҷми пасандозҳо модели регрессияи хатӣ истифода шуд. Дар натиҷа мушоҳида карда шуд, ки бозори пасандозҳо босуръат рушд мекунад ва барои устувории молиявӣ ва дастгирии соҳибкории хурду миёна имкониятҳои нав фароҳам меорад.

Бо истифода аз натиҷаҳои ҷадвали 3.4. мо сандуқи қарзиро ояндабинӣ мекунем (диаграммаи 3.4).

Диаграммаи 3.4. – Ояндабинии инерсионӣ (сценарияи 1 - дар асоси маълумотҳои ҷадвали 3.4.)

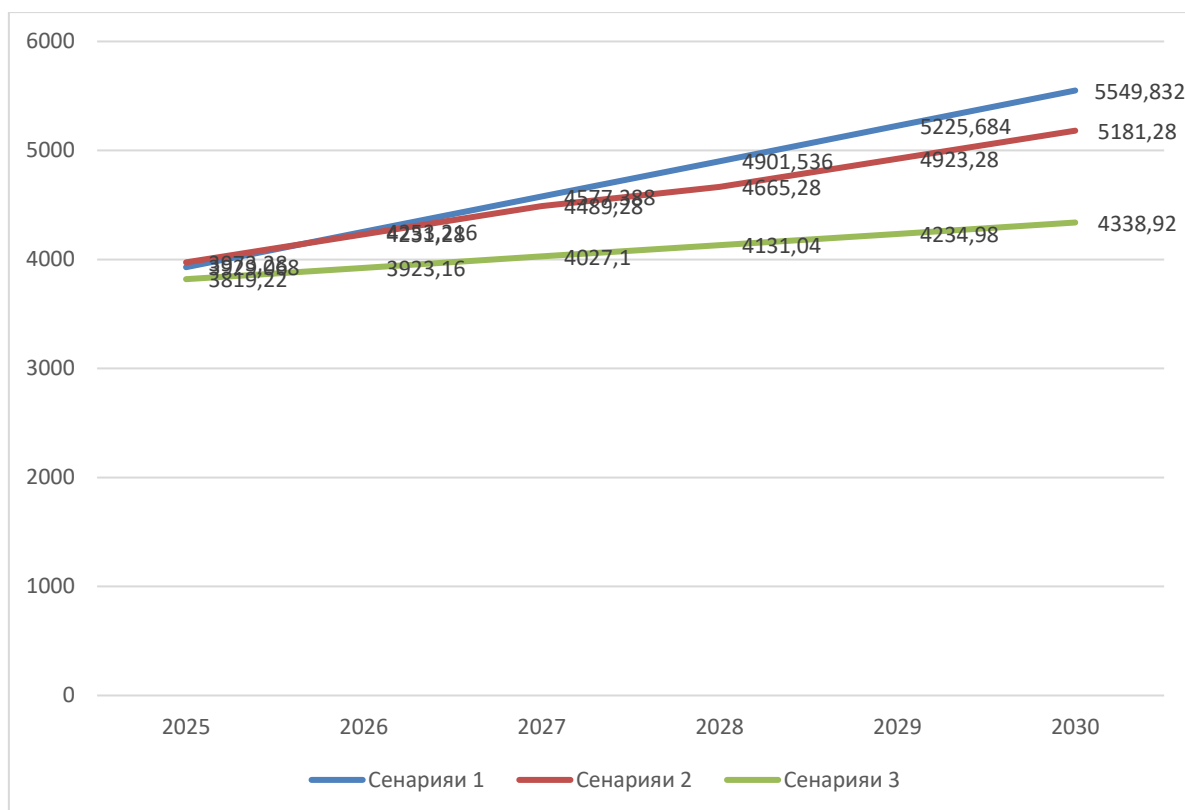

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар натиҷаи таҳлил муайян карда шуд, ки соли 2030 сандуқи қарзӣ тақрибан 5550 млн. сомониро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда хело баланд буда, аз рушд ёфтани самти хизматрасониҳои молиявӣ шаҳодат медиҳад.

Дар баробари ин тасмим гирифта шуд, ки ду сценарияи дигар низ сохта шавад (диаграммаи 3.5).

Диаграммаи 3.5. – Сенарияҳои ояндабинии сандуқи қарзӣ барои солҳои 2025-2030.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Сенарияи якум аллакай дар расми 3.2. дарҷгардида нишон дода шуд, ки дар кадом ҳолат ҳаҷми сандуқи қарзӣ соли 2030 ба 5550 млн сомонӣ мерасад. Дар баробари ин дар расми 3.3. ду сенарияи дигар, яъне сенарияи дуюм ва сеюм, илова карда шуд. Сенарияи дуюм дар асоси мушоҳидаҳои динамикаи омилҳои таъсиррасон, бо истифодаи баҳогузориҳои эксперти сохта шудааст. Чӣ тавре ки аз маълумотҳои омории бар меояд, шумораи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд сол то сол кам шуда истодаанд, бинобар ин, сабабҳо мо дар сенария тахмин кардем, ки шумораи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд мисли соли 2023 ва 2024 дар як зина боқӣ мемонад, яъне 47 адад меистад. Инчунин ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодгардида ба 300 млн. сомонӣ ҳамасола афзоиш меёбад. Дар баробари ин пасандозҳо бошад ҳамасола ба 50 млн. сомонӣ афзоиш меёбад. Дар натиҷаи чунин сенария ҳаҷми сандуқи қарзӣ соли 2030 тақрибан 5182 млн. сомониро ташкил медиҳад.

Дар сенарияи сеюм бошад, тасмим гирифта шуд, ки ташкилотҳои қарзӣ сол то сол ба 1 адад кам мешаванд, ҳаҷми умумии қарзҳо сол то сол танҳо ба 100 млн афзоиш меёбад ва пасандозҳо низ ба 100 млн. сомонӣ ҳамасола зиёд мешавад. Дар натиҷаи ҳаҷми сандуқи қарзӣ тақрибан 4340 млн. сомонӣ мешавад. Дар асоси сенарияҳои дар параграф ишорагардида яке аз масъалаи муҳими дигар истифодаи технологияҳои ҳозиразамони электрониро пардохтӣ мебошад. Гузариш ба раванди истифодаи технологияҳои рақамӣ дар ТМХ яке аз воситаҳои муҳиме мебошад, ки беҳатарии минбаъдаи онҳо таъмин ва ууботи молиявиро иқтисодии онҳо барои давраи дарозмуддат таъмин мегард. Зеро талабот ба пулҳои нақдӣ дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ яке аз мушкилотҳои асосие мебошад, ки ба он таваҷҷуҳ зоҳир намудан идорашавандагӣ будани хавфҳоро таъмин менамояд.

Таҷриба нишон дод, ки вусъати технологияҳои рақамӣ дар Тоҷикистон ва дер омодагӣ دیدан барои гузариш ба он як қатор мушкилотҳоро дар ин самт ба миён овард, ки ин масъала бонкҳо ва ТМХ барои ислоҳоти ҷиддӣ дар ин самт водор намуд. Таҷриба бори дигар собит намуд, ки гузариш ба технологияҳои рақамӣ дар соли 2019 аз як тараф, пеши роҳи муфлисшавии бонку ТМХ ба миён оварда, аз дигар тарафи идорашавандагии хавфҳоро имконпазир гардонид. Ва ин натиҷаро дар боби 2-юми таҳқиқоти илмӣ мо мукаммалан во хӯрдан мумкин аст. Яъне гуфтан мумкин аст, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар ТМХ метавонад аз як тараф, рушди нишондиҳандаҳои онро таъмин менамояд, аз дигар тараф, хавфҳоро дар ин муҳит ба таври содда идора менамояд.

Дар хулоса гуфтан мумкин аст, ки дар ТМХ яке аз ҳадафҳои асосие, ки метавонад рушди ин зинаи низоми бонкиро дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ таъмин намояд, истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ мебошад ва дар доираи ин бояд чунин масъалаҳо ҳалу ҷавоб карда шаванд:

1. Ғайринақдикунонии тамоми амалиёту хизматрасониҳо дар пешниҳоди пулу қарзӣ тавассути дастгоҳҳои электронӣ;

2. Ба тариқи ғаринақдӣ пешниҳод намудани қарздиҳии ғайринақдӣ ва пайгирии доимии он дар шароити имрӯза;

3. Назорат аз рӯйи амалиётҳои хавнок ва соҳаҳои дорои хавфи баланд тавассути технологияҳои рақамӣ;

4. Ба воситаи истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ дар ТМХ пурзӯр намудани захираҳои пулии онҳо ва сафарбарсозии онҳо ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ ва ғ.

Хулоса, мавқеи муаллифии мо ҳамин аст, ки фишорсанчиши классикии аз ҷониби БМТ танзимшаванда ба арзёбии хавфҳои системавии бонкӣ (варшикастани калони корпоративӣ, бозори байнибонкӣ) равона карда шудааст ва методологияи фишорсанчиш дар ташкилотҳои маблағгузории хурд хусусияти худро дорад. Таҳияи моделҳои мутобиқшудаи фишорсанҷӣ дар ТМХ ниёзманди роҳандозии матритсаҳои сохторӣ мебошад, ки ба арзёбии «микро-таконҳо» нигаронида шудаанд. Ин гуна сценарияҳо бояд вижагиҳои рафтории мизочони хурд, хавфҳои иқлимӣ ва таҳдидҳои пардохтпазириро, ки аз хусусияти сармоягузории кӯтоҳмуддат сарчашма мегиранд, ба таври пӯшида фаро гиранд.

ХУЛОСА ВА ПЕШНИХОДҲО

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

1. Ҷамъбаस्तкунӣ ва банизомдарории дидгоҳҳои илмӣ мавҷуда оид ба механизмҳои танзим ва идоракунии ҳавфҳои иқтисодӣ дар ташкилотҳои маблағгузории хурд ба муаллиф имкон дод, ки чунин таърифи такмилёфтаи худро пешниҳод намояд: «Дар ташкилоти маблағгузории хурд ҳавфҳо омилҳои эндогенӣ (дарунзо) ва экзогенӣ (бурунзо) мебошанд, ки бо хусусияти динамикӣ ва номуайяний тавсиф мешаванд ва метавонанд таъсири манфӣи худро ҳам ба вазъи молиявӣ ва ҳам ба самаранокии амалиётҳою нуфузу эътибори ташкилоти мазкур расонанд». Аз ин рӯ, вазифаи аввалиндараҷаи ташкилоти маблағгузории хурд дар ҷаҳорҷӯби сохтори низоми идоракунии ҳавф бояд таҳияи харитаи онҳо ба шумор равад. Ин восита, аввалан, хусусияти ҳоси ҷаъолияти ин ё он ниҳоди қарзиро инъикос менамояд; сониян, ба ташаккули дидгоҳи мукамал дар бораи маҷмуи ҳавфҳои ба ҳам алоқаманд мусоидат мекунад; сеюм, имкон медиҳад, ки чунин нишондиҳандаҳои бунёдии ҳавф, аз қабилӣ манбаъ, объект ва субъекти дарккунандаи он табақабандӣ карда шаванд [1-М; 3-М; 4-М; 12-М].

2. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ таснифоти илман асосноки ҳавфҳои ҳоси ҷаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд (аз ҷумла ҳавфҳои қарзӣ, амалиётӣ, бозорӣ ва стратегӣ) пешниҳод гардида, унсурҳои калидӣ, марҳилаҳо ва иштирокчиёни раванди идоракунии онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин, аз ҷониби муаллиф методологияи мукаммали арзёбии ҳамаҷонибаи ҳавфҳо коркард ва пешниҳод шудааст. Дар натиҷаи омӯзиши муқоисавии асарҳои муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ усулҳои мавҷудаи таҳлил ва арзёбии ҳавфҳо ба се гурӯҳи ҳамдигарро пурракунанда (сифатӣ, миқдорӣ, омехта) таҷзия карда шуданд. Барои чунин таҳлил, натиҷаҳои таҳлили сифатӣ ҳамчун маълумоти ибтидоӣ хизмат мекунанд. Усулҳои миқдории таҳлил шартан ба: усулҳои таҳлилий; усулҳои эҳтимолии

назариявӣ; усулҳои ғайримуқаррарӣ; усулҳои эвристикӣ ва усулҳои таҳлили микдории хавфҳо тасниф карда шуданд [1-М; 2-М; 5-М; 7-М].

3. Ба сифати давраи таҳлил дар аксар маврид, ба истиснои баъзе чадвалу диаграммаҳо бо сабабҳои объективӣ, давраи солҳои 2016-2024 интиҳоб гардид. Тамоюли камшавии назарраси шумораи ташкилотҳои таҳқиқшаванда дар ин давра ва баръакс, афзоиши бесобиқаи дороиҳои онҳо ошкор карда шуд. Гуфтан кофист, ки дар соли 2024 ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда 4 749,86 миллион сомонӣ баробар гардида, қарзҳои хурд бошад ба 3826 миллион сомонӣ ва ҳаҷми пасандозҳо ба 1 941,93 миллион сомонӣ баробар шуданд. Аммо, дар ин давра ҳаҷми сармоягузориҳои ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд 96,0 фоиз нисбат ба соли 2016 коҳиш ёфтааст, ки боиси нигаронист. Воситаҳои асосӣ бошад, дар соли 2022 – 16,48 фоиз кам шуда, дар соли 2024 дар қиёс бо соли базавӣ (2016) ба андозаи 1,5 маротиба афзудаанд [10-М].

4. Маблағгузориҳои ТМХ дар давраи таҳлилшуда зиёд шуда, маблағи умумии қарзҳо дар соли 2024 нисбат ба соли 2016 ба андозаи 9 маротиба афзудааст. Дар асоси маълумоти пешниҳодшуда, метавон хулоса кард, ки соҳаи қарздиҳии истеъмоли дар 9 соли охир муҳаррики бартаридоштаи афзоиши ҳаҷми қарзҳои хурд гардида, афзоиши ҷаҳандаро ба андозаи 20 маротиба нишон медиҳад, ки ин дар навбати худ, суръати афзоишро дар бахшҳои дигар ба таври назаррас боло бурдааст. Ба андозаи 20 маротиба афзоиш ёфтан ба талаботи азими аҳоли ба қарзҳои истеъмоли ишора намуда, баёнгари афзоиши даромад, тағйирёбии одатҳои истеъмолкунандагон, беҳтар шудани дастрасии хизматрасонии молиявӣ ва сиёсати маркетингии ТМХ мебошад [11-М].

5. Вобаста ба мавзӯи таҳқиқот, афзоиши босуръат дар сегменти истеъмоли, махсусан дар соҳаи қарзҳои хурд, метавонад хавфҳои қарзии зиёд дошта бошад. Дар баробари ин афзоиши назаррас дар соҳаҳои сохтмон (7,8 маротиба) ва нақлиёт (8,8 маротиба) ба назар мерасад. Қарзҳои хурд дар ин ҷо ҳам эҳтиёҷоти шахсӣ ва ҳам тиҷорати хурдро дар ин соҳаҳо маблағгузорӣ

мекунанд. Афзоиши қарзҳои хурд дар соҳаи кишоварзӣ (5 маротиба) нишон медиҳад, ки ин бахш инчунин қарзҳои хурдро ҷаёлона ҷалб мекунад ва баръакс, пасттар будани суръати афзоиш дар бахши саноат нишон медиҳад, ки ин соҳа нисбат ба қарздиҳии хурд майли камтар дорад. Соҳибкорони ин бахш бештар ба сарчашмаҳои бузургтари сармоягузорӣ ва воситаҳои афзалиятноки молиявӣ таваҷҷуҳ мекунанд. Бадшавии сандуқи қарзӣ дар ташкилотҳои мазкур занҷираи оқибатҳои манфиро, аз қабili зиёдшавии талафоти қарзхоро ба вуҷуд меорад. Дар чунин вазъият барои идоракунии хавфи қарзӣ бояд ТМХ барномаҳо, стратегияҳо таҳия намояд. Ҳангоми таҳияи маҳсулоти қарзии хурд ҷудо кардани онҳо аз барномаҳои иҷтимоӣ муҳим аст. Барои самаранок назорат кардани хавфи қарзӣ, қарздиҳӣ ба мизочони номуносиб бояд истисно карда шавад. Параметрҳои маҳсулоти қарзӣ бояд ба хусусияти гардиши пули муштариёни ин бахш мутобиқ карда шаванд [12-М].

6. Таркиби сохтори тақсими маблағгузорӣ, ки дар он тамоюли афзоиши назарраси сармоягузорӣ ба бахши истеъмоли ва коҳиши нисбии он дар соҳаҳои сохтмону нақлиёт ва бахшҳои калидии иқтисодиёт, аз қабili кишоварзӣ, саноат, хизматрасонӣ, савдои хориҷӣ ва ҳуруқи ҷамъиятӣ ба мушоҳида мерасад, аз мавҷудияти номутаносибии сохторӣ дар маблағгузори соҳаҳои воқеии иқтисодиёт шаҳодат медиҳад, ки тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт ва ниёзҳои аҳоли ва тичорати хурд нисбат ба маблағҳои қарзӣ дар ҷараён аст. Барои танзимгарон ва иштирокчиёни бозор, чунин номутаносибии рушд таҳқиқи бодикқатро талаб мекунад, то устувории системаи молиявиро таъмин кунад ва хавфҳои эҳтимолии афзоиши аз ҳад зиёди қарзро дар бахшҳои муайян пешгирӣ кунад [5-М].

7. Дар нух соли охир (2016-2024) таносуби бақияи қарзҳои ТМХ бо дарназардошти тамоми омилҳои таъсиррасон тағйир ёфтааст. Аз рӯи маълумоти мазкур ҳиссаи бақияи қарзҳои ТМХ дар муқоиса ба соли 2016 тамоили зиёдшавӣ дошта, он мутаносибан дар соли 2024 3,9 маротиба афзоиш ёфтааст. Ҳамин ҳолат дар ташкилотҳои маблағгузори хурд бошад,

соли 2024 2,8 маротиба нисбат ба соли 2016 бақияи қарзҳои хурди ТМХ афзоиш ёфтааст [10-М].

8. Тамоюли мусбии ошкоршуда зиёдшавии сандуки қарзӣ дар ТМХ дар солҳои 2016-2024 ба андозаи 2,9 маротиба, аз ин ҳисоб қарзҳои қолабӣ ба андозаи 3,3 баробар, қарзҳои ғайриқолабӣ 120% ва коҳишёбии қарзҳои безътимод ба андозаи 70,8% ва шубҳанок - 65,1% мебошад. Вале дар ин давра ҳаҷми қарзҳои зери назоратӣ аз 76 млн 900 ҳазор сомони соли 2016 то ба 176 млн 367,29 ҳазор сомонӣ дар соли 2024 ва ё ба андозаи 2,3 маротиба зиёд шудааст. Вобастагии байни тамоюли маблағгузори ТМХ ва ҳавфи қарзӣ ошкор шудааст, ки ҳамон маҳсулоти қарзӣ рушд мекунад, ки дар он пардохти қарзи додашуда бе мушкilot сурат мегирад, яъне ҳавфи қарзӣ дар сатҳи паст қарор дорад ва аз ин нуқтаи назар ТМХ қарзи худро вобаста ба соҳа ва боназардошти ҳавфҳои қарзӣ пешниҳод менамояд [6-М; 10-М].

9. Дар баробари ҳавфҳои молиявӣ, фаъолияти ҳамаҷунбаи ТМХ бо миқдори зиёди ҳавфҳои ғайримолиявӣ ҳамроҳ сурат мегирад ва ин омил гувоҳи он аст, ки танзиму идоракунии онҳо аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Дар аини замон, дар зехни менечерони ТМХ, идоракунии ҳавфҳо бо идоракунии бухронҳо маҳлут шуда, аксарияти ташкилотҳо ба ҳавфҳои ғайримолиявӣ эътибори даркорӣ намедиханд. Ҳол он ки таъсири ҳавфҳо ба ташкилотҳои молиявии хурд гуногунҷабҳа буда, дар ҳар мавриди мушаххас андешидани чораю тадбирҳои муайянеро тақозо мекунад [12-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Бо назардошти андешаҳои пешниҳодшудаи олимони соҳа мо ҳавфро дар ташкилотҳои маблағгузори хурд дар чунин шакли таъриф тавсия менамоем: «Ҳавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд омилҳои эндогенӣ ва экзогенӣ мебошанд, ки бо табиати тағйирёбанда ва номуайяни худ фарқ карда, қодиранд ба ҳолати молиявӣ, самаранокии фаъолият ва нуфузу эътибори ташкилоти маблағгузори хурд пайомадҳои номатлуб расонанд.

2. Тавсия мешавад, ки чиҳати кам кардани хавфи барнагаштани қарзҳои ТМХ чунин корҳо анҷом дода шаванд: бароҳмонии назорат аз болои истифодаи мақсадноки қарз, тартиби пардохт ва таъминоти он, самаранокии кори ҳам мутахассиси алоҳида ва ҳам шуъбаи қарздиҳӣ, ба даст овардани маълумоти муфассал оид ба қарзгир, зомин, ғаравдиҳанда, ташкили фонди захиравӣ, таҳлили хавфҳо, даромад ва хароҷот, ба нақшагирии бизнес ва ҳисоб кардани қобилияти пардохтпазирии ТМХ.

3. Сабақҳои талх, вале судманди танзим ва идоракунии хавфҳо дар ТМХ дар бухронҳои такроршавандаи ҷаҳони муосир нишон доданд, ки худ ин ташкилотҳо бидуни дастгирии давлатӣ барои бартараф намудани оқибатҳои бухронҳо қодир нестанд. Давлатҳои хориҷӣ як қатор чораҳоро оид ба рушди фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд таҳия ва амалӣ карданд. Мо айнӣ ҳамин таҷрибаро барои шароити кишвари худ муфид арзёбӣ менамоем.

4. Мо сиёсати Бонки миллиро оид ба талаботи қатъӣ нисбат ба фаъолияти ТМХ мусбат арзёбӣ намуда, пешниҳод менамоем, ки бо мақсади рушди минбаъдаи ташкилотҳои маблағгузори хурд системаи суғуртаи ҳатмии пасандозҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд тавассути бузургтарин ташкилотҳои молиявӣ тобеи он ҷорӣ карда шавад, ки ин ҳолат метавонад сади роҳи камшавии теъдоди ташкилотҳои маблағгузори хурдро гирад.

5. Баҳри таҳкими таҳаввулоти рақамӣ ва тақвияти дастрасии молиявӣ, зарур шумурда мешавад, ки низоми автоматикунонидашудаи машваратӣ дар соҳаи фаъолияти қарзӣ таъсис ёфта, механизмҳои самараноки хизматрасонии технологияҳои молиявӣ ҷорӣ карда шаванд. Барои минимизатсияи сатҳи хавфҳо дар ТМХ, ҷорӣ намудани системаи пурқувват ва бозғатимоди мушаххаскунии муштариён, равонсозии системаи ягонаи иттилоотӣ ҳамроҳ бо бонкҳо, таъсиси реестри таърихи қарзӣ ва амиқтар кардани ҷустуҷӯи маълумот дар бораи мизочон ба ТМХ имкон медиҳад, ки хароҷоти молиявӣ ва вақти расмиёти қарздиҳиро ба таври назаррас коҳиш диҳанд.

6. Муайян намудани андоза ва танзими ҳаҷми захираҳои эҳтиётӣ ва ҳатмӣ барои ТМХ заминаи босуботино дар ин соҳаи бозори молиявӣ тақвият мебахшад. Барои ҷилавгирӣ аз хавфҳои эҳтимоли ва коҳиши онҳо, андешидани тадбирҳо оид ба гуногунсатии манбаъҳои сармоягузорӣ зарур аст. Диверсификатсияи воситаҳои молиявии воридшаванда ба портфел дараҷаи ҳимояти онро дар баробари хавфҳои гуногун ба таври назаррас афзун мегардонад.

7. Бо назардошти ҳамин афзоиш мо тавсия менамоем, ки суғуртаи қортҳои бонкӣ ҳамчун самти афзалиятнок дар фаъолияти ТМХ махсуб ёфта, ҳарчи зудтар дар амал татбиқ карда шавад. Зеро суғуртаи қорти бонкӣ – ҳифзи маблағҳои дар қорт буда тавассути бастанӣ шартномаи махсус бо ТМХ мебошад. Муштарӣ ба ТМХ маблағи дар шартнома нишондодашударо мепардозад ва дар иваз ТМХ ӯҳдадор мешавад ба муштарӣ тамоми маблағи аз сабаби гум шудани қорти бонкӣ ва амалҳои барқасдонаи шахсонӣ сеюм маблағро барқарор намояд.

8. Дар таҳқиқоти мазкур механизми муносири низомӣ мудирияи хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузорӣ хурд қоркард қардида, роҳҳои қоҳиш додани таваққалҳо тавассути абзорҳои суғуртавӣ, аз ҷумла суғуртакунии тағйирёбии қурби асъор, пешниҳод шудаанд. Инчунин, зарурати омодакунии кадрҳои баландхаттӣ дар самти идоракунии таваққалҳо барои ин ниҳодҳои молиявӣ асоснок қарда шуда, тақвияти ҳамқорҳои ТМХ бо ширкатҳои суғуртавӣ, суғуртаи ВВВ дар ТМХ, суғурта аз қиноятҳои қибарӣ, суғуртаи қортҳои хизматрасонӣ, тавсия намудем.

Рӯйхати адабиёт
САНАДҲОИ МЕЪЁРИЮ ҲУҚУҚӢ:

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2021-2025. – Душанбе, 2021. -283с. / бо қарори иҷлосияи дуюми Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати шашум аз 16 июни соли 2021, №441 тасдиқ шудааст.
https://nbt.tj/files/program/%D0%91%D0%9C%D0%A0_2021-2025.pdf
2. Дастурамали № 247 дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ / қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 19.11.2021, №168:
https://nbt.tj/upload/iblock/8fa/ins_247_tj.pdf.pdf
3. Дастурамали №175 «Оид ба меъёрҳои ҳадди ниҳии мавқеи кушодаи асҳорӣ ва тартиби ҳисоби онҳо барои ташкилотҳои қарзии молиявӣ» аз 30.11.2018 г. № 159. [instruc_175_tj.pdf](https://nbt.tj/files/instruc_175_tj.pdf) (nbt.tj) Санаи дастрасӣ: 1.01.2024
4. Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ» / қарори Раёсати БМТ №304 аз 09.10.2009, илова бо қарорҳои РБМТ аз 19.04.2010, №104; 30.08.2010, №208; 11.01.2011, №1; 30.08.2012, №196; 15.04.2014, №65; 04.12.2015, №268; 08.11.2017, №148; 04.01.2018, №1; 12.11.2019, №143; 24.05.2022, №55.
https://nbt.tj/upload/iblock/847/9b9mcuh84m8sj8sape9ti753casw7ufv/%D0%94%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%B8_176_12.07.2022.pdf
5. Дастурамали №197 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзии хурд» / қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 30.08.2012, №194 ва илова бо қарори раёсати БМТ аз 28.05.2015, №104:
https://nbt.tj/upload/iblock/1cf/ins197_tj.pdf
6. Дастурамали №198 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти фондҳои қарзии хурд» / қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 30.08.2012, №195 ва илова бо қарори раёсати БМТ аз 21.08.2017, №106:
https://nbt.tj/upload/iblock/259/ins198_tj.pdf
7. Дастурамали №207 “Оид ба тартиби ташкил ва истифодаи захира барои пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи қарзҳо дар Бонки миллии Тоҷикистон”.
8. Дастурамали №240 «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиётӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ» / қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 24.10.2019, №128:
https://nbt.tj/upload/iblock/99d/%D0%94%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20240_26.11.2019_TJ.PDF

9. Концепсияи назорати низоми пардохт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 14 феввали с. 2012 таҳти №52).
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ» ш. Душанбе, 5 март соли 2012, №237.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2012, №4, мод. 266) (Қонуни ҚТ аз 20.06.2019 № 1628, аз 20.06.2024 №2071) <https://mmk.tj/system/files/Legislation/tj.816.pdf>
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ш. Душанбе, 19 майи соли 2009, №524 http://nbt.tj/upload/iblock/17c/Zakon_o_bank_deyatel_s_30082018_tj.pdf.
13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, №7, қ. 2, мод. 405; с. 2019, №6, мод. 329; Қонуни ҚТ аз 20.06.2024, №2073) https://nbt.tj/upload/iblock/bea/dru8t9kk9y1ln7i1xtwc1shljvtp19e9/07032025Qonuni_JT_Dar_borai_faoliyati_bonkii_islomi.pdf
14. Нақшаи стратегияи солимгардонии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019. С 2,3.
15. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021. <https://president.tj/event/missives/24850>
16. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22.12.2017, <http://president.tj/node/16771>.
17. Роҳнамо «Дар бораи восита ва усулҳои идоракунии хавфи қарзӣ дар ташкилотҳои қарзӣ» (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 19 ноябри соли 2021, №170).
18. Роҳнамо «Дар бораи тартиби ошкор ва ирсол намудани маълумот оид ба аҳд ва амалиёти шубҳанок» (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 21 феввали с. 2022, № 11).
19. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. с.83.
20. Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июли соли 2022, №314 тасдиқ шудааст.
21. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузори ватаниву хориҷӣ 14.10.2017 <http://investcom.tj/tj/mulooti-prezidenti-umirii-toikiston-bo->

soibko/87-suhanron-dar-muloot-bo-soibkoron-va-sarmojaguzoroni-vatanivu-hori.html.

22. Тавсияҳо дар бораи ошкор ва ирсол намудани аҳдҳои шубҳанок зимни баҳодиҳии хавф (қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 20 июни с.2011, №121).

Захираҳои электронӣ

23. Бюллетени омили бонкӣ / Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2018с. 12 (281), 125с. https://www.nbt.tj/upload/iblock/87c/december_2018-2.pdf С. 40-41, 51,73-74, 75,77, 11,83,84,88

24. Бюллетени омили бонкӣ. / Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2019с. 12 (293).-121с. https://www.nbt.tj/upload/iblock/915/2019_12.pdf С.10, 55, 69, 80,82, 90,91,95

25. Бюллетени омили бонкӣ. / Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2020с. 12 (305).-122с. <https://www.nbt.tj/upload/iblock/31e/xv2wvylk0x4d3tdbxvw63zyalv872los/2020.pdf> С 10, 39-40, 51, 58, 70, 78-81, 80,82, 87,88

26. Бюллетени омили бонкӣ. / Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2021с. 12 (316). -100с. https://www.nbt.tj/upload/iblock/803/cydpvrm9fzq06asaicvqhaala1u9w3t/BULL_12_2021.pdf С8, 18,19,21, 26,27, 49, 57 -58,63

27. Бюллетени омили бонкӣ/ Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2022с. 12 (329) https://www.nbt.tj/upload/iblock/186/lfuytehzhvk0em9ynm56673qcaf62ctxv/BULL_12_2022.pdf С.19,22, 27, 28,64,81

28. Бюллетени омили бонкӣ. / Бонки миллии Тоҷикистон. Декабри 2023с (341).-104с. <https://www.nbt.tj/upload/iblock/983/uallss1lhvqf4g04chpu0zzsdnlciytgr/BULL12%20new.pdf> С.22, 29, 30,58-60,66

29. Бюллетени омили бонкӣ. / Бонки миллии Тоҷикистон. 2024с.12 (353). 104с. https://www.nbt.tj/upload/iblock/4b5/o8tiqa1bflzztoix53zp35gbymjzkgu/BULL_12_04.pdf. С. 27, 28, 60

30. Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санаи 31 декабри соли 2025 [Захираи электронӣ] [https://nbt.tj/upload/iblock/705/0xdt08o3233v7ec308hgk9lddy1qwzxxq/%D1%82%D0%BE%D2%B7_%D0%9D%D0%B8%D0%B7%D0%BE%D0%BC%D0%B8%20%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%B8_2025.06%20\(%D0%B4%D](https://nbt.tj/upload/iblock/705/0xdt08o3233v7ec308hgk9lddy1qwzxxq/%D1%82%D0%BE%D2%B7_%D0%9D%D0%B8%D0%B7%D0%BE%D0%BC%D0%B8%20%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%B8_2025.06%20(%D0%B4%D)

- 0%D0%B2%D1%80%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%20%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B0).pdf https://nbt.tj/tj/banking_system/nadzor.php
31. Встреча Председателя НБТ с Председателем Национального банка Швейцарии [Электронный ресурс] // Официальный сайт Национального банка Таджикистана. – URL: https://www.nbt.tj/ru/old_news/?ELEMENT_ID=545964
32. Вяцкова, Н. А. Классификация методов анализа и оценки рисков / Н. А. Вяцкова // Актуальные вопросы современной науки. – 2014. – № 33. – С. 103-122. – EDN SAAXCB. [Электронное издание] <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-metodov-analiza-i-otsenki-riskov/viewer>
33. Ефимова Ю.В. Современная практика микрокредитования // Банковское кредитование. - 2011. - № 3. - С. 94-106. https://www.reglament.net/bank/credit/2011_3/get_article.htm?id=1271
34. Истории успеха: Банкир Мухаммад Юнус, удостоенный Нобелевской премии «за поправление» священных заветов банковского дела // Обществ. объединение «Единство», 2016. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://edinstvo-gomel.by/index.php/2013-07-24-19-18-28/934-2014-06-11-07-51-34.html/> (дата обращения: 05.06.2023).
35. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. - М.: Гелиос АРВ, 2002. - С. 352. <https://socioline.org/files/5/316/keyns.pdf> https://www.booksite.ru/localtxt/kei/ns/keins/obshay_teorii/index.htm
36. Максимова У.С., Шмал В.Н. Развитие теории управления рисками // Т-Comm: Телекоммуникации и транспорт. 2022. том 16.№2. С.39-46. DOI: 10.36724/2072-8735-2022-16-2-39-46. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-teorii-upravleniya-riskami> С.40.
37. Малащук Д.В., Василюк Д.М. Организационно-экономические аспекты оптимизации валютных рисков // Universum: экономика и юриспруденция : электрон. научн. журн. 2015. № 4 (15). URL: <https://7universum.com/ru/economy/archive/item/2027> (дата обращения: 30.06.2025).
38. Пашков, Роман Викторович. Исламский банк: структура, риски, продукты : монография / Р.В. Пашков, Ю.Н. Юденков. — Москва : РУСАЙНС, 2017. 254 с. <https://www.worldislamlaw.ru/wp-content/uploads/%D0%9A%D0%9D%D0%98%D0%93%D0%90D1%8B.pdf> С.158.
39. Рассмотрены вопросы сотрудничества между Национальным банком Таджикистана и Международной финансовой корпорацией [Электронный

ресурс] // Официальный сайт Национального банка Таджикистана. – URL:
https://www.nbt.tj/ru/old_news/?ELEMENT_ID=539927.

40. Риски микрофинансирования и их регулирование /С. В. Криворучко, М. А. Абрамова, М. В. Мамута, О. С. Тенетник, И. Е. Шакер. Глава из книги «Микрофинансирование в России» /Центр исследований платежных систем и расчетов. [электронный ресурс]

https://www.cfin.ru/finanalysis/risk/microfinance_risks.shtml

41. Сергей Глазьев представил план. Это последний шанс для России. / 28 февраля 2023 [электронный ресурс]:
https://dzen.ru/a/Y_zmySoTb2DQZKAM?ysclid=mcn8v8ej2k725887082

42. Слепухина, Ю.Э.. Риск - менеджмент на финансовых рынках. /Учебное пособие. – Ю.Э. Слепухина. Екатеринбург: издательство Уральского университета, 2015. ISBN 978-5-7996-1522-2. -216 с. -С. 16-17.
<file:///C:/Users/admin/Downloads/978-5-7996-1522-2.pdf>

43. Стандарт управления рисками. Институт риск-менеджмента, Ассоциация страховых и рискованных менеджеров и Национальный форум по управлению рисками в общественном секторе экономики. 2002. URL:
<http://www.theirm.org/publications/>.

44. Суботи низоми молиявӣ: Бонки миллии Тоҷикистон [захираи электронӣ]: <https://nbt.tj/tj/suboti-moliyavi/?ysclid=mr04vk1psq68117704>

45. Терехова А.Г. Трансформация комплаенса и риск-менеджмента в системе внутреннего контроля // Внутренний контроль в кредитной организации. -2011.-№ 1. С. 50-67.
https://www.reglament.net/bank/control/2011_1_article_3.htm

46. Хикматов У.С. Правильный выбор финансово-кредитного учреждения для сотрудничества как элемент финансовой грамотности населения / У.С. Хикматов, М.Т. Койчуева // Вестник КРСУ. -Бишкек, 2016. -Т.16. - №2. - С.157-160. [Электронный ресурс]. Режим доступа (29.05.2023):
<https://www.krsu.edu.kg/vestnik/2016/v2/a42.pdf>.

47. Хикматов У.С. Формирование и развитие микрофинансового сектора Республики Таджикистан [Текст] Комилов С.Дж., Хикматов У.С. // Проблемы современной экономики, 2010. №1 (33). С.290-295. <https://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3021>

48. Шарҳи таваррум / Бонки миллии Тоҷикистон: [shahri-tavarum.2022_1.pdf](#) (санҷи дастрасии маълумот 1.04.2024)

49. Шеметев, А.А. О том, как прогнозировать комплексные риски в России в условиях искажения и оптимизации исходной информации посредством комплексной А-матрицы! [Электронный ресурс] / А.А. Шеметев. - Режим доступа: <http://samlib.ru/>

editors/s/shemetew_a_a/alexanderashemetevshemetewaaa-matrica.shtml

50. A Risk Management Framework for Microfinance Institutions // Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ). July 2000. URL: <http://www.gtz.de>

51. Banker's Blanket Bond. FINEX Global [Electronic Resource]. — Access Mode: www.willisfinexglobal.com/fi_bankers_blanket.html (санаи дастрасии маълумот: 21.03.2021).

52. https://nbt.tj/tj/banking_system/tashkilothoi_karzii_dar_holati_barhamdi_karordoshta.php (санаи дастрасии маълумот 25.02.2024)

53. shahri-tavarum. 2024_1.pdf (nbt.tj) (санаи дастрасии маълумот 1.04.2025)

54. <https://nbt.tj/files/sugurta/%D0%9B%D0%BE%D0%B8%D2%B3%D0%B0%D0%B8%20%D1%88%D0%B0%D1%80%D2%B3%D0%B8%20%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D1%81%D1%83%D2%93%D1%83%D1%80%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B8%2023.pdf> таҳия намудааст. (Санаи дастрасии маълумот 13.06.2025)

55. Курби асьор (nbt.tj) (санаи дастрасии маълумот 14.03.2024)

56. Низоми пардохт (nbt.tj) (санаи дастрасии маълумот 5.02.2025)

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ ва васоит

57. Айриева, А. Н. Банковское дело : Учебное пособие для студентов экономического факультета / А. Н. Айриева. — Саратов : Саратовский источник, 2022. — 685 с. — ISBN 978-5-9999-3592-2. — EDN PNOCOK.

58. Асват Дамодаран. Стратегический риск- менеджмент. Принципы и методики: пер. с англ. М.: Изд. дом «Вильямс», 2010. 496 с.

59. Асламов С.В. Валютные операции и международные расчёты: учеб. пособие / С.В. Асламов. — Чита: ЧитГУ. — 2008. — С. 43.

60. Банковское дело. Под ред.: Г.Н. Белоглазовой, Л.П. Кроливецкой: - СПб. Питер. — 2008. — С. 40

61. Ашуров Н. Хатари бонкӣ [Матн] / Нусрат Ашуров. - китоби дарсӣ. Мухаррир А. Давронов. — Д.: Матбуот, 2008. — 100 с.

62. Бланк И. А. Управление финансовыми рисками. К. : Ника-Центр, 2005. 600 с.

63. Демидова Л.А., Кираковский В.В., Пылькин А.Н. Принятие решений в условиях неопределенности. М.: Горячая линия - Телеком, 2015. 283 с.

64. Дубров А.М. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе. М. — 2000 — 388с.

65. Заде, Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Л. Заде. - М. : Мир, 1976. - 165 с.

66. Захаркина, Р. А. Финансовая безопасность кредитной организации / Р.

- А. Захаркина, Н. Н. Катайкина, А. А. Маркова. – Саранск : Общество с ограниченной ответственностью "ЮрЭксПрактик", 2020. – 136 с. – ISBN 978-5-907071-29-2. – EDN XPISSY.
67. Иохин, В.Я. Экономическая теория : учеб. / В.Я. Иохин. - М. : Экономиста, 2006. – 51, 52, 53 с.
68. Кабушкин С.Н. Управление банковским кредитным риском: Учебное пособие. - М.: Новое издание, 2004. - С. 336.
69. Кангро М. В. Методы оценки инвестиционных проектов учебное пособие / М.В. Кангро; М-во образования и науки Рос. Федерации, Федерал. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования "Ульян. гос. техн. ун-т". — Ульяновск : УлГТУ, 2011. — 131 с. ил.; 20. — ISBN 978-5-9795-0932-7.
70. Кричевский Н.А. Страхование инвестиций: Управление инвестиционными рисками: Модели комбинированного страхования: Развитие страхового инвестирования: учеб. пособие. М.: Изд. Дом «Дашков и К^о», 2005. 255 с.
71. Кузнецова, Н.В. Управление рисками : учеб. пособие / Н.В. Кузнецова. -Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2004. - 168 с.
72. Лаврушин О.И., Афанасьева О.Н., Корниенко С.Л. Банковское дело: современная система кредитования: Учебное пособие / Под ред. О.И. Лаврушина. - М.: КноРус, 2009. - С. 453.
73. Лапуста, М.Г. Риски в предпринимательской деятельности / М.Г. Лапуста. -М. : Экономика, 2004. - 214 с
74. Лельчук А.Л. Актуарный риск-менеджмент. М.: Анкил, 2014. 424 с.
75. Лобанов, А.А. Энциклопедия финансового риск-менеджмента / А.А. Лобанов ; под ред. А.А. Лобанова и А.В. Чугунова. - 3-е изд. - М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. - 878 с.
76. Мадера А.Г. Риски и шансы: неопределенность, прогнозирование и оценка. М.: УРСС, 2014. 448 с.
77. Мамута М.В., Криворучко С.В. и др. Микрофинансирование в России. - М.: Кнорус, 2013.-С. 168.
78. Можаяев, А.С. Автоматизированное структурно-логическое моделирование систем : учеб. / А.С. Можаяев. - СПб : ВМА им. Н. Г. Кузнецова, 2006. - 577 с.
79. Муромцев, Д.И. Введение в технологию экспертных систем : учеб. пособие / Д.И. Муромцев. - СПб. : СПбГУ ИТМО, 2005. - 107 с.
80. Мухаммад Юнус Алан Жоли. Создавая мир без бедности. Социальный бизнес и будущее капитализма. НП «НАУМИР», 2010. 312 с.

<https://www.litres.ru/book/muhammad-unus/sozdavaya-mir-bez-bednosti-socialnyy-biznes-i-budushee-kapi-20612060/chitat-onlayn/>

81. Науменко, Б.В. Менеджмент : учеб.пособие / Б.В. Науменко. - Мурманск : Изд-во МГТУ, 2009. - 307 с
82. Новиков, А.М. Методология : Словарь системы основных понятий / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. - М. : Либроком, 2013. – 102, 103, 208 с.
83. Нуриева Ю.О.: Банковская система и ее роль в рыночной экономике. - М.: КноРус. – 2009. – С. 70.
84. Рахимов, Р.К. Основные направления развития экономики и проблемы повышения эффективности производства в Таджикистане. - Душанбе: Дониш, 1983. – 204 с. 166.
85. Раҳимов З.А., Сафаров М., Ҷӯраев Ш.Х., Абдуллоев А.Х. Суғурта. - Душанбе, 2008. С.26.
86. Раджабов Р.К., Факеров Х.Н., Нурмахмадов М., Саидова М.Х. Сфера услуг: проблемы и перспективы развития. - Душанбе: Дониш, 2007. - 650 с. – С. 207.
87. Резниченко В.Ю. Риск-менеджмент. М.: МГУЭ, 2004. 102 с.
88. Риск-менеджмент : учеб. / В.Н. Вяткин, И.В. Вяткин, В.А. Гамза, Ю.Ю. Ека-тиринославский, Дж. Дж. Хэмптон ; под ред. И. Юргенса. - М. : Дашков и Ко, 2003. - 512 с.
89. Рогов М.А. Риск-менеджмент. - М.: Финансы и статистика, 2001. - С. 120.
90. Роуз П.С. Банковский менеджмент: предоставление финансовых услуг. -М.: Дело. 1997.-С. 255.
91. Рыхтикова, Н.А. Анализ и управление рисками организации : учеб. пособие / Н.А. Рыхтикова. - М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2007. - 240 с.
92. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: В 2-х тт.-М.: Наука, 1993. Кн. 1, Гл. 1.-С. 570.
93. Селезнева, Н.Н. Финансовый анализ. Управление финансами : учеб. пособие для вузов / Н.Н. Селезнева, А.Ф. Ионова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. - 587 с.
94. Тэпман, Л.Н. Риски в экономике : учеб.пособие для вузов / Л.Н. Тэпман ; под ред. проф. Швандара. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 247 с.
95. Фетисов Г.Г.: Организация деятельности центрального банка.-М.: КноРус. – 2007. – С. 45.
96. Филиппович, Ю.Н. Системы искусственного интеллекта / Ю.Н. Филиппович, А.Ю. Филиппович. - М. : МГУП, 2009. - 312 с.
97. Ҷабборов А. Маблағгузори хурд. Монография. ДДТТ, - Душанбе, 2011. 216с.

98. Чалый-Прилуцкий, В.А. Рынок и риск: методологические материалы по анализу, оценке и управлению риском / В.А. Чалый-Прилуцкий. - М. : Центр СИНТЕК, 2004. - 188 с.
99. Човушян, Э.А. Управление риском и устойчивое развитие : учеб.пособие для экономических вузов / Э.А. Човушян, М.А. Сидоров. - М. : Изд-во РЭА им. Г.А. Плеханова, 2009. - 528 с.
100. Шевелев, А.Е. Риски в бухгалтерском учете : учеб. пособие / А.Е. Шевелев, Е.В. Шевелева. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : КНОРУС, 2008. - 304 с.
101. Энциклопедия финансового риск-менеджмента/Под. Ред. А. А. Лобанова и А. В. Чугунова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. Стр. 18.

Мақола ва маърузаҳо

102. Абдуалимзода, Ҳ. А. Нақши сиёсати макропруденсиалӣ дар таъмини амнияти молиявӣ / Ҳ. А. Абдуалимзода // Масъалаҳои мубрами молия ва иқтисод дар шароити рушди индустриалию инноватсионӣ : Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳаёати устодону кормандон, магистрантону докторантон ва донишҷӯён бахшида ба «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардидани солҳои 2025-2030, «Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияхҳо» эълон шудани соли 2025 ва 34-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 21–26 апрели 2025 года. – Душанбе: Образовательное учреждение "Таджикский государственный финансово-экономический университет"= Муассисаи таълимии "Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон", 2025. – Р. 3-7. – EDN PEFVOC./
103. Алиева З.Р. Формы и методы управления рисками в банковской практике // УЭПС. 2016. №4. – С.75-82.
104. Ахвердиев К.С., Котельницкая Л.И., Демидова Н.Н. Расчет упорных подшипников с эффективной работой на смазке с расплавом в турбулентном режиме II Вестник РГУПС. 2002. № 2. С. 5-10.
105. Башкатова А. Малый бизнес обеспечат микрофинансами // Независимая газета 15.07.2010.-С 3.
106. Бегматов А.А., Нуров Ш.С. Маърифати молиявии аҳоли//«Молия ва ҳисобдорӣ».-2018.- №11(146). – С.29-34.
107. Бердникова Л. Ф., Вокина Е. Б. Значение анализа финансовых рисков в устойчивом развитии организации // Азимут научных исследований: экономика и управление. 2015. № 4 (13). С. 7-10.
108. Ғаниев Т.Б. Хатарҳои бухрони иқтисоди ҷаҳонӣ ва мушкилоти таъмини

- беҳатарии рушди иқтисоди миллӣ// Паёми ДМТ Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ Душанбе, 2014, №2/11 (155)С.25.
109. Давыдова, А.А. Методы управления валютным риском / Давыдова А.А. // Сборник статей победителей VIII Международной научно-практической конференции: в 3 частях. – 2017. – С. 97-99.
110. Егорова, Е.Е. Еще раз о сущности риска и системном подходе / Е.Е. Егорова // Управление риском. - 2002. - № 2. - С. 9-13.
111. Иванов И.К. Кибер-страхование: как обеспечить информационную безопасность бизнесу // Большой портал для малого бизнеса - 2016, №16, С. 13-24
112. Иброҳимзода, И. Р. Танзими хавфҳои таъкилотҳои молиявии қарзии хурд дар шароити муосир / И. Р. Иброҳимзода, Б. Р. Раҳмонзода // Механизми идоракунии молияи давлатӣ дар раванди рушди босуботи инноватсиониву Ҷумҳурии Тоҷикистон: Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2024. – Р. 219-230. – EDN AMQOYQ.
113. Имомалиев Б.Б., Саидмуродов Ш.М. Идоракунии хавфу хатарҳои молиявӣ дар таъкилотҳои маблағгузориҳои хурд / Паёми ДДБ ба номи Н.Хусрав (маҷлаи илмӣ) силсила илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ №1/3 (65).Бохтар 2019, С.316-319.
114. Исоев, А. Ш. Хеджирование как механизм управления инвестиционными рисками в микрофинансовых организациях и оценка его эффективности / А. Ш. Исоев // Актуальные вопросы науки и практики и перспективы их решений: Сборник научных трудов по материалам V Международной научно-практической конференции, Анапа, 05 апреля 2025 года. – Анапа: ООО "Научно-исследовательский центр экономических и социальных процессов" в Южном Федеральном округе, 2025. – С. 26-41. – EDN RYYMGR.
115. Каюмов Н., Умаров Х.. Приоритетные направления стабилизации экономики Таджикистана.//Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2005.- №4. - С.75. 103.
116. Каюмов Н.К., Назаров, Т.Н., Махмудов, И.И., Рахимов, Р.К., Умаров, Х.У. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2003. - №4. - С. 5-64. 105.
117. Каюмов, Н.К., Назаров, Т.Н., Рахимов, Р.К. К вопросу о темпах экономического роста в условиях переходной экономики Таджикистана. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2002. - №3. - С. 23-38.

118. Комилов, С. Ҷ. Масъалаҳои арзёбии хавфҳо ба низоми молиявии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / С. Ҷ. Комилов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. – №. 2-1(46). – Р. 83-87. – EDN BPVVDC.
119. Корнеев, Д.С. Использование аппарата нейронных сетей для создания модели оценки и управления рисками предприятия / Д.С. Корнеев // Управление большими системами : Сб. трудов. - М., 2007. - № 17. - С. 81-102.
120. Кох Ю.В. Микрофинансирование как новый инструмент на рынке финансовых услуг / Ю. В. Кох, Е. А. Малышев // Вестник Забайкальского государственного университета. 2012. №8. С. 101.
121. Курилова, А. А. Применение инструментов финансового инжиниринга в финансовом механизме управления затратами на предприятиях автомобильной промышленности / А. А. Курилова // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2011. – № 1(15). – С. 239-244. – EDN PBWХОJ. (публикация отозвана 26.01.2023). С.240.
122. Купреева, Н.А. Хеджирование валютных рисков / Купреева Н.А., Головенкин Д.А. // Сборник статей участников Международной научнопрактической конференции IV Уральского вернисажа науки и бизнеса. Под общей редакцией Е.П. Велихова. – 2017. – С. 429-430.
123. Максимова У.С., Шмал В.Н. Развитие теории управления рисками // Т-Comm: Телекоммуникации и транспорт. 2022. том 16. №2. С.40. DOI: 10.36724/2072-8735-2022-16-2-39-46
124. Макшанова Т. В. Основные стратегии использования депозитарных расписок на мировом финансовом рынке // Материалы VII международной научно-практической конференции «Финансовые инструменты развития кластерной политики» / Под общ. ред. Д. А. Яковенко. Самара : Нац. институт проф. бухгалтеров, фин. менеджеров и экономистов, 2013. С. 231-239.
125. Мамута М.В. Микрофинансирование: новые возможности финансово-кредитной системы // Банковское дело. - 2009. - № 4. - С. 97
126. Мирсаидов А.Б., Саидмуродов Ш.М. Риск и страхование в системе аграрных экономических отношений (теоретический аспект) // Журнал «Кишоварз» (Земледелец) Таджикский аграрный университет имени Шириншох Шотемур, 2014г. №3 (63). С. 40-42.
127. Назаров, Т.Н. Таджикистан стимулы экономического роста в контексте формирования и развития социально-ориентированных рыночных отношений/Т.Н.Назаров// Экономика Таджикистан: стратегия развития. - Душанбе, 2004. - №2. - С. 34-58.
128. Одинаев Х.А., Сапарбаев А.Д., Демесинова А.А. Управление рисками в

электроэнергетике в условиях неопределенности // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук.. Душанбе, 2013 №2/1 (103)С.49.

129. Околокова О.А. Роль страхования в воспроизводственном процессе экономически развитых стран / О.А. Околокова // Экономика и предпринимательство. -2015, № 8-1 (61-1), с. 42 - 47.

130. Рахимзода, Ш. Влияние внешних шоков на экономику и банковскую систему Таджикистана / Ш. Рахимзода, Б. М. Шарифзода, Ф. С. Холбобоев // Экономика Таджикистана. – 2026. – № 1. – С. 41-54. – EDN CMKPXQ. С.46.

131. Рахимов, Р.К. Макроэкономические показатели развития народного хозяйства Республики Таджикистан. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2001. - №4. - С. 31-48. 164.

132. Рахимов, Р.К. Некоторые вопросы инвестирования экономического роста.// Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2003. - №1. - С. 24-40. 177 165.

133. Рахимов, Р.К. Оценка внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан.// Экономика Таджикистана: стратегия развития – Душанбе, 2005. - №3.- С.16.

134. Рахматшо Сайисмонов, Повышение уровня финансовой грамотности – залог здорового развития экономики//Бонкдорӣ. Тараққиёт. Ҷаҳонишавӣ. Октябрь-Декабрь, 2018 – С.42-46.

135. Саидмуродов, Ш. М. Хавфу хатарҳои ғайри молиявӣ ва идоракунии он дар фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд / Ш. М. Саидмуродов, Б. Б. Имомалиев // Кишоварз. – 2019. – № 3. – Р. 186-190. – EDN UERTGM.

136. Серова Е. Г. Реалии рынка микрофинансовых организаций в России: тенденции и перспективы / Е. Г. Серова, И. Н. Понкратов, О. В. Ранга // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. 2015. № 2(54). С. 219.

137. Снайдер Т., О'Брайен Д. Скоринг при кредитовании малого и среднего предпринимательства//Деньги и кредит. - 2011. - № 10. - С. 59-63.

138. Терехова А.Г. Трансформация комплаенса и риск-менеджмента в системе внутреннего контроля // Внутренний контроль в кредитной организации. -2011.-№ 1. С. 50-67.

139. Терехова В.А. О регулировании микрофинансовой деятельности и микрофинансовых организациях // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. - 2011. - № 1. - С. 22-24.

140. Умаров, Х. У. Методологические аспекты финансового риска в деятельности банков / Х. У. Умаров, И. Р. Иброхимов, Д. Д. Боймуродов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-

экономических и общественных наук. – 2019. – № 8. – С. 174-182. – EDN BLEZWC.

141. Хикматов У.С. Хикматов С. Низкий уровень финансовой грамотности как негативный фактор развития финансово-кредитной системы / Хикматов У.С., Хикматов С.// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук 2019. №3.Часть2. Душанбе.С.14-18.

142. Хикматов У.С. Необходимость повышения финансовой грамотности населения (теоретический аспект) / У.С. Хикматов, М.Т. Койчуева // Вестник КРСУ. –Бишкек, 2015. -№8. -Том 15. -С.174-178.

143. Хрусталеv, Б. Б. Современные методы организации производства : учебное пособие по направлению подготовки 38.04.02 "Менеджмент", направленность "Современные технологии управления" / Б. Б. Хрусталеv, С. Ю. Глазкова. – Пенза : Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2024. – 140 с. – EDN QVBYMT.

144. Kitamura Y., 2006, Empirical Pikelihood Methods in Econometrics: Theory and Practice, Cowles Foundation Discussion Papers 1569, Cowles Foundation, Yale University

145. Microfinance activities and the Core Principles for Effective Banking Supervision // Basel Committee on Banking Supervision. August 2010.

146. Rescher, Nicholas (1983). A Philosophical Introduction to the Theory of Risk Evaluation and Measurement.University Press of America.

147. Sharif Rahimzoda. Simulation of Credit Restructuring Impact on Household Financial Welfare in Crisis / Oleksiy Mints, Dmytro Zherlitsyn, Sharif Rahimzoda, Bahrom Sharifzoda, Volodymyr Kravchenko, Yaryna Pas // WSEAS TRANSACTIONS on SYSTEMS and CONTROL. DOI: 10.37394/23203.2025.20.3

148. Zyryanov V., Kocherga V. Simulation forDevelopment of Urban Traffic the Rostov-on-Don. Approach of Traffic Management.Proceedings of the 13-th Intelligent Transport System and Service World Congress.Pondon, 2006.

Диссертатсия ва авторефератҳо

149. Бақоев Ш.С. Такмилдиҳии механизмҳои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори минтақавӣ (дар мисоли вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон) /Автореферати диссертатсия Хучанд, 2020.-С.20

150. Боймуродов, Джовид Джаъфарджонович. Особенности банковского финансового риска и пути его снижения в современных условиях (на примере Республики Таджикистан): Диссертация на соискание ученой степени канд. экон. наук по 08.00.10. / Дж. Дж. Боймуродов. -Душанбе., 2019. -172 с.

151. Вазирзода Дилором Рачамат. Ташаккул ва равнақи маблағгузории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Д.Р.Вазирзода. - Диссер.... н.и.и., аз рӯйи ихтисоси 08.00.07-Молия, муомилоти пулӣ ва қарз. Душанбе, 2024.
152. Зувайдуллоева Г.Х. Такмили механизми идоракунии хавфу хатарҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои саноатӣ (дар мисоли корхонаҳои саноатии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон) [Матн] / Ганчина Холмуродовна Зувайдуллоева. – Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ н.и.и., ихтисоси аз рӯйи ихтисоси 08.00.05 – Иқтисодиёт ва идоракунии хоҷагии халқ (иқтисодиёт, ташкил ва идоракунии корхонаҳо, соҳаҳо, муҷтамаъҳо (тибқи соҳаҳо ва самтҳои фаъолият) (саноат). - Душанбе, 2021.178 с.
153. Ишматова Д.А. Тенденции и особенности источников инвестирования в основной капитал в Республике Таджикистан [Текст] / Дилором Алишеровна Ишматова. – Диссертация на соискание уч. Степ. доктора философии (PhD) – доктора по специальности 6D050601 – Общая экономическая теория (политическая экономия). – Душанбе, 2024.
154. Кушхов Т.О. Механизм участия коммерческого банка в операциях на валютном рынке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. эконом. наук С. Петербург. – 2008. – С. 10. https://new-disser.ru/_avtoreferats/01003816929.pdf
155. Махшулов С.Ҷ. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ// Диссер.... н.и.и., аз рӯйи ихтисоси 08.00.10-Молия, гардиши пул ва қарз. Душанбе, 2021.190с. –С.69.
156. Назарова Н.С. Такмили механизмҳо паст намудани хавфу хатарҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои энергетикӣ (дар мисоли корхонаҳои энергетикии вилояти Хатлон) диссертатсияи илмӣ. Бохтар,2021.-С.24
157. Саидмуродов (Баротзода) Ш.М.Такмили методҳои паст намудани хавфу хатарҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ// дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ. Душанбе, 2018. С.29.
158. Саидова М.Ҷ. Маблағгузории ташаккул ва рушди кластерҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон// Диссертатсия барои дарёфти ... н.и.и. аз рӯйи ихтисоси 08.00.07 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз. Душанбе, 2022. -191с. - С.141.
159. Сафаров Қ.С. Такмили низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Автореферати диссер..... н.и.и. аз рӯйи ихтисоси 08.00.10.58с. –С.3-4.
160. Сафаров Қ.С. Такмили низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Диссер.... н.и.и., аз рӯйи ихтисоси 08.00.10-Молия, гардиши пул ва қарз. 2021. Саҳ 34.

161. Сулаймон С. Мукамалгардони амалиёти асъорӣ дар бонкҳои тижорати Тоҷикистон дар шароити муосир / Диссер. барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ. Душанбе -2021. - С. 32
162. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ (назария, методология, амалия)// диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии докт.илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.10-Молия, гардиши пул ва қарз. 2021. 430с.
163. Хидиралиев Р.З. Таҳлили вазъи муосири фаъолияти сармоягузорӣ ва нақши он дар рушди иқтисоди миллӣ // Автореферати диссер.... н.и.и. аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 – Молия, гардиши пул ва қарз. Душанбе, 2020. – 55с. –С.6.
164. Хоҷаев Б. Рушди низоми қарздиҳии хурд дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон // автореферати диссер.... н.и.и. аз рӯйи ихтисоси 08.00.10. Душанбе, 2021. 52с. –С.3.
165. Ҳусайнов М.С. Махсусияти ташаккулёбии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Автореферати диссер... н.и.и., аз рӯйи ихтисоси 08.00.10. – Душанбе, 2021. – 60с. – С.26.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ УНВОНҚҶ ВОБАСТА БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшаванда

[1-М] Исоев А.Ш. Такмили фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.Ш. Исоев, Б.Б. Имомализода, Ш.М. Баротзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ- 2022. – №1/ 4 (104). С. 182-189. ISSN 2663-5534.

[2-М] Исоев А.Ш. Таснифи методҳои таҳлил ва арзёбии хавфҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ- 2023. – №1/ 3 (113). С. 365-369. ISSN 2663-5534

[3-М] Исоев А.Ш. Асосҳои назариявии идоракунии хатарҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ- 2023. – №1/ 4 (116). С. 202-205. ISSN 2663-5534

[4-М] Исоев А.Ш. Хусусиятҳои хизматрасонии ташкилоти маблағгузори хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. / А.Ш. Исоев, Б.Б. Имомализода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. 2024. – №1/1 (119). С. 300-307. ISSN 2663-5534

[5-М] Исоев А.Ш. Усулҳои танзим ва идоракунии хатарҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев, Ф.К. Убайдуллоев // Маҷаллаи назариявӣ ва илмию истеҳсолии “Кишоварз”. – 2024. – №4 (105). – С. 252-258. ISSN 2074-5435.

Дар дигар нашрияҳо

[6-М] Исоев А.Ш. Раванди қарздиҳии ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев, Б.Б. Имомализода // Маводи конфронси байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Самтҳои стратегии рушди соҳибкории иноватсионӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ». – 25 ноябри 2022. – С. 334-342.

[7-M] Исоев А.Ш. Самтҳои асосии такмили танзими давлатии бозори маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев, Б.Б. Имомализода // Международный научно –практический журнал. Алматы, Казахстан. 25 июня 2023.– С. 424-433. ISSN 2709-1201.

[8-M] Исоев А.Ш. Бо усули суғуртакунонӣ идоракунии хатарҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев.// Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Роҳҳои такмилдиҳии механизмҳои идоракунии ғайолияти инноватсионӣ дар соҳаи сайёҳии вилояти Хатлон». – Леваконт- 2023. – С. 203-212.

[9-M] Исоев А.Ш. Таҳлили идоракунии хатарҳои қарзӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд./ А.Ш. Исоев // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Энергетика – соҳаи қалидди рушди иқтисодӣ миқдори». – 22 декабри соли 2023. – С. 400-409.

[10-M] Исоев, А. Ш. Хеджирование как механизм управления инвестиционными рисками в микрофинансовых организациях и оценка его эффективности / А. Ш. Исоев // Актуальные вопросы науки и практики и перспективы их решений: Сборник научных трудов по материалам V Международной научно-практической конференции, Анапа, 05 апреля 2025 года. – Анапа: ООО "Научно-исследовательский центр экономических и социальных процессов" в Южном Федеральном округе, 2025. – С. 26-41. – EDN RYYMGR.

[11-M] Исоев А.Ш. Такмили усулҳои безаргардонии хатарҳои молиявӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев, Ф.К. Убайдуллоев // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши мақомоти гумрук дар таъмини амният ва рушди иқтисодӣ миқдори Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Леваконт- 2025. – С. 128-140.

[12-M] Исоев А.Ш. Ҷанбаҳои назариявии идоракунии хатарҳои иқтисодӣ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. / А.Ш. Исоев, Ф.К. Убайдуллоев // Иқтисод ва сайёҳӣ: тамоюл ва дурнамо (Маҷаллаи байналмилалӣ илмӣ). Душанбе, 2025. №2 (6). – С. 424-433. ISSN 2709-1201.